

Szerkesztőbizottság

Szepessy Péter (elnök)

Szabó-Tóth Kinga

Horváth Zita

Kotics József

Nyíró Miklós

Kiss Daniel (olvasószerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

ATTI Szociológiai Intézeti Tanszék

Alkalmazott
Társadalomtudományok
Intézete

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem BTK

Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet

3515 Miskolc-Egyetemváros

Telefon: (46) – 565111/21-84

E-mail: btk.att@uni-miskolc.hu

ISSN 2062-204X

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Szellem és Tudomány

a Miskolci Egyetem Alkalmazott
Társadalomtudományok Intézetének folyóirata

2024/2-3. szám.

Miskolc-Egyetemváros

Tartalom

Elmélet

- Szemere Alexandra:** A rasszfogalom társadalomtudományi megközelítései – Kelet-közép európai vonatkozások 5
- Fekete Sándor - Kiss Daniel:** Ugyanaz, de mégis más. A vallás szerepe a politika alakításában24
- Körei László:** Coach szerepek és coach kompetenciák tudatosítása.....37

Láttelelet

- Szabó-Tóth Kinga:** „...És elengedtem, mint egy madarat.” Egy trauma elő- és utóélete.....53
- K. Nagy Emese - Illésné Kovács Mária:** Szövegértés kérdése az alsó tagozatos, hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók tekintetében71
- Gyukits György:** Ládbesenyő egy élhető település83
- Bányai Emőke:** Handle with Care94
- Csepeli György - Pócsi Orsolya:** A trauma és a tabu..... 102

Magyar Világ

- Szamosi Barna:** Etnikai kategorizálás a magyar humángenetikai diskurzusban 109
- Havasi Virág:** A társadalmi bevonás és társadalmi részvétel ösztönzésének módszerei – Miskolci tapasztalatok 129
- Gyukits György:** Fiatalkorú terhesség elslumosodó térségekben 153

Kitekintő

- Bikics Gabriella:** Német és magyar egyetemek harca a hallgatói lemorzsolódás ellen..... 159
- Udvarvölgyi Zsolt András:** Germanus Gyula a tengerész 185
- Zárug Péter Farkas:** Poliandria: egy különleges családmódel. Komparatív vázlat a többférjűség megértéséhez..... 197

Overview

Nyíró, Miklós: Event-philosophies in the Light of a Novel Notion of Mediality. Research plan.	208
Kotics, József: Insecurity and Stigmatisation in Inter-ethnic Relations with the Roma.....	225
Mikula, Zsolt: The impact of the ideal of motherhood on the development of professional social work in the United States. A non-standard approach to the historical development of social work	243
Mokrainé Orosz, Angéla: Quality and Human Resources.....	259

Recenzió

Fazekas Csaba: Dokumentumgyűjtemény a magyarországi cigányság történetének kutatásához.....	274
--	-----

Szemere Alexandra

A rasszfogalom társadalomtudományi megközelítései – Kelet-közép európai vonatkozások

Absztrakt

Írásomban a különböző rasszmegközelítésekben bekövetkezett változásokat és nézőpontokat vizsgálom, a nemzetközi szakirodalomban megjelenő, rasszhoz kapcsolódó fogalomelemzéssel. Arra vállalkozom tehát, hogy a tudományos életben megjelenő rasszmeghatározásokat ismertessem, valamint a rassz fogalmát körülvevő vitát bemutassam. Ezen problémakör mélyebb tanulmányozása elengedhetetlen abból a szempontból, ha meg akarjuk érteni, mi motiválja a rassz fogalmának fennmaradását, vagyis azt, mi a tétje a rasszfogalom alkalmazásának és használatának. A növekvő szociológiai és antropológiai szakirodalom a rassz genetizálásáról és molekularizálásáról azt jelzi, hogy egyfajta biológiai realizmus vagy esszencializmus éled újra. Ezért is tartom fontosnak ebben a cikkben néhány példán keresztül azt kifejezni, hogy a kortárs európai konstruktivista, kritikai rasszelmélettel dolgozó kutatók milyen érvek mentén helyezkednek anti-esszencialista álláspontra és tartanak ki a rassz kontextusfüggő értelmezhetősége mellett.

Kulcsszavak: rassz, rasszizmus, biológiai esszencializmus, konstruktivizmus, kritikai rasszelmélet

Abstract

In my writing, I examine the changes and viewpoints that have occurred in different approaches to race, with the analysis of concepts related to race appearing in the international literature. I therefore undertake to introduce the definitions of race that appear in scientific life, as well as to present the debate surrounding the concept of race. A deeper study of this issue is essential if we want to understand what motivates the persistence of the concept of race, that is, what is at stake in the application and use of the concept of race. The growing sociological and anthropological literature on the geneticization and molecularization of race indicates a revival of a kind of biological realism or essentialism. That is why I think it is important in this article to explain, through a few examples, what arguments contemporary European researchers working with constructivist, critical race theory adopt an anti-essentialist position and insist on the context-dependent interpretability of race.

Keywords: race, racism, biological essentialism, constructivism, critical race theory

I. Bevezetés

Amikor Ann Morning kutatást végzett a rassz természetét illetően, az interjúalanyok közül számos biológus és antropológus a következőképpen nyilatkozott: „Mindenki tudja, hogy a rassz társadalmilag konstruált!” (Morning, 2011:7). Az említett kutatók emellett hitetlenségüket fejezték ki arra vonatkozóan, hogy Morning bármilyen más elfogadható elképzelést találna a rassz értelmezéséről. Csakhogy a rassz fogalmának meghatározása, illetve az arról való gondolkodás nagyon megosztó, valamint feszültséggel teli a tudósok körében (Cartmill, 1999:651–660): Nincs konszenzus a kutatók között azzal kapcsolatban, hogy mi tekinthető egy rassznak (Cooper, 2003:23–25; Ossorio – Duster, 2005:115–128; Sankar – Cho, 2002, 1337–1338; Wadman, 2004:1026). Mások úgy vélik, diszciplináris szakadék van a társadalomtudósok – akik inkább konstruktivista nézetet osztanak –, valamint a biológusok és fizikai antropológusok között, akik nagyrészt fenntartanak egyfajta esszencialista megközelítést (Cartmill, 1999:651–660; Duster, 2003:258–277; Keita – Kittles, 1997:534–544; Krieger – Bassett, 1993:161–169; Lee – Mountain – Koenig, 2001:33–75; Odocha, 2000:96–97). Ezek a véleménykülönbségek nem csupán diszciplinák között, hanem diszciplinákon belül is fellelhetők (Morning, 2011:1–22).

A társadalomtudományi módszerekkel és fogalmakkal dolgozó tudományelemző tudományterület, a *science studies* kérdés- és problémakörét tekintve számos tanulmány vizsgálja „az alapvető kulturális kategóriákban bekövetkezett változásokat, amelyek úgy jöttek létre, hogy a természet egyre jobban gyártottá, áruvá, digitalizálttá, és általában társadalmilag formálttá vált az új kutatási területek és kapcsolódó technológiák által” (Hess, 2007:463). Továbbá kutatják és figyelemmel kísérik a változásokat arról, ahogyan a tudósok és az utca embere fogalmat alkot az emberi testről, az egészség meghatározó tényezőiről, a rasszizmus előfordulásáról, és az új biológiai esszencializmusról (Martin, 1998:22–44).

Írásomban a különböző rasszmegközelítésekben bekövetkezett változásokat és nézőpontokat vizsgálom, a nemzetközi szakirodalomban megjelenő, rasszhoz kapcsolódó fogalomelemzéssel. Arra vállalkozom tehát, hogy a tudományos életben megjelenő rasszmeghatározásokat ismertessem,

valamint a rassz fogalmát körülvevő vitát bemutassam. Ezen problémakör mélyebb tanulmányozása elengedhetetlen abból a szempontból, ha meg akarjuk érteni, mi motiválja a rassz fogalmának fennmaradását, vagyis azt, mi a tétje a rasszfogalom alkalmazásának és használatának. A feldolgozott nemzetközi szakirodalomból egyértelműen látszik, hogy a mai napig nincs megállapodás még egy adott tudományon belül sem arra vonatkozóan, hogy hogyan is kellene értelmezni a rassz fogalmát, illetve milyen trendek jelennek meg és dominálnak a tudományos életben. Igaz, hogy a növekvő szociológiai és antropológiai szakirodalom a rassz genetizálásáról (Lippmann, 1993:64–79) és molekularizálásáról azt jelzi, hogy egyfajta biológiai realizmus vagy esszencializmus éled újra (Fausto – Sterling, 2004:1–37; Fullwiley, 2007:221–237; Outram – Ellison, 2006:157–179; Pálsson, 2007:257–272). Ezért is tartom fontosnak ebben a cikkben néhány példán keresztül azt kifejtetni, hogy a kortárs európai konstruktivista, kritikai rasszelmélettel dolgozó kutatók milyen érvek mentén helyezkednek anti-esszencialista álláspontra.

II. Rassz: társadalmi konstrukció vagy biológiai valóság?

Leonard Lieberman álláspontja szerint esszencialisták azok a kutatók, akik az emberi fajt úgy látták, mint ami természeténél fogva rasszokra van osztva (Lieberman, 1968:127–141). Konstruktivistáknak pedig azok a tudósok nevezhetők, akik nem hisznek az emberi faj rasszalapú felosztásában. Ez a merev és határozott esszencialista–konstruktivista dichotómia azonban talán kissé egyszerű képet mutat ahhoz, hogy kielégítően leírja elképzeléseinket a különbségekről, mégis megfelelő keretet biztosít a rassz fogalma körül zajló nemzetközi vitának.

II.1. Esszencialista megközelítés

Az esszencialisták központi gondolata abban áll, hogy egy adott csoport tagjai osztoznak egy vagy több meghatározó minőségben, amelyek a csoporttal velejárók, lényegesek és veleszületettek, vagy másképp fogalmazva rögzítettek (Morning, 2011:22–66). A rassz meghatározásánál az esszencialista álláspont maga után von egy örökölt, állandó fizikai vagy pszichológiai különbséget a

különböző rasszcsoportok között, amelyről úgy gondolják, hogy természetes fajták (Tate – Audette, 2011:495–520). Sok esetben a rasszt és az alfajt szinonimaként kezelik, ahol a rassz jelentése „a faj egy összegyűjtött fenotipikusan hasonló populációja, amely felosztása földrajzilag történik” (Mayr, 2002:90).

A rassz, mint meghatározás és kategória, valamint az esszencialista felfogás a modern tudomány megjelenése előtt és azon kívül született (Smedley – Smedley, 2007:11–35). A „rassz tudományának” (*race science*) kezdete a 18. századi Európára vezethető vissza, ahol a mai biológusok és antropológusok előfutárai kívánták megnevezni, katalogizálni és leírni a világ rasszait. Talán Linné (1707–78) a legismertebb a korai rendszertannal foglalkozók közül. Ő volt az, aki az emberi fajon belül kezdetben négy kategóriát állított fel: az amerikaiakat, az ázsiaiakat, az afrikaiakat és az európaiakat. Ezeket először az eredet helye, később pedig a bőr színe alapján határozta meg. Rajta kívül több tudós is foglalkozott emberi klasszifikációs séma kidolgozásával, mint például François Bernier, George-Louis Leclerc, Comte de Buffon és Johann Friedrich Blumenbach (Smedley – Smedley, 2007:227–251; Smith, 2015:252–267). A különböző taxonómiák mellett európai tudósok fejlesztették ki az első rasszalapú különbségek antropometriai méréseit. Petrus Camper az arcélek vizsgálatával (*facial angles*) foglalkozott, Anders Retzius bevezette a koponyaindexet, Paul Broca pedig különböző eszközöket talált fel a koponya és egyéb emberi testrészek mérésére (Hannaford, 1996:235–274). A rassz ebben az időszakban kiemelkedő szerepet játszott az embert vizsgáló tudományok elméleti és módszertani fejlődésében. Ezek az esszencialista elképzelések ebben az időszakban összefonódtak a bőrszín alapú társadalmi hierarchizálással, leginkább az Amerikában, Afrikában és Ázsiában folyó európai kolonizáció hatására (Hannaford, 1996:235–274). A végtermék egy esszencialista és hierarchizáló „fekete”, „fehér”, „sárga”, „vörös” rasszkoncepció lett, amelyet Linné és más rendszertannal foglalkozó tudósok hoztak létre (Morning, 2011:22–66).

Ez a szemléletmód a 19. században is virágzott. Számos empirikus bizonyítékot találtak az akkori kutatók – mint például Samuel Morton, Josiah Nott, George Gliddon vagy Louis Agassiz – arra vonatkozóan, hogy különböző rasszok léteznek. Úgy vélték, a rasszok közötti különbségek fellelhetők a csontvázszerkezetben, az izmokban, a nemi szervekben, az agy méretében, az

izzadságban, a beszédben és az intelligenciában egyaránt (Smedley – Smedley, 2007:227–251). Ezeknek elemzését és vizsgálatát olyan tudományterületek végezték, mint az antropológia, a koponyaméréstan és az antropometria.

A 19. század vége és a 20. század első évei jelezték, hogy egy új tudományos meghatározás van a láthatáron (Morning, 2011:22–66). Az eugenika tudománya, valamint annak eredményei hatással voltak a rassz fogalmának alakulására, változására. A darwini evolúcióelmélet eugenikai értelmezése szerint a rasszok folyamatosan versengenek egymással, ami azt jelenti, hogy a legalkalmasabb él túl (*survival of the fittest*), a gyengébb pedig pusztulásra van ítélve (Spencer, 2006).

A két világháború közötti időszak eugenikai diskurzusa, valamint a második világháború eseményei hozzájárultak a 18-19. századi rassz fogalom elutasításához. Ennek az egyik legmarkánsabb példáját az UNESCO 1950-ben megjelent állásfoglalása adja, amiben az Ashley Montague és más társadalomtudósok által jegyzett esszében (Montague, 1950), az esszencialista rasszfogalmat és az arra épülő kirekesztő, destruktív rasszizmust elítélik. A 20. század közepére tehát kialakult egyfajta tudományos konszenzus az esszencialista modell káros hatásaival szemben (Smedley – Smedley, 2007:269–288). Szükségessé vált a rassz fogalmi megközelítésének újragondolása, amely leginkább abban nyilvánult meg, hogy a tudósok tagadni kezdték a rassz fogalmának tudományos mibenlétét. Összegezve tehát elmondható, hogy az esszencialista álláspont szerint:

„Az emberek feloszthatók különböző csoportokra kézzelfogható, megfigyelhető alkatuk alapján [...]. Ezekről a különbségekről úgy gondolkodnak, mint ami látható, természetes és maradandó, valamint úgy vélték, hogy nem nyilvánvaló vagy belső minőségeket (beleértve morális és mentális minőségeket) is tartalmaz ugyanúgy, mint külső fizikai tulajdonságokat.” (Hirschfeld, 1996:42).

Emellett megjelentek olyan természettudományos kutatások, amelyek a kortárs technológiai lehetőségeket felhasználva ki tudták mutatni a rassz biológiai értelemben vett képtelenségét. Ennek a klasszikusan idézett példája Richard Lewontin, aki 1972-ben közölt ezzel kapcsolatban cikket, ami azt bizonyítja a genetika eszköztárán keresztül, hogy rasszok között genetikai értelemben nem lehet különbséget tenni (Feldman – Lewontin, 2008). Ennek, illetve az ilyen kutatások ellenére az esszencialista gondolkodás nem szűnt

meg. Az esszencialisták szerint a biológiai rasszok léteznek mint egy alfaj taxonómiai egysége, amely egy populációtól csak néhány génfrekvenciában különbözik. Erre az irányra Neven Sesardić munkája lehet jó példa, aki úgy gondolja, hogy a génfrekvenciák közötti eltérésekben megragadható a rassz biológiai értelemben vett realitása (Sesardić, 2010).

II.2. Konstruktivista megközelítés

Ha az esszencialisták azt állítják, hogy a rasszkategóriák egyszerűen természetes, stabil különbségeket tükröznek az emberi csoportok között, akkor a konstruktivizmus arról ad számot, hogy az ilyen kategóriák mesterségesek vagy „ember által alkotott” „társadalmi konstrukción” alapulnak (Fausto – Sterling, 2004:1–37; Fullwiley, 2007:221–237; Outram – Ellison, 2006:157–179; Pálsson, 2007:257–272; Barkan, 1992:13–66; Nobles, 2000:1–25; Reardon, 2004:38–65; Morning, 2011:1–22). Számos kritika látja úgy a konstruktivizmust, mint a biológiai „valóság” fontos igazságainak tagadását és visszautasítását. De értelmezik úgy is, mint az olyan értékes tudományos (alap)elvek aláásását, mint az objektivitás és pozitívizmus (Gergen, 1998:33–48; Sarich – Miele, 2004:59–103). Pedig a konstruktivisták sem látják kevésbé valósnak a társadalmi csoportokat csak azért, mert nem a biológiából gyökereztetik. A konstruktivisták úgy vélik, hogy a rassz egy olyan ideológia eredménye, ami a 18. században tűnt fel az európai kísérletezés részeként annak érdekében, hogy más népcsoportokat értelmezzenek (Morning, 2011:22–66).

Az esszencialista megközelítésnél tárgyalt „események” hatására már a 20. század első éveit jelezték, hogy egy új tudományos meghatározás van a láthatáron a rassz meghatározása kapcsán. Az 1950-es években pedig kialakult egy új, antiesszencialista nézőpont, amely Lieberman szerint a következőkkel összegezhető: (i) az emberi biológiai különbségeket nem lehet rendesen különálló kategóriákra osztani, (ii) a rasszalapú jellegzetességek nem együtt öröklődnek, (iii) a populációk mindig is keveredtek, így a különböző rasszok megjelenése lehetetlen, (iv) a rassz határait önkényesen húzzák meg azok, akik az osztályozást végzik (Lieberman, 1968:127–141). Ez az elképzelés gyökeresen eltért az eddigi felfogástól, hiszen célja közvetlenül megcáfolni azokat a biológiai állításokat, amelyeket az esszencialisták vallanak. Matt Cartmill kutatásaiból látható, hogy a rassz fogalmának használata a fizikai

antropológiai tudományos cikkekben az 1960-as és 90-es évek között csökkenő tendenciát mutatott (Cartmill, 1999:651–660). Hasonlóan az antiesszencialisták álláspontjához, a konstruktivisták nagy része úgy látja, hogy a rassz „egy olyan meghatározás, amely kifejezi és szimbolizálja a társadalmi konfliktusokat, érdekeket és érdeklődéseket az emberi test különböző típusaira vonatkozóan” (Omi – Winant, 1994:55). A rasszalapú klasszifikáció tehát a hatalom eszköze, ami arra lett kitalálva, hogy társadalmi hierarchiát hozzon létre, továbbá hogy felemeljen embereket – gazdaságilag, társadalmilag és politikailag – mások kárára (Morning, 2008:106–137). Mivel tehát a konstruktivista álláspont szerint a rassz „társadalmi találmány”, az egyének nem hordozzák rasszukat magukban, ez csupán egy minősítés, amit rájuk akasztanak attól függően, hogy milyen társadalom tagjai (Morning, 2011:18). A rasszalapú kategorizáció kulturális erő, helyzet és beállítódás szellemi terméke, amely a mai napig érezteti hatását (Omi – Winant, 1994:9–48; Hirschfeld, 1996:135–159; Morning, 2011:1–22). A konstruktivisták és esszencialisták viszonya a következőképp foglalható össze:

„A rassz egy rendszer az emberek klasszifikálására, amely azon a hiten alapul, hogy fix biológiai jellegzetességeket hordoznak, ami úgy azonosítja őket, mint egy csoport tagját. Az esszencialista és konstruktivista felfogás különbsége abban a kérdésben gyökerezik, hogy vajon pontosak és hitelesek-e a biológiai rasszalapú különbségek” (Morning, 2011:21).

III. A rassz kortárs meghatározásai

A különböző tudományterületek között, illetve az egyes tudományokon belül sincs egyetértés a rassz fogalmát illetően, továbbá az is elmondható, hogy a rassz tudományos fogalma folyamatosan változik. A 20. század közepétől megjelenő megalapozott társadalomtudományi és természettudományi kritikák ellenére úgy tűnik, hogy a rassz biológiai megközelítését mégis széles körben alkalmazzák a különböző tudományterületek képviselői, mégpedig úgy, hogy lehámazzák róla a félreérthető, kétértelmű és gyanús jelentéseket (Fausto – Sterling, 2004:1–37; Fullwiley, 2007:221–237; Outram – Ellison, 2006:157–179; Pálsson, 2007:257–272). Az alábbiakban azt mutatom be, hogy hogyan

változott a rasszról való gondolkodás. Valamint azt a kérdést járom körben, hogy valóban érvényesül-e a kortárs elméletekben a rassz biológiai modellje.

A kortárs nézeteket a rassz meghatározását tekintve újrírja a DNS fogalma (Abu El-Haj, 2007). Troy Duster azt állítja, hogy a DNS kitüntetett szerepe a rassz meghatározásában arra utal, hogy folytonosság van a kortárs tudományos rasszértelmezések és a múlt esszencializmusa között annak ellenére, hogy úgy látja a korábbi rassz fogalmakat egyszerűen „élve eltemette” a mai tudományos gondolkodás és tudományos gyakorlat (Duster, 2003:258–277). A humán genommal kapcsolatos vizsgálódások viszont ahhoz vezettek, hogy egyes tudósok arra a következtetésre jutottak, hogy a különböző rasszkategóriák nem tükrözik jelentősen a biológiai különbségeket (Marks, 1995; Graves, 2000:155–173). Az a megállapítás, miszerint az emberek DNS-ének 99,9%-a közös, valamint az, hogy azon csoportokon belül, amit rasszoknak nevezünk, 85%-os különbségek fordulnak elő a DNS-ben (Lewontin, 1972:381–398), széles körben hangoztatott érvek a rasszkategóriák újragondolása mellett. A genetikai kutatásokkal felfedhető több rasszcsoporttól való származás értelmezhető úgy, mint egyfajta csapás a hagyományos biológiai rasszfogalomra. Más kutatók azonban azon a véleményen vannak, hogy a humángenetika és a kutatási eredményei úgy értelmezhetők, mint bizonyítékok az emberi fajon belüli természetes rasszok létezésére (Mayr, 2002:89–94). Azt állítják, hogy például a csoportosító algoritmusok, amelyeket emberi DNS adatokra alkalmaznak, objektíven generálnak olyan adatokat, mint a rasszok (Risch et al., 2002:1–12). Továbbá a „genetikai családfa”, vagyis az egyén rasszöröksége felfejthető, és felismerhető a DNS elemzéséből (Bolnick et al., 2007:399–400). A fentebb említett elképzelésnek az orvostudományban is nagy jelentőséget tulajdonítanak, hiszen ez szolgáltathat alapot az egészségügyi állapotok különbözőségét tekintve (Lee – Mountain – Koenig, 2000:33–75). Az esszencialista modell számos képviselője azt gondolja, hogy kár lenne a történelem során elnyomott kisebbségi csoportok esetében tagadni azt, amire a kisebbségi csoportok tagjai fontos biológiai valósággént tekintenek a rasszalapú csoportosítás során (Morning, 2011:219–249). Úgy hiszik, hogy a rasszalapú azonosítás illetve azonosulás olyan információt tartalmaz, amelyek segítenek pontosabban megnevezni az egészségügyi szükségleteket (Satel, 2002:56–58; Burchard et al., 2003:1170–1175).

Látható azonban, hogy a rassz genetizálását és molekularizálását, valamint a DNS elemzéséből származó eredményeket mind az esszencialisták, mind a konstruktivisták felhasználják annak érdekében, hogy nézeteiket megerősítsék a rassz fogalmának meghatározásáról szóló vitában. Morris W. Foster és Richard R. Sharp genetikus kutatók úgy vélik, hogy „bár a rassz és etnicitás leegyszerűsített biológiai értelmezése kapcsolódva az eugenikai mozgalomhoz lehet hogy halott, egy sokkal árnyaltabb feltételezés, mégpedig hogy a rassz alapú és etnikai megkülönböztetés mégiscsak megragad »néhány« jelentőségteljes biológia különbséget, él és virágzik” (Foster – Sharp, 2002:844). Joseph Graves evolúcióbiológus ezzel szemben úgy találja, hogy „[ma] a genetikusok, evolúcióbiológusok és antropológusok többsége egyetért abban, hogy nincsenek biológiai rasszok az emberi fajon belül.” (Graves, 2001:5). Továbbá ugyanerre jutott több filozófus, biológus és társadalomtudós is (Barkan, 1992:13–66; Marks, 1995; Nobles, 2000:1–25; Reardon, 2004:38–65). Hogy még árnyaltabb képet kapjunk a kortárs vitáról a rassz természetét illetően, fontos megemlíteni Lundy Braun munkásságát, aki biológusok rasszra vonatkozó nézeteit vizsgálta (Braun, 2002:159–174).

„Összetett, gyakran egymásnak ellentmondó és általában hallgatólagos értelmezések keringenek orvosbiológiai körökben a rasszra és etnicitásra vonatkozóan. Néhány kutató azt állítja, hogy a rassznak nincs genetikai értelme, mások azzal érvelnek, hogy az 5-6 százalékosra becsült genetikai különbség eléggé jelentőségteljes biológiai szempontból ahhoz, hogy igazoljanak egy-egy intenzív kutatási programot, ami alátámasztja a rassz biológiai alapjait. Míg mások pedig azzal érvelnek, hogy az egész vitát meg lehetne szüntetni azzal, hogy a rasszt etnicitásra cseréljük.” (Braun, 2002:165).

Ha azonban a jelentéstartalom nem változik – vagyis az etnicitást ugyanolyan értelemben használjuk, mint a rassz fogalmát –, akkor ez nem jelenti azt, hogy a jövőben nem merülnek fel ugyanazok a kérdések és problémák, mint a rassz esetében.

Hasonlóan Braunhoz, Alan H. Goodman is arra volt kíváncsi, a tudósközösség tagjai a rassz milyen fogalmát használják. Ő a következő felosztást javasolja arra vonatkozóan, hogy ki milyen rasszmegközelítés mellett kötelezi el magát. Tipológiájának egyik végén találhatók az igazhívők, mint például a pszichológus J. Philippe Rushton, aki három rasszkategóriában (mongoloid, negroid és kaukázusi) hitt (Goodman, 1997:20–25). Besorolását

intelligencia és nemzőképesség szerint készítette (Rushton – Jensen, 2005:235–294). A másik tábor két csoportra lehet osztani: Mindkét csoport úgy gondolja, hogy a rassz csupán egy mítosz, azonban más konklúzióra jutnak. A politikai konzervatív csoport szerint, ha a rasszok nem léteznek, a társadalmi-politikai döntéseknek nem kellene rasszalapon működniük (Hannaford, 1996:369–396). A szociálkonstruktivisták felfogásában pedig az, ahogyan az egyén megéli saját rasszát, nem feleltethető meg annak, ahogy a különböző tudományterületek biologizálják a fogalmat (Smedley – Smedley, 2007:289–307; Marks, 1995; Reardon, 2004:38–65). A köztes csoportot Goodman „zavarodottaknak” nevezi (Goodman, 1997:23). Ebbe a csoportba olyanokat sorol, akik közül néhányan nem értik, miért rossz a rasszbiológia (*race biology*), mégis kerülik mindenféle előfordulását a politikai korrektség látszatának megtartása miatt. Mások úgy alkalmazzák a rassz fogalmát, mint kvázi biológiai, kvázi genetikai kategóriát, és nem értik, mi a baj a fogalommal, illetve azzal, ahogy használják a fogalmat. Megint mások úgy vélik, hogy a rasszbiológia elleni állásfoglalás inkább politikai, mintsem tudományos. A köztes kategóriákba tartozók táborá hatalmas. Ez magában foglalja szinte az összes közegészségügyi szakembert és orvost, biológust, valamint a legtöbb fizikai antropológust.

Braun és Goodman vizsgálódásai arra engednek következtetni, hogy korántsem egyértelmű még az akadémiai életben sem, hogy a különböző tudományterületek képviselői hogyan gondolkodnak a rasszról, és hogyan értelmezik vagy definiálják azt. Az szintén látható, hogy a rasszról való gondolkodás nagyon sok társadalmi intézményt érint, ami miatt fontos olyan társadalomkritikai megközelítést is vizsgálni, amelyik célja konstruktivista alapokra helyezkedve a fogalom társadalmi beágyazottságának kimutatása. Más szóval, érdemes megvizsgálni miként reflektál a kritikai társadalomtudomány a fogalom strukturáló erejére.

IV. A kritikai rasszelmélet és európai értelmezései

A kritikai rasszelmélet, mint tudományos megközelítés az Amerikai Egyesült Államokban jött létre jogi területen. A kutatók azt a problémát akarták

megragadni, hogy annak ellenére, hogy a klasszikus biológiai rasszfogalom megkérdőjeleződött a 20. század második felére, a társadalomtudományi munkák és az emberek mindennapi élete még továbbra is át van szőve a klasszikus (esszencialista) rasszalapú gondolkodással. Emiatt szükségessé vált egy olyan elméleti megközelítés kidolgozása, ami képes a biológiai (materiális) különbségek figyelembevételére úgy, hogy a rassz társadalmi konstruáltságát nem tagadja. A hangsúlyt arra fektették a kutatók – akiket a polgárjogi mozgalmak mellett társadalomfilozófiai munkák is inspiráltak –, hogy képesek legyenek a rasszizmus mindennapiságáról beszélni és emellett képesek legyenek kutatókként megjeleníteni a rasszizmust átélő vagy átélő polgárok nézőpontjait, valamint a rasszizálás változó folyamatát meg tudják különböztetni társadalmi kontextusokban ragadni (Delgado – Stefancic, 2000; Delgado – Stefancic, 2001; Haney – López, 2010). Ezekre az alapvetően jogelméleti munkákra aztán egymástól nagyon különböző társadalomtudományi területekről épültek fontos kritikai kutatások, amelyek a rassz újradefiniálása mellett az intézményesített rasszizmus problémájával foglalkoznak.

Hiába történt nagyon sok változás a rasszról szóló tudományos diskurzusban, hiába létezik kimerítő szakirodalom a rasszizmus lokális, ill. globális negatív hatásairól, a 21. század második évtizedében sem beszélhetünk ebből a szempontból sem egyenlő társadalmakról. Ebből a kritikai keretből kiindulva, Howard Winant arra hívja fel a figyelmet, hogy a rassz formálódására kell helyezni a hangsúlyt a kutatóknak (Winant, 2000). Állítása szerint abban az esetben, ha a globalizálódó, multikulturális világunkban komolyan gondoljuk a rasszizmus elleni küzdelmet, szükség van egy olyan elméletre, amely képes a rassz alapú tipizálás és társadalmi strukturálódás megragadására. Winant szerint ennek három fontos eleme van: (1) az összehasonlító/történeti aspektus; (2) a képesség, hogy mikro- és makroszinten össze tudja kötni a rasszizálás társadalmon belüli strukturálási hatását és identitásjelölő funkcióját; (3) a politikai diskurzus újragondolása annak fényében, hogy a rassz fogalma, a rasszalapú gondolkodás, milyen módon gátolja a társadalmi egyenlőség létrejöttét.

A második világháború után a Náci Birodalom rémtetteit és az UNESCO deklarációit követően Európában (Nagy-Britanniával és Írországgal ellentétben) a rassz fogalmát felváltották az etnikai identitás kategóriájával. Mathias Möschel szerint a legfontosabb érv a használat ellen arra épült, hogy

mivel nincsenek biológiai értelemben rasszok, a rassz fogalmának használata implicit módon hozzájárulna a fogalom legitimálásához és ez táptalajt jelentene a rasszizmus számára (Möschel, 2011). Viszont a probléma az, hogy a rassz fogalma használatban van, a rasszizmus nem szűnt meg, és a kontinentális tudományos diskurzus leszűkített értelmezése nem teszi lehetővé a rassz, illetve a rasszizmus mindennapiságának megragadását. Möschel ennek illusztrálására a francia gyakorlatot hozza, ahol a domináns álláspont a bőrszín különbségeinek el nem ismerése (*colorblindness*). Ebben a példában azt tárgyalja a szerző, hogy igény merült fel a statisztikusok körében a rasszidentitás-kategória használatára, mert nélküle nem képesek kimutatni a társadalomban jelenlévő rasszizmust. Möschel különös hangsúlyt fektet azokra az intézményekre – börtön, rendőrség – ahol a rasszalapú diszkrimináció társadalomtudományi szempontból jól dokumentált, bár hivatalosan nem létezik az állampolgárok rasszalapú kategorizálása. Ezek miatt azt állítja Möschel is, hogy a CRT (*Critical Race Theory*) hasznos szempontokkal szolgál az európai kontextusban is, hiszen a rasszra érzéketlen európai diskurzus hasonlóan funkcionál az amerikaihoz. A CRT kritikai elvei mentén lehetőség nyílik, hogy a kutatók reflektáljanak arra, hogy funkcionál a rassz különböző kontextusokban, megragadható a rassz strukturáló ereje, a rasszizmus mindennapisága, valamint rámutathat a kutató a rassz performativitására.

A fenti közösségek problémáihoz hasonlóan a bőrszínalapú diszkrimináció az európai Roma közösségeket is érinti. Emiatt hasonló irányvonalak mentén számos munka foglalkozik (többek között a kritikai romakutatások területén belül – *Critical Romani Studies*) a roma közösségek diszkriminációjával, de jelentősebb számmal Kelet-Közép Európára vonatkozóan jelennek meg tanulmányok (Ryder – Cemlyn – Acton, 2014; Cortés Gómez – End, 2019; Van Baar – Kóczé, 2020). A diszkrimináció elleni küzdelmet és az azzal kapcsolatos térképezési és megoldási javaslatokat az hátráltatja – amint Möschel is írja más népcsoportokra vonatkozóan – hogy nincsenek pontos adatok a roma lakosságról és nincsenek pontos adatok az őket ért negatív megkülönböztetésről munkahelyi, lakhatási, oktatási, egészségügyi vagy jogi területen. A roma közösségek statisztikai láthatóvá tétele mellett érvel Ronnie Fay és Lynsey Kavanaugh az írországi helyzetre vonatkozóan (Fay – Kavanaugh, 2019). Fay és Kavanaugh amellet érvelnek, hogy szükség van az etnikai identitás rögzítésére a népszámlálás-adatok gyűjtése során, hogy

hatékony, bizonyítékokra alapozott politikai beavatkozások szülessenek a diszkrimináció megakadályozása érdekében. Hasonló problémákat látnak a németországi szintű és roma közösséggel kapcsolatban Anja Reuss és Jonathan Mack kutatók is (Reuss – Mack, 2019). Az eltérés Reuss és Mack megközelítésében Fay és Kavanaugh-hoz képest, hogy ők azon az állásponton vannak, hogy etnikai adatok regisztrálása nélkül kell a diszkrimináció különböző formáit feltárni. Álláspontjuk szerint állami kvantitatív adatgyűjtés nélkül is lehet harcolni a rasszalapú diszkrimináció ellen, de természetesen ahhoz, hogy a rasszizmus mindennapisága értelmezhető legyen, fontosak az olyan kvalitatív kutatások, ahol ezeket tapasztalatokat fel lehet deríteni és az etnikai identitáshoz lehet kapcsolni. Mindezt a tudományos kutatások etikai szabályait szigorúan betartva, úgy, hogy az érzékeny etnikai adatokat ne lehessen személyekhez kötni és ne kerüljenek nyilvánosságra, ezáltal később se lehessen az etnikai identitás semmilyen visszaélés alapja.

A kritikai rasszelmélet magyarországi jogelméleti alkalmazása mellett érvel Lázár, aki azt hangsúlyozza az áttekintésében, hogy a CRT által javasolt eszközök miként segíthetnék elő a jogrendszer reformját, például azzal, ha a rasszista diszkrimináció áldozatainak mindennapi tapasztalatait figyelembe vennék (Lázár, 2016). Így a jogelméleti keretben alkalmazott rasszfogalom is a lokális szükségletek és tapasztalatok alapján nyerne értelmet. A kritikai rasszelmélet magyarországi egészségügyi kontextusban történő alkalmazására Szamosi is felhívja a figyelmet (Szamosi, 2013; Szamosi, 2019; Szamosi, 2022). Munkáiban amellet érvel, hogy egy olyan társadalmi környezetben, ahol az etnikai egyenlőtlenségek régóta meghatározzák az állampolgárok életminőségét, az etnikai identitás használata lehetővé teheti az egyenlőbb egészségügyi hozzáférést. A roma etnikai közösségek tagjainak egészségügyi marginalizálása, valamint ennek a tudományos dokumentálása, illetve etnikai diszkriminációs tapasztalat beépítése az orvosi gyakorlat reformjába lehetővé teheti a roma közösségek egészségügyi életszínvonalának emelését. Azonban fontosnak tartja ő is, hogy a rassz, illetve etnikai identitás kontextusfüggően definiálható és alkalmazható. Szükséges, hogy a fogalmak informálják az orvosi döntési helyzeteket, illetve az identitáskategóriák használata láthatóvá teszi statisztikailag is az egészségügyi különbségeket, de be kell látni, hogy a fogalmak esszencialista értelmezése negatívan befolyásolhatja az egészségügyhöz való hozzáférés egyenlővé válását.

V. Konklúzió

A rasszról kialakított nézetek és a fogalom meghatározása folyamatosan változik. Nem beszélhetünk tehát a rassz fix, stabil fogalmáról, ami időtlen, minden korban és minden tudományterületen ugyanaz. Folyamatos viták zajlanak a rassz természetét illetően arra fókuszálva, vajon beszélhetünk-e biológiai alapú rasszklasszifikációról, vagy ez inkább társadalomtudományi szempontból értelmezhető kategória, amit azért hoztak létre, hogy egyszerűbben tudjanak értelmezni más népcsoportokat. A különböző tudományterületek között, valamint tudományterületeken belül vita figyelhető meg a rassz meghatározását illetően. Abban azonban mind a konstruktivisták, mind az esszencialisták egyetértenek, hogy a rassz egy rendszer az emberek klasszifikálására, amely azon a vélekedésen alapul, hogy állandó biológiai jellegzeteségeket hordoznak. Az esszencialista és konstruktivista felfogás különbsége abban a kérdésben gyökerezik, hogy vajon a biológiai értelemben vett rasszalapú különbségek pontosan megragadhatóak-e (Morning, 2011:219–249). Az is látható, hogy a kortárs meghatározások esetében a rassz genetizálását és molekularizálását, valamint a DNS elemzéséből származó eredményeket mind az esszencialisták, mind a konstruktivisták felhasználják annak érdekében, hogy nézeteiket megerősítsék a rassz fogalmának meghatározásáról szóló vitában. Azonban ezek a megközelítések nem eléggé érzékenyek abból a szempontból, hogy a rassz hogyan jön létre a mindennapi tapasztalás során. A kritikai rasszelmélet a konstruktivista megközelítésre építve olyan rasszfogalmat javasol, ami figyelembe veszi a rassz fogalmához kapcsolódó materiális különbségeket, ugyanakkor megragadja a fogalom kulturális beágyazottságát, ezzel is rámutatva a fogalom jelentéseinek változékonyságára mind történeti, mind társadalmi, mind földrajzi értelemben.

Irodalom

- Abu El-Haj, Nadia (2007): „The Genetic Reinscription of Race.” *Annual Review of Anthropology*, 36:283–300.
- Barkan, Elazar (1992): *The Retreat of Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bolnick, Deborah A. – Fullwiley, Duana – Duster, Troy – Cooper, Richard – Fujimura, Joan H. – Kahn, Jonathan – Kaufman, Jay – Marks, Jonathan – Morning, Ann – Nelson, Alondra – Ossorio, Pilar – Reardon, Jenny – Reverby, Susan M. – TallBear, Kimberly (2007): The Science and Business of Genetic Ancestry. *Science*, 318(5849):399–400.
- Braun, Lundy (2002): Race, Ethnicity, and Health: Can Genetics Explain Disparities? *Perspectives in Biology and Medicine* 45:159–174.
- Burchard, Esteban – Ziv, Elad – Coyle, Natasha – Gomez, Scarlett Lin – Tang, Hua – Karter, Andrew J. – Mountain, Joanna L. – Perez-Stable, Eliseo J. – Sheppard, Dean – Risch, Neil (2003): The Importance of Race and Ethnic Background in Biomedical Research and Clinical Practice. *New England Journal of Medicine*, 348(12):1170–1175.
- Cartmill, Matt (1999): The Status of the Race Concept in Physical Anthropology. *American Anthropologist*, 100(3):651–660.
- Cooper, Richard S. (2003): Race, Genes, and Health – New Wine in Old Bottles? *International Journal of Epidemiology*, 32:23–25.
- Cortés Gómez, Ismael – End, Markus. (szerk.) (2019): *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. Brüsszel: ENAR – Central Council of German Sinti and Roma.
- Delgado, Richard – Stefancic, Jean (2000): *Critical Race Theory: The Cutting Edge*. Philadelphia: Temple University Press.
- Delgado, Richard – Stefancic, Jean (2001): *Critical Race Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.
- Duster, Troy (2003): *Buried Alive: The Concept of Race in Science*. In: Goodman, Alan – Heath, Deborah – Lindee, Susan (szerk.): *Genetic Nature/Culture: Anthropology and Science beyond the Two-Culture Divide*. 258– 277. Berkeley: University of California Press.
- Fausto-Sterling, Anne (2004): Refashioning Race: DNA and the Politics of Health Care. *Differences* 15(3):1–37.
- Fay, Ronnie – Kavanaugh, Lynsey (2019): *If We Are Not Counted, We Do Not Count: A Bottom-up Approach to Ethnic Equality Monitoring in Ireland*. In: Cortés Gómez,

- Ismael – End, Markus (szerk.): *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. 231–245. Brüsszel: ENAR – Central Council of German Sinti and Roma.
- Feldman, Marcus W. – Lewontin, Richard C. (2008): *Race, Ancestry, and Medicine*. In: Koenig, Barbara A. – Soo-Jin, Lee – Richardson, Sarah S. (szerk.): *Revisiting Race in a Genomic Age*. 89–101. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Foster, Morris W. – Sharp, Richard R. (2002): Race, Ethnicity, and Genomics: Social Classifications as Proxies of Biological Heterogeneity. *Genome Research*, 12:844–850.
- Fullwiley, Duana (2007): Race and Genetics: Attempts to Define the Relationship. *Biosocieties*, 2(2):221–237.
- Gergen, Kenneth J. (1998): Constructionist Dialogues and the Vicissitudes of the Political. In Velody, Irving – Williams, Robin (szerk.): *The Politics of Constructionism*. 33–48. London: SAGE.
- Goodman, Alan H. (1997): Bred in the Bone? *The Sciences*, 37(2):20–25.
- Graves, Joseph L. (2001): *The Emperor's New Clothes: Biological Theories of Race at the Millennium*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Haney López, Ian (2010): Is the Post in Post-Racial the Blind in Colorblind? *Cardozo Law Review*, 32:807–831.
- Hannaford, Ivan (1996): *Race: The History of an Idea in the West*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Hess, David J. (2007): Crosscurrents: Social Movements and the Anthropology of Science and Technology. *American Anthropologist*, 109(3):463–472.
- Hirschfeld, Lawrence A. (1996): *Race in the Making: Cognition, Culture and the Child's Construction of Human Kinds*. Cambridge: MIT Press.
- Keita, S. O. Y. – Kittles, Rick A. (1997): The Persistence of Racial Thinking and the Myth of Racial Divergence. *American Anthropologist*, 99(3):534–544.
- Krieger, Nancy – Bassett, Mary (1993): *The Health of Black Folk: Disease, Class, and Ideology in Science*. In: Harding, Sandra (szerk.): *The "Racial" Economy of Science: Toward a Democratic Future*. 161–169. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
- Lázár Domokos (2016): Critical Race Theory – A magyar kritikai rasszelméleti mozgalom elméleti megalapozása. *Themis*, 12(1):92–115.
- Lee, Sandra S. J. – Mountain, Joanna – Koenig, Barbara (2001): The Meanings of 'Race' in the New Genomics: Implications for Health Disparities Research. *Yale Journal of Health Policy, Law and Ethics*, 1:33–75.
- Lewontin, Richard C. (1972): The Apportionment of Human Diversity. *Evolutionary Biology*, 6:381–398.

- Lieberman, Leonard (1968): The Debate over Race: A Study in the Sociology of Knowledge. *Phylon*, 29(2):127–141.
- Lippman, Abby (1993): Prenatal Genetic Testing and Geneticization: Mother Matters for All. *Reproductive Genetic Testing: Impact upon Women, Fetal Diagnosis and Therapy*, 8:S64–S79.
- Marks, Jonathan (1995): *Human Biodiversity: Genes, Race, and History*. New York: Aldine de Gruyter.
- Martin, Emily (1998): Anthropology and the Cultural Study of Science. *Science, Technology, & Human Values*, 23(1):24–44.
- Mayr, Ernst (2002): The Biology of Race and the Concept of Equality. *Daedalus*, 131:89–94.
- Montagu, Ashley (1950): *The race question*. Unescodoc Digital Library. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000128291>
- Morning, Ann (2008): Reconstructing Race in Science and Society: Biology Textbooks, 1952–2002. *American Journal of Sociology*, 114:S106–S137.
- Morning, Ann (2011): *The Nature of Race*. Los Angeles: University of California Press.
- Möschel, Mathias (2011): Race in mainland European legal analysis: Towards a European critical race theory. *Ethnic and Racial Studies*, 34(10):1648–1664.
- Nobles, Melissa (2000): *Shades of Citizenship: Race and the Census in Modern Politics*. Stanford: Stanford University Press.
- Odocha, Okay (2000): Race and Racism in Scientific Research and Publication in the Journal of the National Medical Association. *Journal of the National Medical Association*, 92:96–97.
- Omi, Michael – Winant, Howard (1994): *Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1990s*. New York: Routledge.
- Ossorio, Pilar N. – Duster, Troy (2005): Race and Genetics: Controversies in Biomedical, Behavioral, and Forensic Sciences. *American Psychologist*, 60(1):115–128.
- Outram, Simon M. – Ellison, George T. H. (2006): *The Truth Will Out: Scientific Pragmatism and the Geneticization of Race and Ethnicity*. In: Ellison, George T. H. – Goodman, Alan H. (szerk.): *The Nature of Difference: Science, Society and Human Biology*. 157–179. Boca Raton: Taylor and Francis.
- Pálsson, Gísli (2007): How Deep Is the Skin? The Geneticization of Race and Medicine. *Biosocieties*, 2(2):257–272.
- Reardon, Jenny (2004): Decoding Race and Human Difference in a Genomic Age. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 15(3):38–65.

- Reuss, Anja – Mack, Jonathan (2019): *Data Collection on Equality, Discrimination and Antigypsyism*. In: Cortés Gómez, Ismael – End, Markus (szerk.): *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. 231–245. Brüsszel: ENAR – Central Council of German Sinti and Roma.
- Risch, Neil – Burchard, Esteban – Ziv, Elad – Tang, Hua (2002): Categorization of Humans in Biomedical Research: Genes, Race and Disease. *Genome Biology*, 3(7):1–12.
- Rushton, J. Philippe – Jensen, Arthur R. (2005): Thirty Years of Research on Race Differences in Cognitive Ability. *Psychology, Public Policy, and Law*, 11(2):235–294.
- Ryder, Andrew – Cemlyn, Sarah – Acton, Thomas. (szerk.) (2014): *Hearing the Voices of Gypsy, Roma and Traveller Communities*. Bristol: Policy Press University of Bristol.
- Sankar, Pamela – Cho, Mildred K. (2002): Toward a New Vocabulary of Human Genetic Variation. *Science*, 298:1337–1338.
- Sarich, Vincent – Miele, Frank (2004): *Race: The Reality of Human Differences*. Boulder: Westview Press.
- Satel, Sally (2002): I Am a Racially Profiling Doctor. *The New York Times Magazine*. 2002.05.05. 56–58. Online: <http://www.nytimes.com/2002/05/05/magazine/i-am-a-racially-profiling-doctor.html> (Letöltés: 2016. 11. 02.).
- Sesardić, Neven (2010): Race: A social destruction of a biological concept. *Biology and Philosophy* 25(2):143–162.
- Smedley, Audrey – Smedley, Brian D. (2007): *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview*. Boulder: Westview Press.
- Smith, Justin E. H. (2015): *Human Nature, and Human Difference: Race in Early Modern Philosophy*. Princeton: Princeton University Press.
- Spencer, Rainier (2006): *Challenging Multiracial Identity*. Boulder: Lynne Rienner.
- Szamosi, Barna (2013): *Roma as Research Subjects in the Hungarian Human Genetic Discourse*. In: Sándor, Judit (szerk.): *Studies in Biopolitics*. 113–126. Budapest: Center for Ethics and Law in Biomedicine.
- Szamosi, Barna (2019): Public Health Concerns Regarding Reproduction Structured by Race/ Ethnicity and Class during State Socialism in Hungary. *Pro&Contra*, 3(1):47–66.
- Szamosi, Barna (2022): Implications of Racial/Ethnic Classification in the Hungarian Post-Genomic Medical Discourse. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies*, 88:113–132.
- Tate, Chuck – Audette, Diego (2001): Theory and Research on 'Race' as a Natural Kind Variable in Psychology. *Theory Psychology*, 11(4):495–520.
- Van Baar, Huub – Kóczé, Angéla (szerk.) (2020): *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe*. New York – Oxford: Berghahn.

Wadman, Meredith (2004): Geneticists Struggle towards Consensus on Place for 'Race.'
Nature, 431:1026.

Winant, Howard (2000): Race and Race Theory. *Annual Review of Sociology*, 26:169–185.

Fekete Sándor – Kiss Daniel

Ugyanaz, de mégis más. A vallás szerepe a politika alakításában

Absztrakt

A mai „modern” világ kialakulásához vezető folyamatok eredményeként a politika és vallás kapcsolatát a macskák és a kutyák közismerten jó kapcsolatához lehetne hasonlítani. Számos tudományos nézet látott és lát napvilágot az Egyesült Államoktól kezdve Magyarorszáig bezárólag, mely a vallásban világi dolgokban illetlen betolakodót vél felfedezni, s céljában a földi halandók evilági boldogulása megakadályozását tűnteti fel. Nyilvánvalóan vannak eltérések: míg a nyugati világban a vallási közösségek politikai részvétele akkor vált ki politikai ellenkezést, ha ez a részvétel a mai liberális és baloldali elképzelésekkel ellentétes célokat fogalmaz meg, addig Magyarországon már egyenesen a vallási közösségek részvételét is mélyen megkérdőjelezzük a nyilvánosságban.

Kulcsszavak: politika, vallás, laicizálódás, Új Osztály

Abstract

As a result of the processes that have led to the emergence of today's 'modern' world, the relationship between politics and religion could be likened to the notoriously good relationship between cats and dogs. There have been and are many scientific views, from the United States to Hungary, which find in religion an unseemly intruder in worldly affairs, and which have as their aim the prevention of the worldly well-being of mortals. Obviously there are differences. While in the Western world, the political participation of religious communities provokes political opposition if it is in opposition to the goals of today's liberal and leftist ideas, in Hungary the very participation of religious communities in public life is deeply questioned.

Keywords: politics, religion, laicisation, New Class

A figyelem középpontjába a rendszerváltás alatt és után került a vallás: viták szereplője és egyben tárgya lett. Ez az időpont nem valami homályos teológiai újítás megjelenését takarja, az ok ennél sokkal prózaibb, ti. 1989 előtt

a pártállam valláspolitikájának vezérgondolata az volt, hogy a vallás és az egyházak nem jelenhetnek meg sem a politikában, sem a közéletben, aminek részeként az oktatás döntő részeit is megrövidítették az egyházi befolyás és vallási szimbólumok hatása alól. Így nem meglepő, hogy ennek következményeként a történelem legradikálisabb állam és egyház – mi több: politika és vallás – szimbolikus szétválasztását sikerült megvalósítani. Ezt egy folyamat betetőzéseként rögzíthetjük, mely folyamat arra irányult, hogy a vallás szűnjön meg közösségszervező lenni, s felváltásáról a politikai jelentések gondoskodjanak. Ez a helyzet változott meg 1989-ben, amikor a vallásos jelentések és az egyházak felbukkantak a közéletben és a politikában. Megjelentek a vallási értékekre alapozott érvelések, a kereszténydemokrata pártok, sőt, az oktatásban is újra szerephez jutott az egyház, így szüntette meg a közélet (a politika, az oktatás és a nyilvánosság) és a vallás szimbolikus szétválasztását, amely újra felkavarta az addig bűjtatott indulatokat.

Az állam és az egyház szétválasztásának gondolata nem újkeletű. A Krisztus előtti korban a vallás a közösség egyik funkciója volt, s még nem alakult ki a vallási közösségek és a természetes (helyi, rokonsági) közösségek közötti éles határvonal. A nagy hódító birodalmak felvirágzásával, valamint az univerzális vallás (kereszténység) megjelenésével merült fel annak a lehetősége, hogy a vallási és a politikai közösségek határai ne essenek egybe. Az univerzális vallások kialakulásának további következménye, hogy életre hívta azokat a specifikus vallási közösségeket, melyek esetében a közös vallásos hit és tapasztalás teremti meg a közösséget – ezáltal keresztbe vágva a rokoni, helyi vagy éppen a politikai közösséget. Ekkortól kezdve élesedik a konfliktus, melynek tétje a vallás közösségalkotó hatásainak mértéke, ami egyben a közösségi lojalitás forrása. A közösségalkotó vita arról szól, hogy a társadalmi csoport összetartozását elsősorban vallási vagy politikai szempontok határozzák-e meg. A vallás közösségalkotó jellegét két irányból érte támadás. Egyfelől a kialakult individualista vallási felfogás (Erasmus, Luther) irányából, amely az egyéni, belső vallásosságot hangsúlyozta. Másfelől a politikus értelmiség fáradhatatlan próbálkozása, hogy a vallás közösségalkotó jellegét a politika alá rendeli, esetleg megszünteti. Legvehemensebben először a francia felvilágosodás támadta az egyházat, mint az állam hatalmát korlátozó közösséget. Hobbes és Rousseau határozott elképzelése szerint a vallásnak csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben alávetik az államnak, a politikának.

Rousseau gondolatának mozgatója az az elképzelés, hogy a kereszténység nem átkodik ragaszkodni az államtól való függetlenségéhez. Témánk szempontjából fontos megjegyeznünk a francia felvilágosodás jelentőségét: korábban is támadták, bírálták az egyes vallásokat egy másik vallás nevében, de ekkor történt meg először, hogy a vallásnélküliség nevében támadták a vallást, és a közösség vallási jellegét felszámolva helyére egy tisztán politikai közösséget állítottak. Ezt eddig csak a bolsevik forradalom tudta megismételni, olyan közösség teremtését célul tételezni, amelynek semmilyen keresztény vallási jellege nincsen.

Az állam (politikai közösség) célja kezdetben a háború és a védekezés, hiszen katonai jellegű. Később azonban új legitimációs forrásokra szorul, hiszen kezdi átvenni más közösségek (vallási, családi) funkcióját. A legutolsó testületi ellenállásra képes vetélytársa az egyház, a vallási közösség volt. A 16. századi nemzeti egyházak (protestáns, katolikus) létrehozása a vallásnak a politika alá rendelésére tett fontos lépés volt. Ekkor már kizárólag csak az állam hozhat törvényeket, vethet ki adókat, mialatt a konfliktus tüze újra fellángol.

Az állam és politika társadalom-gyarmatosítási igénye összefügg azzal a folyamattal, hogy az emberek egyre inkább a földi életüket, gazdagságukat tekintették legfontosabb céljuknak. Ahogyan a gazdasági gyarapodás felé fordul az ember, úgy növekszik a politika jelentősége a vallással szemben, hiszen a politika pragmatikusan megpróbál arra összpontosítani, amerre az emberek figyelme irányul (irányítják), ezzel szemben a vallás társadalomképe tragikus, hiszen az evilági élet nem lehet tökéletes. Tehát a politika elsősorban azért tudott a vallás fölé kerekedni, mert a kezdeti katonai-védelmi célok helyett egyre inkább a gazdasági-társadalmi javulást ígérte, hasonló ívet leírva az emberek figyelméhez, mely a túlvilági megváltás helyett az evilági boldogulásra helyeződött át. Ezért lett a 18. századtól a fő remények, hitek tere a politika, s nem a vallás.

A politika megfelelő biztonságérzetének alapja az a vélekedés, hogy az ember mindenekelőtt állampolgár, és ennek megfelelően csak a politika által kidolgozott és buzgón terjesztett morált, világnézetet vallja. Ezáltal a régóta önállósuló politika és vallás egyik legforróbb ütközőpontja a kultúra, az oktatás. A 19. századi szocialisták számára Platón, majd Rousseau jelenthette a vezérfonalat, szerintük ugyanis az államnak szoros kapcsolatban kell lennie az oktatással, amelynek célja, hogy az embert összhangba hozza az állam, a

politikai közösség követelményeivel. A háttérbe szorult vallás feladata ezután már nem az, hogy jó embert „csináljon”, hanem, hogy jó állampolgárt. Csak annyiban értékes a vallás a politikus számára, amennyire hajlandó támogatni a politikai közösség alapjainak tekintett morális egységet, ha ezt nem hajlandó megtenni, akkor legjobb esetben is csak megtúrtként tartható számon, feltéve, ha nem mond ellent az állampolgári kötelezettségeknek. A vallás elsősorban akkor kerül kapcsolatba a politikával, ha a társadalom egésze szempontjából releváns jelentéseket, célokat fogalmaz meg. Amennyiben erről lemond, a politikával való kapcsolata és a konfliktus kialakulása is ritkábbá válik. Ami azonban előbb-utóbb politikai viharok tárgyát képezi, az a „tiltakozó vallás” megjelenése, amely olyan dolgokkal is merészel foglalkozni, melyet a politika régóta kizárólag a sajátjának tart. A közéletbe beavatkozó vallás elsősorban mindig ugyanazt a bírálatot kapja: olyasmiben nyilvánít véleményt, amihez semmi köze, hiszen a politika-közélet csak a politikusok ügye. A társadalmon belüli-kívüli tiltakozó vallás olyan veszélyeket hordoz magában, amellyel kihívást intéz a modern társadalom alapvető értékeivel szemben, hiszen új értelmet tud létrehozni az egyén és a közösség számára, amivel már a társadalmi fejlődést is befolyásolni tudja – szól a „vádirat”. A társadalmi-politikai renddel szemben alternatívákat megfogalmazó vallás természetszerűleg jelent kihívást a politika számára, hiszen elvonja az emberek lojalitását onnan, határokat szab cselekvésüknek, és a közéleti relevancia határozott igényével lép fel.

Az utóbbi évtizedekben tapasztalható deszekularizációval egy töréspont vonalai rajzolódni kezd. A politikai teológia, a felszabadítás teológiája, az evangélikus kereszténység megerősödése, a katolikus konzervativizmus és a protestáns fundamentalizmus megerősödése jelzik a változást. Azonban nem a társadalom szerkezete, intézményei alakulnak át, hanem a vallás relevanciái és a súlyuk az egyéni és közösségi gondolkodásban, valamint cselekvésben. A legújabb fejezet, amely a vallás és politika történelmi kapcsolatában íródik, a „laicizált politika” címszó alatt válik kézzelfoghatóvá. A laicizált politikában semmilyen helye, szerepe sem marad a vallási jelentéseknek, szimbólumoknak, és ebből kifolyólag elsődleges szerephez jutott a politikai közösségben. Ez a politikai alternatíva pedig nem máshoz, mint a semleges állam liberális eszméjéhez kapcsolódik. A mai politika, a hozzá kapcsolódó kiterjeszkedett állammal, rendkívül hajlamos a „semlegességre”, azaz arra, hogy a

hagyományos igazságigényektől távol tartsa, és csak a gazdasági hatékonysággal mérje magát. Tehát a politika és a közösség úgy lesz semleges, ahogy kiterjeszkedik és egyre inkább a gazdasági jólétre összpontosul tevékenysége. Ugyanis a valláson, erkölcsön alapuló politika egyre gyakrabban összeütközhet a valamennyire is eltérő világnézettel, vallással rendelkező közösségekkel tevékenysége kiterjesztése következtében. E terjeszkedés két pillére a tömegadóztatás és a tömegoktatás. Az előbbivel a közösségi cselekvés anyagi határait, míg az utóbbival a cselekvések motivációit képes a politika ellenőrzés alatt tartani. A közügy-magánügy határvonalainak elhomályosításával pedig egyre problematikusabbá válik, ha a magánéleti erkölcs eltér a közéletitől. E probléma reakciójaként a totalitárius politika megoldási javaslata a magánélet teljes megszállására, míg a demokratikus politika az állam semlegességre vonatkozik.

A demokratikus töről fakadó semleges állam gondolata a vallási lelkiismeret-szabadság gondolatából indul ki. Hiszen – állítják – az egyének lelkiismeretére az állam nem gyakorolhat nyomást, ezért az államnak mindenekelőtt laicizálnak kell lennie. A semleges állam egyenlő a laicizált állammal. E gondolat a felvilágosodás ráció-kultuszából táplálkozik. Eszerint a társadalomban megszámlálhatatlan, megegyezni képtelen erkölcs, értékrend van, amelyek között lehetetlen a megegyezés, vitájuk eldönthetetlen. Így nyilván a politikából, az államból ki kell irtani az értékeket, s a politikát szigorúan a rációra szabad építeni, hiszen az ember képes a „tisztá értékek torzításától mentes” értelem alapján dönteni és megegyezésre jutni. Ezáltal már lehetséges a megegyezés, mivel a ráció univerzális, mindenki számára hozzáférhető. Ezzel szemben a vallás vagy bármiféle erkölcsön alapuló gondolatok specifikus megismerést igényelnek, hiszen csak azok számára hozzáférhetők, akik elfogadják azok axiómáit. Vagyis a politika fundamentumának egyedül a ráció felel meg, hiszen az óhajtott konszenzus csak ott lelhető fel.

A vallási-erkölcsi alapon álló politika helyét egyre inkább egy racionálissal, egy technikailag hatékonnal helyettesítik. Technikai szempontokból számúzik a vallást a politikából, hiszen azok a (vallási-erkölcsi) cselekvések nem a leghatékonyabbak, mégpedig a „megfelelő” politika egyre inkább a gazdasági hatékonyságra épül. Így a gazdagodás evilági utópiája az utilitarizmust és a technikát jelölte ki a politika legfőbb elvévé. A politika, az állam legitimitását

ezáltal már – elsősorban – a hasznossági megfontolások határozzák meg. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez a gondolat nem azonos a 19. századi liberális politika gyakorlatával, itt már egy modern, „megreformált” felfogással nézünk szembe. A 19. századi liberalizmus elérhetőnek tekintette az állami és a vallási intézmények elválasztását, de nem volt a célja a vallás és a politika szimbolikus szétválasztása. Tocqueville szelleméhez igazodva rekonstruálhatjuk a két terület szoros kapcsolatát az amerikai demokrácia példáján keresztül (talán nem ok nélkül való, hogy Tocqueville magyar kiadásából kimaradtak a vallásra vonatkozó fejezetek): a vallás a legfőbb politikai intézmény; nem azért, mert a törvény vezette be, vagy, mert közvetlenül beavatkozik a kormányzásba, hanem azért, mert a közéletünk biztos alapelveit nyújtja.

A vallásmentes politika, illetve a politikai és a vallási közösség szimbolikus elszakítása egymástól azonban nem jellemzi teljesen az egész helyzetet. Hiszen ma már úgy fest, hogy a politikai szekularizmus a vallás politikai-közéleti megjelenését is kétségbe vonja. Az a múltbéli liberális gondolat, hogy a közéletben-politikában bármely nézet, érdek korlátozásmentesen megjelenhet, hiszen ezáltal formálódnak ki a megfelelő politikai döntések, megszelídült azzá a mai liberalizmusra legjellemzőbb vonássá, hogy a vallásnak nincs keresnivalója a közösségi életben, még egyszerű véleményként sem, mivel nem illeszthető be a politikai konszenzusok létrejöttének mechanisztikus képébe. Nyilvánvaló ellentmondásként marad a tény, hogy egyfelől igaz a minden világnézetre, regionális, etnikai kisebbségi stb. szempontra nyitott liberális felfogás, ám ez az elv már nem működik a vallási alapon szerveződő csoportoknál, sőt, a vallási célokat megfogalmazó gondolatoknál sem. Ez nagyban összefügg a korábban taglalt „racionális politikai akaratok közötti megegyezés” elgondolásával, ugyanis a felvilágosodás régi dogmája szerint a vallás nem racionális. Ezért még az esetleg értékszemponthoz képvisező álláspontok is gazdasági érvelésbe öltöztetik magukat, és csak a közjóra, a közgazdagságára hivatkozva jelenhetnek meg a politikában. Ezáltal vált a piac megfelelő ideállá a politika számára, hiszen ott elvileg csak gazdaságossági megfontolások vannak. A technikai-utilitarista mellett tehát a kommunikatív, a megegyezést létrehozó racionalitás a másik fő érv a vallás közéletből való kizárása mellett. Ezen érvkészlet kiegészül egy idetartozó politikaival is,

mégpedig azon állítással, miszerint a vallás hajlamos a fanatizmusra, amire tekintettel távol kell tartani a közélettől.

Ebbe az irányba mutató, de sokkal jelentősebb érvelés a liberális vallásos politikusé. Ugyanis egy vallásos politikus nem képviselheti vallását a politikában, nem dönthet az alapján, mert nem kényszerítheti másokra az értékeit (Muskie-elv). Ekkor is felmerül egy homályos ellentmondás az egyenlőséget a zászlajára tűző liberalizmus gyakorlatával kapcsolatban, mégpedig ahogyan szabad egy kisebbségi politikusnak, nőnek stb. a politikában nyíltan fellépni társadalmi csoportja érdekében, úgy az már nem szabad egy vallásos politikusnak (vö. abortuszkérdés). A vallás magánügy – visszhangzik a „barlang” – és a közéletben csak a közöset szabad képviselni, a magánügyeket nem. Ezt végiggondolva azonban arra jutunk, hogy az erkölcsi megfontolásokat végleg ki kell zárunk a politikából. Azonban e radikális gondolat már odáig merészkedik, hogy kétségbe vonja a hívők hiten alapuló szavazatának jogát. Ezt az a félelem implikálja, mely szerint, ha a vallásos szavazók vallásosként szavaznak egységesen, akkor többségre kerülésük esetén a közösséget saját képükre formálhatják. De még ha a többségük nem is jön létre, akkor is jelentősen korlátozzák a politika mozgásterét, hiszen szavazataikat nem lehet figyelmen kívül hagyni. A politikai váteszek szerint ezért a legoptimálisabb az állampolgári szerep (a politikai közösségbeli tagság) és a vallási (a vallási közösségbeli tagság) teljes szétválasztása. Ezért mindig igen érzékenyen reagál a politikai szekularizmus arra, ha a vallási közösségek előljárói törekszenek a követőiket olyan politikai cselekvésre rábírni, amely ellentétes e szakértők elképzeléseivel. Általában ekkor bukkan fel újra a mindig kéznél levő „bunkósbot”: az állam és az egyház szétválasztása megsértésének a vádja.

A semleges politikával és az állammal kapcsolatos újfajta elgondolásával azonban számos probléma merül fel. Először is, létezik-e értékmentes politika, vagy egy „metaideológia” (a fogyasztás, a technika-tudomány) vette-e át a közösségi cselekvés legitimálását elvégző korábbi értékek helyét? Ha ez így van, akkor a gazdagodás evilági „konceptiója” vette át a vallás helyét a politikában, hozzátevé, hogy a vele együtt járó technikai racionalitás ideológiája alkotja meg azt a „vasketrecet”, amelybe Weber szerint a kiterjeszkedő állam belekényszeríti polgárait. Azonban újabb kényelmetlen kérdések merülnek fel, ha a racionális politika „másik” értelmének a felfejtésébe kezdünk, vagyis abba, hogy a racionalitás univerzális, amely alapján lehetséges a viták után

megegyezésre jutni. Számptalan racionalitás van, amelyek mind egy, a hallgatólágosan elfogadott előítéleteken, és jelentéseken nyugvó kultúrkör határait jelölik ki. Tehát a vallás lecserélésére hívatott univerzális jelentésvilág a racionalitás. Ez – mint oly sok „homályosság” – a szembeállítás is – a vallás és a ráció – a felvilágosodás egyik fő dogmájának hallgatólágos elfogadását jelenti. A normatív etika megalapozását kívánó tudósok számára a racionalitás volt a megfelelő fundamentum, hiszen feltételeznek egy „érdekektől mentes megfigyelőt, egy részre nem hajlót”, aki meg tudja ítélni, mi igazán objektív és ezért igaz.

A vallás és a „semleges” politika szembeállításának a fentiekben taglaltaktól élesebb, gyakorlati kritikáját a második világháború hozta meg. A fasiszta Németországból menekülni kényszerült elmék körülbelül egy időben fogalmazták meg a liberális semleges politika kritikáját, amelyet a fundamentalizmus felerősödése ismét aktualitássá tett. A kritikai elgondolás magja az volt, hogy az értékek iránti közönyös állam, valamint az értékrelativizmus kiirtja a vallási, humánus, demokratikus értékeket a köz- és magánéletből. Az ilyen állapotot nevezik „lemeztelenített közéletnek”. Azonban az effajta közéleti semlegesség saját maga ellen fordul, hiszen a köz- és magánéletben – a vallási és erkölcsi értékek száműzetése miatt – üresen maradt helyet, a „természet irtózik a vákuumtól” metaforának megfelelően valamilyen világkép jelentései és értékei elfoglalják. E kritika szerint az ide hódítóként érkező politikai izmusok se nem liberálisak, se nem demokratikusak, ezáltal éppen a szabadságot korlátozzák legelőször. Továbbá, ha a közéletből teljes kizárással büntetik a vallási-erkölcsi jelentéseket, s helyüket csak a laicizált politikai jelentések foglalhatják el, már nem marad szinte semmi, ami a politika és az állam mindenhatóságát korlátozni tudná. Ezen alapos megfontolások után jutottak el arra a felismerésre e kritikai gondolkodók, hogy jobb a vallás bármilyen közéleti-politikai jelenléte, mint az ellenkezője, mert az utóbbi eset igen kedvező feltételek megteremtésével járul hozzá valamely totalitárius irányzat kialakulásához. Hasonló gondolatmenet vezet el minket az értéksemleges, racionális politika és állam kritikájához. Ugyanis a hatékonyságot szem előtt tartó racionális politika csak addig kap támogatást „egyenértékű” polgáraitól, amíg képes az evilági utópiát, a jólét folyamatos emelését biztosítani. Amennyiben korhadásnak indul a jólét utópiája, rögtön felüti fejét a legitimációs válság. A felmerülő problémák mindazonáltal

megnyitották a vallás közéleti megjelenésének lehetőségét, amely a „közéleti vallás, egyház” létrejöttével is összefügg. Egy tudatos hívő számára lehetetlen a külön vallási és állampolgári szerep gyakorlása, miáltal a közéleti vallás létrejötte töréspontként értelmezhető a laicizálódás történetében, hiszen a vallás közéleti relevanciájú lesz; ezáltal próbál kilépni a ráerőltetett szerepből, mégpedig úgy, hogy alternatívát fogalmaz meg a fennálló társadalmi-politikai berendezkedésre. A megerősödő konzervatív katolikusok, csakúgy, mint a protestáns fundamentalisták stb. kilépnek szűk korlátaik mögül, és a társadalom egészének alakulása szempontjából fontos problémákat foglalmaznak meg. Ezáltal a vallás – újra – olyan területek határait lépi át, amelyeket a politika már sikeresen monopolizált, így a vallás effajta megnyilvánulásait politizálásként szokták értelmezni.

A vallás és a politika szembenállásának kiemelkedő témája a „közéleti morál” – lehet-e, kell-e, és ha igen, akkor milyen –, legfőbb csatateret pedig a kultúra. A kultúra a valóság-meghatározások többé-kevésbé rendszerezett egésze. Az ilyen értelemben használt valóság-meghatározások megismertetik és felismertetik az emberrel a környezetét. Tehát a kultúra által kijelölt valóság által ismerjük meg a világot, a társadalmat valamilyennek, ami azonban sohasem lehet teljes, hiszen bizonyos elemek, vonatkozások mindig kimaradnak belőle. Emeljük ki egy példát, mégpedig a „rejtett vallás” esetét. A modern kultúra olyan mértékben vallástalanított, hogy a transzcendenciára utaló jelentéseknek, magyarázatoknak semmi jele nem mutatkozik. Emiatt, a mesterségesen eltávolított valóság-meghatározások híján a vallásos élményeket az emberek vagy nem észlelik, vagy más kategóriákban (UFO, természettudományos stb.) magyarázzák meg maguknak. Azonban, mint legősbibb valóság-meghatározás, a vallás elengedhetetlen alkotója a kultúrának. Viszont természetéből adódóan „vágányállító”, cselekvésalakító szerepe is létezik, ami miatt a politika igen érzékenyen tekint a kultúra történéseire. A tárgyalt konfliktus „kulturharcként” jelenik meg a megfigyelő számára. A vallás olyan 1) szimbólumrendszer, amely 2) arra irányul, hogy erős, átható, tartós motivációkat hozzon létre az emberekben azáltal, hogy 3) elképzeléseket fogalmaz meg a lét általános rendjéről és 4) ezeket az elképzeléseket a tényszerűség olyan aurájába öltözteti, hogy 5) e motívumok különösen valóságosnak tűnnek. Mint látjuk, a vallás az egyéni és a közgondolkodás természetszerű otthona, ugyanakkor felvázoltuk, hogy a politika milyen

elszántsággal próbálja minden ellenőrzéstől önmagát függetleníteni, legitimálni, egy saját morál megteremtésével, esetleg gazdasági megfontolások révén. Ha viszont a kultúrára, azaz a szavazók motivációira túl nagy befolyással bír a vallás, akkor a politikának egy újabb, hatalmának nem behódoló elemet kellene figyelembe vennie.

A probléma összetettségét tovább szövi az a tény, hogy mind a politika, mind a vallás az egész emberi életre irányul. Hiszen az összes lényeges kérdés mára már politikaivá vált, miközben egy vallásos hitben élő számára minden kérdés vallási köntösben jelenik meg. Ezáltal a vallás és a politika egyazon területre összpontosítja energiáit – az emberi életre, a határok tiszteletben tartása igényének figyelembevételével. A kulturális viták világítanak rá a legpompásabban, hogy a vallás mennyire politizálódott (a valóság-meghatározásai figyelembevételéért küzdve akaratlanul is befolyásolja a politika legitimációját), és a politika mennyire vallási jellegű lett (az emberi élet egészére kiterjedő valóság-meghatározásokat állít elő és képvisel a kultúrában). A vallás és politika számos esetben találkozhat, de manapság ezek a kultúrában a legkritikusabbak.

A kultúra központjából kiszorult vallásnak politikai eredete és eredménye is volt. Ez alatt nem csak azt értjük, hogy a forradalmak nagy hazái kulturálisan és politikailag a leglaicizáltabbak, hanem azt is, hogy a vallás közéleti szerepe relevanciájának megakadályozása, s visszaszorítása a magánélet falai közé a politikus értelmiség lassú és szívós munkájának a gyümölcse. Az egyéni önérderekre hivatkozó politika kizár minden erkölcsi és vallási megfontolást a közéletből. Ez már a vallási pártok gyakorlati működésének vizsgálata során is tetten érhető, hiszen elsősorban pragmatikus, a választók egyéni önérdékére hivatkozó érveket használnak. A kultúra laicizálódása csak követte a vallásit, s abból a premisszából kiindulva, hogy az eltérő vallási pozíciók között megegyezés nem lehetséges, az út oda vezetett, hogy akkor a közösségi életben inkább egyik sem vegyen részt, azaz mindegyik vonuljon vissza a magánéletbe.

A vallás és a politika tárgyalásakor fontos megvizsgálunk az a tényt, hogy mindkettő olyan közösségteremtő tudás, amelynek saját klérusa van. Ezáltal válik relevánssá a két különböző értelmiségi csoport saját szellemi és világi rendi érdeke. A politikus értelmiség számára a hatalom és az állam a legfontosabb, amelyek segítségével újjáépítheti saját eszményei szerint a társadalmat, beteljesítheti az evilági, politikai megváltást. E megnevezett

politikus értelmiségben foglal helyet egyrészt a politikacsinálók hatalmi elitje, másrészt a szellemi, egyetemi elit. Ebből kifolyólag a csoportosulás a 20. században már mint Új Osztály¹ nyer megnevezést. Témánk szempontjából fontos az Új Osztály és a vallás kapcsolatának feltérképezése, hiszen az Új Osztály meghitt viszonyt ápol a kultúrával. Az Új Osztály két csoportra oszlik, az egyik a hatalmat gyakorló technokrata-bürokrata csoport, a másik a hatalomhoz csak közvetetten kapcsolódó „humán értelmiség”, amely azonban a kultúra megalkotásában és elosztásában játszott kitüntetett szerepe miatt maga is politizál, hiszen – mint fentebb utaltunk rá – a politika legitimációja nagymértékben kultúrafüggő. Az Új Osztály történelmi háttérét tekintve Kelet-Európából (vö. Trockij, Gyilas) ered, miszerint az „Új Osztály olyanokból áll, akik az általuk kisajátított kormányzati monopólium alapján különleges előnyökre és kedvező gazdasági helyzetre tesznek szert.” (Gyilas, 1958:43). Az így felfogott Új Osztály arra használja politikai hatalmát, hogy létrehozza saját gazdasági rendszerét, amivel sikeresen képes biztosítani társadalmi helyzetét. E gondolat értelmében a mai kultúrát néhány ember csinálja saját, jól felfogott érdekének megfelelően. Az Új Osztály természetét vizsgáló elméletekben közös, hogy ez a társadalmi csoport a szekularizáció terméke és termelője. Továbbá az Új Osztályhoz és annak kultúrájához szorosan kapcsolódik az individualizált emberkép, ugyanis az ilyen embert nem vezetik közösségek, hagyományok, ezért szabad vadászterülete lehet a politika és a különböző „izmusok” akaratainak. Az Új Osztály minden nehézség nélkül kitölthette a gondolkodásban a vallás által hátrahagyott űrt. Ők nem abban az értelemben vallásellenesek, hogy nem hisznek Istenben, nem, hovatovább ők saját maguknak tulajdonítják Isten funkcióit, hiszen a vallással szembeállított ráció – amelyben ők mozognak egyedül otthonosan – minden problémát meg tud oldani. Erőfeszítéseik legitimálását pedig a cél lejjebb állításával könnyedén elérhetik, hiszen már nincs szó erkölcsi-vallási világképnek való megfelelésről, egyedül az evilági jólét irányában tett lépések – akár csak szóban – szükségesek hozzá. Az Új Osztály jelentéseket, eszméket termel.

Már nem az Egynek (Igazságnak) való megfelelés mozgatja a világot, ez a nézet már régen megkérdőjeleződött a Soknak való megfelelés érdekében. Megszámlálhatatlan, követésre igényt tartó „Igazság” virágozik napjainkban, a dolgok mércéje mindig a hasznosság, érdek környékén fedezhető fel, az erkölcs,

¹ Mikolán Gyilas kifejezése (ld. Gyilas, 1958).

a jó és a rossz megkülönböztetése elillant. Egy rövid mai példán érzékeltetve: megfigyelhető a „celebritás” egy újfajta igénye különböző könyvek írására. Mivel természetes közegük a média, könnyűszerrel tudják népszerűsíteni termékeiket. A várt anyagi haszon mellett a hűség rajongóik elkezdik bálványozni kedvenc hírességüket. Sőt, nem riadnak meg attól sem, hogy kényelmük feláldozásának terhe mellett közelebb kerüljenek, láthassák idoljukat. Ez valóban nem más, mint az Ersatzreligion, avagy valláspótlék jelensége – amelyet Lánczi András (2009) az abszolút utáni váagnak nevezett. A múltban felbukkanó progresszív szekularizmus sem volt a szó szoros értelmében vallásellenes, csak a számára megfelelő politika-vallásokkal pótolta a keresztény gondolatiságot. Miután sikeresen megtisztult a terep a „felesleges” lélek-problémáktól, azonnal megkezdődik az új jelentésekkel való feltöltése a köz-szférájának, az ún. re-spiritualizáció.

Témánk kapcsán néhány gondolat még a politikafilozófia területéről – amelyeknek mélyebben való feltárása igen messzire vinne minket. A politikai filozófiában a teologiko-politikai fogalommal jelölték meg a problémát, melyben a kérdés az volt, hogy az egyház (vallás) integráló ereje nélkül hogyan szervezhető meg a profán világ. Számos politikai filozófus számára központi problémát jelentett a vallás, többek között az erkölcsi mércét mutató, a kötelességeket számon kérő funkciójának hiányában kialakult modern világ, mely legjobban az erkölcsi relativizmus képletével ragadható meg. Hiszen a kérdés felmerülése cezúrát von modern és premodern közé, mivel az addig szem előtt tartott „hogyan kell élni (adott a summum bonum fogalma), hogy elérjük a legfőbb jót” helyébe a ténylegesen hogyan élnek az emberek vezérgondolat került, nyakon öntve a természettudományok felvirágzásával. Egyébként – témánk szempontjából – Eric Voegelin számára egyértelmű, hogy a pótvallás a modern kor sajátja, azé a koré, amelyből teljesen kiveszett a transzcendencia. Mégis, a politikának megszüntethetetlenül vallásos természete van, hiszen a modern politika és a keresztény teológia között formarokonság áll fenn (vö. Carl Schmitt). Ebből kifolyólag a modern politika természetét sem érthetjük meg vallásos kérdésfeltevés nélkül. A vallás és a politika úgy tűnik, összetartozik.

Irodalom

G. Fodor Gábor (2004): *Kérdéstilalom*. Budapest, L'Harmattan.

Gyilasz, Milován (1958): *Az új osztály*. Zürich–Stuttgart–Wien: Europa Verlag.

Lánczi András (2009): Demokrácia és erkölcsi relativizmus egy posztszekuláris világban. *Századvég* 51:5–24.

Molnár Attila Károly (1999): *Feljegyzések a kaotikus fegyházból*. Budapest: Kairosz Kiadó.

Körei László

Coach szerepek és coach kompetenciák tudatosítása

Absztrakt

A coach szerepek, s azok alkalmazásai, valamint a különböző kompetenciák, amelyekkel a professzionális coachingot megvalósító szakembereknek rendelkezniük kell, alapjaiban határozzák meg a szakma hitelességét, sokoldalú megközelítésének lehetőségét. Kiindulópontként definíciós jelleggel is egyértelműsíteni szükséges, hogy mi a coaching, s mi nem az, hol húzhatók meg a kompetenciaterületek alkalmazhatóságának határai, milyen lehatárolások és átfedések tisztázása szükséges például ahhoz, hogy releváns módon megkülönböztessük a coaching folyamatát leginkább a tréningtől, a mediációtól vagy akár a szupervíziótól. A coach szerepet tudatos alkalmazása révén a szakember képessé válik arra, hogy tudatosan formálja szakmai személyiségét, fejlessze önálló professzióját és hivatásszemélyiségét is gondolva, kellő önreflektív folyamatokat megvalósítva igazán autentikus segítővé, fejlesztővé váljon.

Kulcsszavak: szerep, coaching folyamat, kompetencia, szakmai önreflexió

Abstract

Coach roles and their applications, as well as the various competencies that professionals implementing professional coaching must possess, fundamentally determine the credibility of the profession and the possibility of a versatile approach. As a starting point, it is also necessary to clarify what coaching is and what it is not, where the limits of the applicability of the competence areas can be drawn, what demarcations and overlaps need to be clarified, for example, in order to distinguish the coaching process in a relevant way from training, mediation or even from supervision. Through the conscious application of the role of coach, the professional becomes able to consciously shape his professional personality, develop his independent profession and professional personality by taking care of it, implementing sufficient self-reflective processes and becoming a truly authentic helper and developer.

Keywords: role, coaching process, competence, professional self-reflection

I. Bevezető

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy szintetizáljam mindazon szakmai vonatkozásban is releváns szerepeket és kompetenciákat, amelyek a sikeres coach tevékenységhez elengedhetetlenül fontosak. Mindezen teoretikus és praktikus megközelítésű szintézisben fontos szerepet kap elsőként a coaching definíciója. Magának a coachingnak a folyamatbeli rendszerezése, a különféle lehatárolások és átfedések a coaching kontextusában, a coach szerepek tudatosítása, s azok kezdeti narratívái, a legrelevánsabb szakmai kompetenciák megközelítése, valamint a szakmai személyiség gondozásának, s önreflexión alapuló fejlesztésének elemei is hasznos feltárását vetítik előre a téma megközelítésében.

II. A coaching fogalmi és folyamatbeli ismérvei

Meglátásom szerint a coaching folyamatának, hitelességének és társadalmi elismertségének magas színvonala csak úgy teremthető meg a mai világban, ha szakmailag hiteles, módszertani kultúrában változatos és hivatásszemélyiségében elkötelezett, produktív és kompetens coach végzi ezt a folyamatot. Nem redukálhatjuk le ugyanis a coachingot például egyszerű kérdezőtechnikai folyamattá. Ennél ténylegesen többről van szó, ugyanis a coaching a lehetőségek művészeteként is felfogható, jövőorientált folyamatként interpretálható.

Definíciós vonatkozásban a coaching nem más, mint valamely alkalomhoz igazodó tanulás. Terminológiáját tekintve angol eredetű, amely a sport területéről ered, és a sportolók támogatását jelöli a különböző edzések és a versenyek, mérkőzések során. Magát a fogalmat, így a konkrét jelenség megnevezését az 1980-as években is használták a menedzsmentirodalom kánonján belül. Itt már olyan kontextusokban merült fel, amelyek a teljesítménynöveléssel és a személyiségfejlesztéssel kapcsolatban álló folyamatokat jelenítették meg. A nyugat-európai, elsősorban német trendek alapján a coaching jelentésmezőjéhez tartozik a célmotivált és jövőorientált tevékenység, az elkötelezettség, a hatékony támogatás, a megfelelő alkalom, az

önkéntesség, a folyamatos tanulási készség és a hatékony időkezelés is (Kaweh, 2017).

„A coaching olyan folyamat, amely abban támogatja az egyént, illetve a csoportot, hogy képességei legjavát nyújtsa. Ebben foglaltatik:

- az erősségek megerősítése;
- az egyéni megakadások/korlátok elkerülése;
- a csoportban való működés hatékonyságának növelése;

Ebből következően a hatékony coaching hangsúlyt helyez mind magára a kérdéses feladatra, mind az ehhez kötődő kapcsolatokra. A coaching középpontjában a teremtő változás áll, amelyet specifikus célok kijelölése és megvalósítása által ér el. A coaching így tehát eredményorientált, és nem problémaorientált folyamat” (Dilts, 2003:17).

Az egyén felől, de a közösség irányába is elengedhetetlen a folyamatos cselekvés, aktivitás, melynek segítségével az úgynevezett tanult tehetetlenség átfordítható lenne egy igazán aktivitást mutató, tanult cselekvő magatartásba, s ennek eredményeként egyének, közösségek és szervezetek aktívan képesek lehetnének arra, hogy felelősséget vállaljanak helyzetük alakításáért (Szabó-Tóth, 2023).

Alapvetően a coach és a coachee, vagyis az ügyfél viszonyrendszerében az önkéntesség azt jelenti, hogy az ügyfél szabad döntése alapján választja meg a coachot, akivel közös interakció révén dolgoznak az ő elakadásán, esetlegesen felmerülő problémáján. A coaching folyamatában az alkalom nem más, mint az ehhez igazodó tanulási lehetőség is, melyet a coachee komolyan kezel. Olyan elkötelezettség is szükséges nyilván az ügyfél részéről, amelynek eredményeként az együttműködési készsége és az önálló döntéshozatali képessége is erősödik. Tanulási folyamat révén elengedhetetlen, hogy a coachee kellően nyitott legyen az új ismeretek, kompetenciák iránt, így képessé váljon arra, hogy a tanulás elmélyülésével lehetővé tegye saját maga számára a változásokat. Cél-és jövőorientáció szintjén a jelen és a jövő idősíkjai meghatározóak. A coaching során az aktuális alkalom, ülés mindig az ügyfél aktuális helyzetén alapul, de a jövő irányába orientálódik. A folyamat nyilvánvalóan időben is korlátozott, így a coach és az ügyfél együttműködése során fontos kölcsönösen keretben tartani a feladatkört és az időtartamot is. Ebben a komplex folyamatban a coach végig támogatja ügyfelét abban, hogy képes legyen tisztázni elakadását, ügyét (Kaweh, 2017).

A coaching folyamata természetes módon humán interakciók, beszélgetések sora révén megy végbe, viszont világos kritériumok szükségesek ahhoz, hogy egy adott kommunikációs kontextust coachingnak minősítsünk:

- kiindulópontként a beszélgetés fő fókuszában az ügyfél áll, a saját hozott témája kapcsán;
- a coach és a coachee közös interakciói, kooperációi által az ügyfél kompetenciái egyértelműen bővülnek;
- a közös folyamat win-win helyzetet teremt, s a nyereség megfelelő időtartamon belül jön létre (Starr, 2008);

Megvalósulásának folyamata során a coaching jellemzőit számos felosztás szerint lehet tipizálni. Felosztásában (Vogelauer, 2008) az alábbi jellemzők mentén írja le a coachingot:

- *kizárólagosság*: ebben a folyamatban a coach kizárólag az ügyfélre, s annak elakadására, problémájára, hozott területére koncentrálnak;
- *személyre szabottság*: a coach valamennyi kompetenciáját a coachee helyzetéhez illeszti;
- *teljesítményorientáció*: a coach számos eszközzel igyekszik fokozni, katalizálni és optimalizálni ügyfele teljesítményét;
- *kreativitás*: lehetőséget találnak közösen új viselkedési módok, minták és innovatív gondolatok megvalósítására;
- *sikerorientáció*: a fókusz a cselekvésen van, a hatékony eredmény elérésének érdekében (Vogelauer, 2008).

III. Lehatárolások és átfedések a coaching kapcsán

Számos kontextus mentén is kapcsolódhat a coaching akár a tréninghez, a mediációhoz, a moderációhoz, vagy éppen a szupervízióhoz is. Mivel azonban a coaching esetében az ügyfél szempontja a legfontosabb alkalom, így az alkalomhoz igazodó tudás révén fontos, hogy elhatároljuk egymástól a különböző professziók és szakmai kompetenciák szegmenseit.

Tréning megvalósulásáról akkor beszélhetünk, ha a résztvevők általában egy adott témára vonatkozóan vesznek részt a folyamatban deklarált módon tanulási célkitűzésekkel. Ebből következően tréningek esetében nem feltétlenül valamilyen ügy, probléma feldolgozása a cél, hanem általában egy előre meghatározott, meghirdetett téma feldolgozása a csoportdinamika révén., melyben a csoport és nem az egyén áll a fókuszban. Jelentős különbség tréning és coaching között, hogy a tréningeket nem szokta megelőzni olyan egyeztetés, melyen lehetőség lenne két ember mélyebb megismerkedésére. A trénernek gyakran olyan résztvevőkkel is együtt kell dolgoznia, akik ellenállnak, vagy egyszerűen nem is érdekli őket a konkrét téma, csupán valamiért jelen kell lenniük.

A *mediáció* technikájának alapfeltétele a résztvevői önkéntesség. Ezt a módszert leginkább a konfliktusok hatékony megoldásának céljából alkalmazzák a mediátorok. Ez a folyamat, amennyiben hatékonyan bizonyul a konkrét ügy kapcsán, úgy képes arra, hogy megelőzze, vagy szükségtelenné is tegye a közigazgatási és a bírósági eljárásokat. A megvalósulás során az egymással konfliktusban álló felek a megoldás érdekében a mediátorhoz fordulnak, aki egy semleges, harmadik személyként jelenik a folyamatban. Mindez annyiban is más, mint például az egyéni coaching, hogy a mediátornak mindkét ügyfél előnyeit szem előtt kell, hogy tartsa. Mindezt úgy szükséges elérnie, hogy a vitás feleket a folyamat végére mindkettőjük számára elfogadható megoldáshoz vezesse.

A *moderáció* képviseli leginkább azt a technikát, amely a legközelebb állhat a coachinghoz; annak is speciálisan a team-coaching területéhez. Moderáció alkalmával a moderátor egy csoportot vagy team-et támogat akár projekt, megbeszélés, vagy egy konkrét döntéshozatal kontextusának folyamatában. Itt a moderátor vállalja a felelősséget azért, hogy sikeres legyen a moderációs ülés kifelé is. Ebben a folyamatban a coach kompetenciákra is nagy szüksége van a moderátornak, mivel a legtöbb esetben fennállhat olyan elakadás, probléma, amely korábban nem került feldolgozásra. A moderáció és a coaching között lényeges különbség, hogy míg a coaching folyamatában a coach és az ügyfél esetében a problémára vonatkozó egyértelmű megbízás, elvárás történik, addig a moderáció alkalmával ilyen nem realizálódik.

A *szupervízió* jelenthet egy olyan támogatási folyamatot is, amely az egyén önálló tanulásához nyújt számos instrukciót a megbeszélés erején keresztül. A

szupervizor a gondolkodásra, az útkeresésre és a cselekvésre igyekszik összehangolt technikák révén ösztönözni az általa szupervizált ügyfelet, aki így támogatottá válik saját szakterületén, szakmai munkavégzésének szférájában (Kaweh 2017).

IV. A coach szerepei

Nézőpontom szerint szerepeinkkel kapcsolatos viselkedéseink döntő részében automatikusan is képesek előidézni olyan körülményeket, melyek megoldásához szituatív módon szükséges alkalmaznunk, s folyamatosan is gyakorolnunk az adott szerepet. Fontosnak tartom azonban ezen szerepeink folyamatos felülvizsgálatát, belső és külső kontrollját, melyhez tapasztalataim tükrében is kijelenthetem, hogy a kellő önreflexió, valamint a hatékony szociális tükreink megléte is nélkülözhetetlen erőforrásaink, amelyek eredményesebbé teszik valódi személyiségünk megőrzését, szituatív szerepeink eredményes alkalmazását, továbbá lehetővé is teszik a coaching során a hivatásszemélyiségünk gondozását.

„Az első coach talán a görög filozófus, Szókratész (i.e. 469-399) volt, aki emberek meggyőzése helyett inkább kérdéseket tett fel nekik, amelyek saját helyzetük és feltételezéseik vizsgálatára készítette őket, ily módon változtatva meg a gondolkodásukat” (O'Connor – Lages, 2007:15).

„A coach egy hegyi vezető, serpa, aki segít megmászni a csúcsot, megszünteti az időben és elfogadható kockázattal. Sürgős esetben odadobja a mentőkötelet, de soha nem mászik helyetted. Nélküle az a veszély fenyeget, hogy elveszíted a motivációd, a türelmedet, aztán az önbizalmadat, és feladod” (Suchý – Náhlovský, 2007:18).

Bizonyos típusú kutatások, amelyet coachok körében végeztek azt is igazolhatják, hogy a coach szerepekben az azt betöltő coachok például business környezetben igen markáns szakmai identitással rendelkeznek önálló szerepeik megélése kapcsán. Igen sokrétűnek mondható az a spektrum, hogy hogyan reflektálnak a coachok saját tevékenységükre, így magára a coach szerepre is, ügyfeleik viselkedéseinek mintáira, továbbá azon felső vezetőkre, akik megbízásából végzik feladataikat (Mihalik, 2009).

A coach a coaching során felelős a végbement folyamatért. Többek között a coach:

- felelős azért, hogy az időkeretek tarthatók legyenek a folyamatban;
- megteremti annak a feltételeit, hogy az ügyfél világos célok elérésének érdekében és megfelelő stratégia mentén cselekedjen;
- a felelősségben osztozik ügyfelével, de nagyobb részét a coachee medrében tartja;
- képes arra, hogy fenntartsa a coachee témafókuszát (Besser – Wilson, 2010).

A coach részben tudatosan, részben pedig tudattalanul is felvesz különböző szerepeket, szerepszemélyiségeket a coaching folyamatának különböző fázisaiban. Mindezen szerepek forrása megvalósulhat a coach saját kompetenciáira, empíriáira építkezve, de természetesen a folyamat bizonyos fokozatai során az ügyfél is kiválthat olyan reakciókat a coaching során, amelyek a coach által tudatosan megtervezett és alkalmazott módszerek és technikák eredményes kiegészítői lehetnek.

A coach szerepei, szerepszemélyiségei az alábbiakban nyilvánulhatnak meg:

- *tanácsadó* (igen veszélyes szerep, mivel nem szabad a coachee számára tanácsot adni, csupán rá kell vezetni a saját megoldáshoz vezető útra);
- *rendezőasszisztens* (a coach a háttérből irányít, támogatja a folyamat hatékony megvalósulását; ez a szerep igazán hozzáilleszkedik a coachhoz);
- *csapattag* (itt leginkább az együtt játszás verbális, nonverbális jelzésein alapul a coach szerepe);
- *rezonanciaszemély* (itt a coach ráhangolódik a coachee érzelmeire, felerősítve azokat; ambivalens érzéseket is kiválthat ezzel, ami szintén kockázatos szerepbe hozhatja);
- *átalakító* (ebben a szerepben a coach katalizátor, adapter és transzformátor aspektusokból is közelíthet az ügyfél irányába);
- *provokátor* (témától függően számos esetben veszi fel ezt a szerepet a coach, viszont a coachingban nem feltétlenül a provokatív stílus a leghatékonyabb);
- *reflektáló* (ebből a szerepből a coach visszatükrözi a coachee számos reakcióját, így tükröt is tart ezzel számára) (Kaweh, 2017).

A coach igazi kompetenciája, ereje és hatékonysága az alábbiakban rejlik: segít, ösztönöz, jól kérdez, aktívan hallgat, értő figyelemmel szemlél, vissza is jelez, s teljes mértékben jelen van a coaching folyamatában. A coach szerepéből is fakadóan nem mondhatja meg a coachee számára, hogy mit tegyen, nem is cselekedhet helyette, viszont képes arra, hogy újra tervezzen és az új irányba haladjon ügyfele. Ezzel az önsegítést is képes hatékony módon támogatni. A coachee szerepéből, helyzetéből adódóan is fontos, hogy a coaching folyamattól remélt változás iránt elkötelezett legyen. Ehhez számos tényező szükséges, melyben a coach szerepszemélyisége is egyértelműen döntő. Az ügyfél hozott témája, ügye, problémája, elakadása révén egyértelműen képes tematizálni a coaching teljes fázisát. Ő maga hoz döntést a folyamat időkereteiről, melyben a coach támogatja. Csakis a coachee képes arra, hogy saját életében / munkaterületén elérje azokat a változásokat, melyet a coachingtól remél. Gondolkodásmódja, viselkedési szokásai, érzelmi megnyilvánulásai azonban jó értelemben változhatnak is a coach támogatása által, de a végső döntést, a felismerést, majd a megoldás irányába tett konkrétumokat neki kell meglépnie (Kellő, 2019).

„Az ügyfélnek a coaching folyamattal összefüggésben három dologról kell döntenie:

- miről szóljon a coaching és hogyan tud ebben a coach segíteni;
- valóban komolyan gondolja-e a változtatás szándékát;
- él-e benne a vágy, hogy a kapcsolat befejezése után önállóan tudjon cselekedni” (Cope 2007: 252).

A coachee szerepébe nagyon sok célcsoportból kerülhetnek egyének. Tehát az ügyfelek legkülönbözőbb indítékú, szándékú és motivációval rendelkező körének is ajánlott lehet a coaching. Ideális esetben coachee lehet az a személy, aki önként, saját céljai alapján keresi fel a coachot, akivel együtt szeretne dolgozni azért, hogy elakadásai, problémái elháruljanak. Az ideális ügyfél készen áll az aktív együttműködésre, és tisztában van azzal, hogy a coaching folyamatának időbeli és térbeli lehatároltsága van. Ennek reális felismerése alapjául szolgál a coach és a coachee közös alkalmainak. Az igazi ügyfelek offenzív és defenzív módon is megnyilvánulhatnak cselekedeteik által. Az úgynevezett valódi ügyfelek több kategóriába is tartozhatnak. Ennek megfelelően a coachee lehet tanuló és vagy oktató, saját identitását kereső

személy, teljesítménykényszer alatt álló egyén, különböző változási folyamatot átélő, illetve stresszes ember is (Kaweh, 2017).

IV.1. Coach szerepek kezdeti narratívái

Nézőpontom szerint coach szerepre való felkészülés egy tudatosan építkező, erős önfejlesztő folyamat eredményeként valósulhat meg a legkedvezőbb hatásfokkal. Pályaszocializációm során, saját szerepeimre reflektálva jómagam is így voltam ezzel. Szinte mindenkiben megfogalmazódnak a potenciális ügyfélkör fenntartható módon történő kialakításának dilemmái, a korábbi munka- és élettapasztalatok során megszerzett ismeretek, tudáselemek, készségek, képességek és attitűdök alkalmazása a coach szerepben. Meggyőződésem, hogy a siker elérhető folyamatos önreflexióval, saját szerepeink reális értelmezésével, az új kereteink és kompetenciahatáraink kijelölésével.

„Mennyire állsz készen arra, hogy coach légy?”

Az öt kulcskérdés:

- 1. Őszinte tiszteletet és érdeklődést érzel a többi ember iránt?*
- 2. Eléggé tiszteled önmagad?*
- 3. Kész vagy arra, hogy ne alkoss ítéleteket és feltételezéseket, és ne vidd be a saját gondolataidat a coaching megbeszélésre?*
- 4. Rendszeresen értékeled az érzéseidet, és rálátsz, hogy miként hatnak a viselkedésedre?*
- 5. Nyitott vagy arra, hogy megtanuld a szükséges készségeket, és elkötelezett vagy a folyamatos tanulás és a világnézeted bővítése iránt?” (Neale – Spencer-Arnell – Wilson, 2009:37).*

Ha ezeket a kérdéseket önmagunk számára időnként fel tudjuk tenni, akkor időszakosan is jó hatásfokkal reflektálhatunk saját szerepeinkre, tudatosíthatjuk hivatásszemélyiségünk állomásait. Mindezek mellett természetes módon felismerhetjük, ha esetlegesen új eszközökre, technikákra, valamint módszerspecifikus kompetenciabővítésre, tudatos önfejlesztésre van szükségünk a további munkánk hatásfokának bővítése, hatékonyságának optimalizálása érdekében.

V. A coach kompetenciái

A *kompetencia* fogalma a 21. századi tudásalapú társadalmak korában sem könnyen megragadható terület. Fontossága és széleskörű elismertsége ellenére mindmáig nehezen definiálható fogalom, a teljesség szempontjait figyelembe véve. Olyan viselkedéses jellemzőkkel leírható tulajdonságokat takar, amelyek meghatározzák az egyén teljesítményét. A kompetenciák gyakorlati felhasználásához elengedhetetlen alaptényezők a következők: a képesség, a motiváció, a személyiség és a tudás. Különböző viselkedésformák segítségével teljesebben meg lehet adni a kompetenciák gyakorlati felhasználásának lényegét, melyek által különböző mérésük és leírásuk is jobban lehetővé válik. Számos modellt megalkotott a tudomány a kompetenciák vizsgálatához. A tulajdonságokat leíró modellek az eredményes munkavégzést és tevékenységet megalapozó tudáselemek, képességek és személyiségjegyek összegzését helyezik a fókuszba. Tevékenységet megjelenítő kompetenciamodellek pedig a konkrét eredmények elérését célzó munkavégző egyének célorientált tevékenységét írják le (Kunos, 2011).

Coachingban számos olyan kompetencia fejlesztésére is lehetőség nyílik, amelyek például az egységes közszolgálati alapkompentenciák tárházába is jól azonosítható módon besorolhatók. A döntési képesség, együttműködés, érzelmi intelligencia, felelősségvállalás, határozottság, magabiztosság, hatékony munkavégzés, kommunikációs készség, konfliktuskezelés, önállóság, problémamegoldó készség, pszichés terhelhetőség és szabálykövetés, fegyelmezettség. Mindezek a hatékony humán interakción alapuló sokrétű és több módszer alapján is alkalmazható folyamatokban megkerülhetetlen területek (Bokodi, 2019).

1. Táblázat

Jelentős coaching-kompetenciák

Képességek, készségek	Ismeretek
Önkifejezés	Pszichológiai ismeretek
Empátia	Menedzsment ismeretek
Hatékony kommunikáció	Kérdezési technikák ismerete
Aktív figyelem	Az ember működésének ismerete
Üzleti látásmód	(Tranzakció Analízis, NLP vagy Gestalt alapokon)
Lényeglátás	
Rendszerszemlélet	
Vezetői tapasztalat	

Forrás: Heidrich, 2007:23

A coach kompetenciái közül elengedhetetlenül fontos a megfelelő szakértelem, a precíz elemzőképesség, a releváns nyelvi kompetencia, a megalapozott folyamatkompetencia, a vezetői kompetencia, a folyamatos fejlődőképesség, továbbá az erős hivatkozási és kapcsolódási képesség megléte. Mindezen kompetenciák mellett kiemelt szerepe van a coach személyiségéből is fakadó értékeknek. Ehhez az a fontos érték társul hozzá elsődlegesen, mely alapján a coach az ügyfélre mint teljes értékű emberre tekint valamennyi interakcióban. A coachee tisztelete, kitűzött céljainak fontos elismerése is érték. A bizalom jelenti a sikeres coaching munka másik alapértékét, melyet a nyitottság és a coach ügyfél általi elismerése, meglévő kompetenciáinak tiszteletben tartása szintén fontos értékkategóriába emelnek (Kaweh 2017).

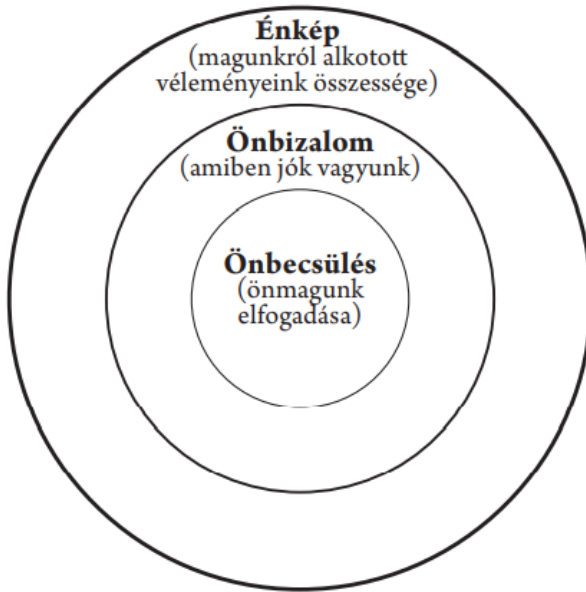
VI. A coach önreflexiója és önértékelése

Nézőpontom szerint a coach önreflexiója és önértékelése akkor lehet valamennyi szempontból adekvát, ha az önmagán túli folyamatokat is képes hatékonyan feldolgozni és kezelni. Jómagam a coaching teljes folyamatát - benne a különböző fázisokat és üléseket - interakciós egészként is értelmezem, melyben a coach és a coachee közötti viszony stabil alapokra helyezése kiemelt fókuszú. Szintén jelentősen hozzátartozik tapasztalataim alapján a végső

önreflexió és önértékelés megalkotásához, hogy a coach miként is viszonyul a coachee témáihoz, esetlegesen jelentkező elakadásaihoz is.

Coachként alapvetően tudatosítanunk szükséges önmagunkban, hogy a saját személyiségünkkel dolgozunk, s a coaching folyamatában nem szabad egyik vagy másik irányba befolyásolunk az ügyfeleinket. Olyan helyzeteket lehet részben produkálni, melyekben a coachee maga jön rá a megoldásra. A coaching teljes folyamatában mindegyik ügyfelünkkel a stabil alapok megteremtésére kell törekedni, melyek keretében az etikai normák betartása, a bizalmi viszony megteremtése és mélyítése, a coach tudatos jelenléte, valamint kliensek sokrétű fejlődésének facilitálása jelenthetik munkánk fundamentális értékeit (Körei, 2023).

Meglátásaim alapján az önértékelés folyamata akkor tekinthető hitelesnek, ha az önértékelést végző egyén kellő nyitottsággal beszél azon kompetenciáinak fejlettségéről, amelyek a coach tevékenység professzionális alkalmazásához elengedhetetlenek.

1. ábra: énkép – önbizalom – önbecsülés

Forrás: Kerner, 2011:30

Coachként elengedhetetlenül fontosnak érzem, hogy a fenti felosztás mentén is próbáljuk szemlélni önmagunkat, s bizonyos interakciós keretben másokat is. A megfelelő énkép, a reális önbizalom és az egészséges önbecsülés jelenti a coaching folyamat nagyon fontos pszichológiai dimenzióit, melyek megléte a coach számára elengedhetetlen ahhoz, hogy hitelesen kapcsolódjon másokhoz, s autentikus módon közelítsen az emberek felé, s őt is jól rezonáló, holisztikus egészként érezzék.

Szakmai megközelítésem nézőpontja szerint a professzionális coach a személyiségével dolgozik, s képes a kereteket és saját szakmai kompetenciáinak határait is megtartani valamennyi folyamatban. Mindezekről jó ha visszajelzést is kér, s kap, továbbá folyamatos szakmai szupervíziós fejlesztésekre is van igénye s kapcsolódása. A mai segítő és fejlesztő területen sokan definiálják magukat coachként, s rendkívül nehéz eligazodni olyan szempontok mentén, amelyek reálisan feltárják, milyen is valójában a jó coach.

Az ICF (International Coach Federation) által akkreditált coachokat az alábbi aktuális kompetenciamodell szerint minősítik, így ezt tekintem én is alapvetésnek business coach tevékenységem során.

A. Az alapok megteremtése

1. Etikusan viselkedik
2. Coaching szemléletben működik

B. A kapcsolat kialakítása

3. Megállapodásokat köt és azokat megtartja
4. Elősegíti és fenntartja a bizalmat és biztonságot
5. Tudatosan jelen van

C. Az eredményes kommunikáció

6. Aktívan figyel/ hallgat
7. Előmozdítja a tudatosságot

D. A tanulás és az eredményesség elősegítése

8. Elősegíti/facilitálja az ügyfél fejlődését (ICF coachkompetenciák).

VII. Összegzés

Résztvevői megfigyelésem és oktatási, mentorálási tapasztalataim alapján is állíthatom, hogy sokan és sokféleképpen végzik azt a folyamatot, amelyet klasszikus értelemben coachingnak hívunk. Ennél a fejlesztő tevékenységnél elengedhetetlenül fontos a hatékony technikák és megvalósított módszerek jó célokra történő alkalmazása, valamint szükségesnek tartom a világos kompetenciahatárok kijelölését is, vagyis, hogy milyen tevékenységet is végezhet manapság egy coach teljes bizonyossággal. Nézőpontom szerint fontos, hogy a coach saját tükröt alkalmazzon, s a folyamatos szociális tükrökre, önreflektív és társas visszajelzésekre, interakciókra is állandó nyíltsággal kell hogy tekintsen, hiszen ezek teremthetik meg a szakmailag megalapozott, személyes hatékonyságban is professzionális coach működését a gyakorlati munkában. A hivatásszemélyiség gondozásához elengedhetetlenek mindazon elméleti keretek is, amelyek alkalmazható tudást, széles látókört, kognitív és affektív stabilitást feltételeznek a coaching teljes folyamatában.

Irodalom

- Besser, Frank – Wilson, Carol (2010): *What is Coaching?* In: Passmore, Jonathan (ed.): *Excellence in Coaching. The Industry Guide*. London – Philadelphia – New Delhi: Association for Coaching, Kogan Page Limited.
- Cope, Mick (2007): *A coaching módszertana. Az együttműködésre épülő coaching kézikönyve*. Budapest: Manager Kiadó. 252.
- Dilts, Robert (2003): *From Coach to Awakener*. Kalifornia: Meta Publications. 17.
- Heidrich, Éva (2007): A vezető magányossága, avagy a coaching mint személyre szabott vezetőfejlesztési módszer vezetélméleti megközelítésben. *Vezetéstudomány*. 38(3):16.
- ICF kompetenciák. Online: <https://www.coachfederation.hu/icf-coach-kompetenciak/> (Letöltés: 2024.10.17.).
- Kaweh, Babak (2017): *Coaching kézikönyv coachoknak és oktatóknak*. Budapest: Bioenergetic Kiadó. 14.
- Kellő Éva (2019): *Coaching alapok*. In: Kellő Éva (szerk.): *Coaching alapok és irányzatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kerner Tibor (2011): *Sziklaszilárd önbecsülés*. Budapest: Bagolyvár Könyvkiadó.
- Körei László (2023): *Munkahelyi és szervezeti mentálhigiénié. Teoretikus és praktikus megközelítések*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kunos István (2020): *Személyiségfejlesztés*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Mihalik Judit (2009): A CEO és a motorkerékpár-ápolás művészete. A felsővezetők értékrendje, ahogyan a coach-ok látják. *HR és marketing, Marketing Management* 43(4).
- Neale, Stephen – Spencer-Arnell, Lisa – Wilson, Liz (2009): *Érzelmi intelligencia coaching. A vezető, a coach és az egyén teljesítményének fejlesztése*. Veszprém: Oktker-Nodus Kiadó Kft. 37.
- O'Connor, Joseph – Lages, Andrea (2007): *How Coaching Works, The Essential Guide to the History and Practice of Effective Coaching*. London: A and C Black. 12.
- Starr, Julie (2008): *The Coaching Manual, The Definitive Guide to the Process, Principles and Skill of Personal Coaching*. Harlow: Person Education Limited.
- Suchý, Jiří – Náhlovský, Pavel (2007): *Koucování v manažersképraxi*. Grada Publishing. 18.
- Szabó-Tóth Kinga (2023): *Megküzdési stratégiák és reziliencia kritikus helyzetekben – egyéni, közösségi és társadalmi szinten*. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*. Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.

Vogelauer, Werner (2008): *Coaching a gyakorlatban. Személyes tanácsadás – vezetők szakszerű kísérése, támogatása*. Budapest: Beehive.

Szabó-Tóth Kinga

„...És elengedtem, mint egy madarat.” Egy trauma elő- és utóélete

Absztrakt

A Covid járvány alatt kezdtem el foglalkozni azzal, hogy krízishelyzetben, traumák átélését követően milyen reakciókat produkálhat az egyén, a közösség és a társadalom és ezek a válaszok mennyire vannak belénk kódolva, mennyire tudatosak, tudattalanok, mennyiben rögzítettek, mennyiben változtathatók meg. Ezekről több tanulmányban is beszámoltam (pld. Szabó-Tóth, 2022; Szabó-Tóth, 2023). 2023-ban kezdtem el azt a kutatásomat, amelynek során trauma-interjúkon keresztül azt kutatom, amit a vonatkozó szakirodalom poszttraumás növekedésként tart számon. Az elmélet háttérében az áll, hogy a krízisek arra is alkalmasak, hogy kedvező változásokat indítsanak el a személyiségben azáltal, hogy fellazíthatják annak struktúráját. Ezt a trauma-feldolgozás által kiváltott fejlődést nevezi Tedeschi és Calhoun poszttraumás növekedésnek. A szerzők és mások három olyan területet azonosítottak be, amelyeken egyértelműen elindulhatnak pozitív változások: egyrészt a nagyobb énerő és magabiztosság megéléseképpen, másrészt a sikeres megküzdés során az interperszonális kapcsolataink megerősödése, harmadrészt pedig életszemlélet megváltozása (pld. spirituális fejlődés, a prioritások megváltozása, stb.) formájában.

A vizsgálatom során narratív mélyinterjúkon keresztül a grounded theory és az interpretatív paradigma szociológiai hagyományait követve azt kutatom, hogy az átélt traumának milyen pozitív hozadéka lehet/lehetet. Jelen tanulmány egy esetet mutat be, egy stroke-on átesett középkorú, háromgyerekes családnya történetét, majd ezen keresztül azt, hogy milyen megküzdési stratégiákat alkalmaz az illető illetve hol tart most a trauma feldolgozásának folyamatában.

Kulcsszavak: trauma, krízis, poszttraumás növekedés, megküzdési stratégiák, coping, narratív interjú

Abstract

During the Covid epidemic, I started to look at how individuals, communities and societies react in crisis situations, after experiencing trauma, and how much these reactions are coded in us, how much they are conscious, unconscious, fixed, changeable. I have reported on these in several studies (e.g. Szabó-Tóth, 2022; Szabó-Tóth, 2023). In 2023 I started my research on what the relevant literature considers post-traumatic growth through trauma interviews. The underlying theory is that crises can also have the potential to trigger positive changes in the personality by loosening its structure. Tedeschi and Calhoun call this trauma-induced development post-traumatic growth.

The authors and others have identified three areas in which positive changes can clearly be initiated: firstly, in the form of experiencing greater self-worth and confidence, secondly, in the form of strengthened interpersonal relationships in the course of successful coping, and thirdly, in the form of a change in outlook on life (e.g. spiritual development, change in priorities, etc.).

Through narrative in-depth interviews in the sociological tradition of grounded theory and the interpretative paradigm, I explore what positive outcomes the trauma experienced could have had for my interviewees. This paper presents a case study, the story of a middle-aged mother of three children who has had a stroke, and through this case study, the coping strategies she uses and where she is in the process of dealing with the trauma.

Keywords: trauma, crisis, posttraumatic growth, coping strategies, coping, narrative interview

Mottó:

*„Mindent átadtam az Istennek akkor, de tényleg mindent,
le is írtam, el is égettem a papírt,
és hogy én megbocsájtok apukámnak,
és nem akarom ezt a terhet tovább hordozni
és elengedtem, mint egy madarat.”*

I. Bevezető

A Covid járvány alatt kezdtem el foglalkozni azzal, hogy krízishelyzetben, traumák átélését követően milyen reakciókat produkálhat az egyén, a közösség és a társadalom és ezek a válaszok mennyire vannak belénk kódolva, mennyire tudatosak, tudattalanok, mennyiben rögzítettek, mennyiben változtathatók meg. Ezekről több tanulmányban is beszámoltam (pld. Szabó-Tóth, 2022; Szabó-Tóth, 2023).

De mi is a trauma, a krízis és milyen válaszokat adhatunk mindezekre?

Erikson 1956-ban pszichoszociális fejlődéelméletében fejtette ki az egyéni fejlődési krízisekre vonatkozó elméletét, mely szerint a krízis a fejlődési folyamat része. A fejlődési, vagy normatív krízisek mellett beszélhetünk akcidentális krízisekről (járvúlékos krízisek), traumatikus krízisekről (kapcsolati konfliktusok, személyek elvesztése). Caplan 1964-es jól ismert elmélete szerint krízishelyzetben az egyén kénytelen a lélektani egyensúlyát veszélyeztető körülményekkel szembenézni és a probléma mindennél

fontosabbá válik számára (idézi Hajduska, 2008). Úgy érzi, hogy azt megoldani adott problémamegoldó repertoárja mentén képtelen. Selye János híres stressz kutató megkülönböztette a rövid ideig tartó úgynevezett akut stressz és a hosszú ideig fennálló, krónikus stresszállapotot. Megkülönböztette továbbá az eustresszt (egyfajta jó stressz) és a distresszt (rossz, romboló stressz) egymástól.

Amennyiben stresszhelyzetet élünk át, az első szakaszban, a készenlétszakaszban, vegetatív reakciók történnek (pld. vérnyomás emelkedése, szapora szívverés, stb.). Ennek pszichés funkciója a figyelem és érzékelés fókuszálása a kiváltó ingerre, a kognitív funkciók javulásával. A második szakaszban, a küzdelem szakaszában, elkezdődnek a próbálkozások és útkeresések. Amennyiben ezek sikeresek, a feszültség csökkenthető és az érzelmi egyensúly helyreállítható. Mindezek pedig eredményezhetik a személyiség fejlődését vagy egy közösség, társadalom életminőségének javítását. Ugyanis a jól megoldott helyzetekben az egyén vagy közösség problémamegoldó képessége erősödik, megtalálhatják fejlődési útjaikat és egy újabb, magasabb szinten integrálódhatnak. Ha azonban a próbálkozások és útkeresés sikertelen, az súlyos következményekkel járhat egyéni, közösségi és társadalmi szinten: a személy vagy közösség alacsonyabb szinten megrekedhet, a személyiségfejlődés megtorpanhat és a krízis elhúzódhat. Mindezek a kiüttlanság érzésével, összeomlással, különféle destruktív magatartási mintázatok kialakulásával járhatnak együtt.

A coping azt jelenti, hogy külső vagy belső stresszhatásra milyen módon reagálunk a gondolatok, érzelmek és cselekedetek szintjén. A copingnak kétféle típusa van: reaktív és proaktív coping. Az előbbi arra utal, hogy már meglévő stresszhelyzetekben miként reagálunk, az utóbbi pedig arra, hogy hogyan készülünk fel ezekre a helyzetekre. Folkman és Moskowitz (2004) a coping manővereknek négy típusát különbözteti meg: problémaközpontú, amely a kedvezőtlen stresszhelyzetet kiváltó okra fókuszál; az érzelempözpontú, amely a kedvezőtlen stresszrel kapcsolatos negatív érzelmek csökkentésére irányul (pld. átkeretezés, elfogadás, vallásos érzületté alakítás, stb.); a jelentésközpontú, mely esetben az egyén olyan kognitív stratégiákat használ, amik segítenek a helyzettel való megküzdésben, valamint társas támogatás keresése, mely esetekben érzelmi és/vagy intézményi támogatást keres a káros stressz leküzdésére.

2023. októberében feltettem a Facebook-ra egy posztot, amelyben interjúalanyokat kerestem. A kutatás során azt szerettem volna vizsgálni, hogy a trauma átélése milyen reakciókat vált ki az azt átélt egyénekből és vajon hogyan járulhat hozzá ahhoz, hogy az illető személyisége fejlődjön, gazdagodjon. Ezt a szakirodalomban poszttraumás növekedésnek hívják.

A poszttraumás növekedés a pozitív pszichológia által került a figyelem középpontjába. Az elmélet háttérében az áll, hogy a krízisek arra is alkalmasak, hogy kedvező változásokat indítsanak el a személyiségben azáltal, hogy fellazíthatják annak struktúráját. Ezt a traumafeldolgozás által kiváltott fejlődést nevezi Tedeschi és Calhoun poszttraumás növekedésnek. A szerzők és mások három olyan területet azonosítottak be, amelyeken egyértelműen elindulhatnak pozitív változások: egyrészt a nagyobb énerő és magabiztosság megéléseképpen, másrészt a sikeres megküzdés során az interperszonális kapcsolataink megerősödése, harmadrészt pedig életszemlélet megváltozása (pld. spirituális fejlődés, a prioritások megváltozása, stb.) formájában.

Facebook posztomat követően néhány óra leforgása alatt több mint ötvenen jelentkeztek a felhívásomra (mely adat mutatja a mai magyar társadalom lelkiállapotát is, de ezzel most írásomban nem foglalkozom). Később elkészítettem több interjút, melyek hosszúsága egy órától két és fél óráig tartottak. Némelyiket személyes formában, másokat a távolság, elfoglaltságok, illetve néha amiatt, hogy az interjúalany is nagyobb biztonságban érezte magát, online készítettem el. Köszönet minden alanyomnak, aki megosztotta velem ezeket a nem könnyű élethelyzeteket! Hálás vagyok érte, hogy a bizalmukba avattak!

Mostani írásomban egy esetet mutatok be egyes szám, első személyben. Nagyjából úgy, ahogyan az alany elmondta. Azért nagyjából, mert az értelemzavaró töltelékszavakat kivettem, mint ahogyan az alanyhoz intézett kérdéseimet is. Az alany anonimitását úgy biztosítottam, hogy a helyeket, neveket és egyéb, felismerhetővé tevő attribútumokat (pld. lakhely, foglalkozás) megváltoztattam.

Az eset egy stroke-ot megélt középkorú nő története. Többféle tanulságot is hordoz, melyekről az összegző részben röviden beszámolok.

II. Az eset

„A férjemmel és 3 gyermekeinkkel élünk itt Egerben. Jelenlegi státuszom, hogy rokkant járadékos vagyok. A munkahelyről leszámoltam, ez év áprilisában, kimerítettem a táppénzemet. Most egy olyan munkahelyre járok szeptembertől, ez év szeptemberétől, ahol főként megváltozott munkaképességűeket foglalkoztatnak, négy órában. Ezt nem nevezném hivatásnak, ez csak egy munka és az a célom, hogy jobban legyek, pár év múlva visszaálljak valami munkába, amit lehet hivatásnak is nevezni, amit még most nem tudom megnevezni, hogy mire leszek képes.

A betegségem előtt az önkormányzatnál dolgoztam, azon belül gazdasági igazgatóságon, az adózással nem foglalkoztam, beszerzésekkel foglalkoztam. Egyébként érdekes, mert azt éreztem, hogy ott sem vagyok a helyemen. De, most hogy már elmúlt ez a munka, – vágyok vissza. Ezt a közeget ismertem, megszoktam, nem mondom, hogy szerettem, de megszoktam. Mindig vágytam egy olyan munkahelyre, ahol jól érzem magam, ahol szívesen kelek fel, hogy odaérjek. Eddig még sose volt ilyen, csak így ott kötöttem ki, hogy már megszoktam, az előző munkahelyemet is. Az önkormányzatot, előtte meg a családsegítőt is, mert a családsegítőben dolgoztam korábban, 15 évet, itt meg 12, de világ életemben kerestem a helyem. Azt, én mindig azt éreztem, hogy sose vagyok a helyemen a munkámban.

Van három diplomám. Egészségügyi ügyvitelszervező az első, aztán egészségügyi menedzser képesítést is szereztem és végül másoddiplomaként, vámv-, illeték szakon, pénzügyi szakon is végeztem.

Az érzet a számomra most, teljesen mindegy, hogy most krízisről beszéllek vagy traumáról. Ezt a helyzetet, amit kaptam, ezt a stroke-ot. Egyszerűen nem tudom feldolgozni még, még benne vagyok a krízisben vagy traumában ahogy nevezzük. 2021 augusztusában, augusztus végén történt, 3 éve már. Egyik napról a másikra történt. Előző nap még születésnapot tartottunk, nekem volt a születésnapom. 22-én este lettem rosszul és 23 kaptam, már bent a kórházban – nem is figyelték rám – a stroke-ot.

Úgy érzem, hogy az egész életem felborult. Megszűnt a munkahelyem, a barátaim eltűntek, nagyon kevés baráttal tartom a kapcsolatot. Olyanok bukkantak fel, akikkel korábban ismertük egymást, de nem sűrűn beszélünk. Van egy új barátnőm, vele szoktam sétálni, megyünk együtt jógára, de a többiek, ha találkozom, megkérdezik, hogy vagyok, utálok ezt a kérdést, hogy vagy, hogy érzed magad? De hogy, hogy vagyok igazából – fel se hív senki sem.

A két, három barátnőm, akik sajnos külföldre költöztek, egyik Hollandiában lakik, a másik Franciaországban, amikor hazajönnek, meg még ahol laknak onnan is felszoktak hívni. Egy barátnőm lakik itt Egerben, ő hetente, kéthetente szokott hívni, illetve fel is keres, eleinte gyakran jött hozzám, amikor hazajöttem a kórházból. Láttam rajtam, hogy szenvedek, mert olyan kiszolgáltatott voltam, hogy teljesen a másik oldalra kerültem a társadalomnak, hogy aki segítségre szorult, és azelőtt mindig én segítettem mindenkinek.

Ezt nehéz volt elfogadnom, hogy teljesen más oldalra kerültem.

Traumatikus élménnyel gyerekkoromban is találkoztam már. Még kicsi voltam, '81-ben történt, egy évben halt meg a két nagymamám és a keresztapám, aki az anyukámnak a testvére volt, ez volt számunkra a fekete év. De még kilencéves voltam. Már felfogtam. Ez a dátum, ehhez a dátumhoz rögzítem az első elvesztéseket. Én is sírtam, aztán az élet ment tovább. Tudtam, hogy meghalt a nagyapám, keresztapám is meghalt, de keresztanyám minden évben jött hozzánk meglátogatni. De anyukám ezt sokkal nehezebben élte meg. Én meg felnőttem fejfel fogtam fel. Hát akkor nagyon lefogyott ő is, előtte meghalt az ő apukája 1978-ban. De mikor, amikor ő halt meg, volt két testvére, hárman voltak testvérek, és akkor mindig elmondta, hogy most már nincsen csak az anyukám, meg a testvérem. Aztán egymás után meghalt az anyukája is, meg az egyik testvére. És akkor azt mondta, hogy „már nincsen csak egy bátyám”, és amikor is, ez a bátyja meghalt, akkor azt mondta, hogy „A világban egyedül vagyok!”.

És akkor rosszul esett nekem még, hisz apukám is mellette volt és mi is ott voltunk neki. Érezheti így az ember, akkor is, ha családban van. Mondta nekem, később, hogy szedett nyugtatókat. Hogy tovább tudja élni az életét, hogy újra tudjon menni dolgozni. Ő dolgozott tovább. Tovább dolgozott. A munka lefoglalta.

Apám mindig fogta a kezét, meg mindig simogatta, biztosította az együttérzéséről. Szerintem támogatóként állt mellette. Ahogy egy férfi teheti.

Vallásosnak neveltek már kora gyerekkorom óta, és anyukám is ezt szorgalmazta. Hogy minél többet imádkozott, ez őt megnyugtatta.

Tavaly halt meg az apukám. Akkor is tudtuk, hogy ez fog történni, mert rákos beteg volt. Áttétes daganata volt. 86 éves volt. S két héttel az 50-ik házassági évfordulójuk előtt történt. Nagyon készült erre apukám. Teljesen tudatában volt, hogy mi történik vele. Ez volt rossz, szörnyű volt nekem ezt látni gyerekként. Gyerekként? Már nem is vagyok gyerek. Akkor is gyerek vagyok, mikor elveszítem a szüleimet.

És nem így képzeltem el hogy, úgy képzeltem el, hogy ha beteg lesz, rászorul, akkor ott állok mellette. Most is ott álltam mellette, de nem tudtam tevékenyen részt venni. Nem tudtam az utolsó, utóbbi hetekben pelenkázni kellett, azt ő mindig szégyellte, hogy nem szeretné ezt megélni, hogy a gyereke... De a szemével jelezte, hogy ő már elvágódik ebből a világból, már fájdalmai voltak, már nem, nem akart élni. Már készült a túlvilágra.

Azt éreztem mindig, hogy rám teszik a döntés súlyát, a szüleim soha nem szóltak bele, hogy milyen pályára készüljek. Én még egyedül nem tudtam eldönteni. Úgy hogy rohangu az egyik pályáról a másikra. Anyukám, nagyon szerette volna, ha én egészségügyi pályára megyek, de engem a kémia sose érdekelt. Voltak, amit szerettem volna, volt amiről a többiek, az unokatestvéreim lebeszéltek. Például nagyon szerettem volna gyógytornász lenni. Vagy kereskedelembe dolgozni. Vagy fodrász lenni. De erről is lebeszéltek, mert gerincferdülésem van és ezt nem tartották jónak, hogy fog fájni a hátam. Pont emiatt a gyógytornászt se tartották jónak. Úgyhogy, amit akartam, az a padlóra került. Ez is egy krízis volt, hogy ott voltam érettségi előtt és akkor mi lesz utána?

Nem ragaszkodtam a főiskolához, az egyetemhez, én szívesen mentem volna szakot választani vagy szakmát választani. Bár nem tudtam volna, hogy mit csináljak.

De mivel a gimnáziumi igazgató azt mondta nekem, hogy ilyen jó bizonyítvánnyal márpedig tovább kell tanulni! Mondtam neki, hogy O.K. de hol tanuljak tovább, mert nem tudom. És akkor a tanári pályára küldtek, mert nagyon sok rokonunk tanár volt és bár én nem éreztem a tanári pálya iránt semmi affinitást. Elmentem a tanítóképzőbe és ott is megcsináltam mindent, ilyen felvételt kellett csinálni rajzból, zeneértésből, meg tesiből. És a végén kérdezték meg, hogy ki volt felmentett és meg, mint a kis 17 éves naiv jelentkeztem, hogy én felmentett voltam 8 évig. És akkor azt mondták, hogy köszönjük, nem – ez egy bukta volt.

Mindenen túl voltam, úgy hogy nem is sajnáltam, mert nem akartam tanító lenni. És akkor megint keresni kellett valamit, hogy ezt még áprilisban volt, korai felvételi, és akkor olyan szakra akartam menni, ami fekszik nekem, ez volt a matek meg a biológia. És ez az egészségügyi ügyvitelszervező szakra, ilyen felvétel, ilyen tantárgyakból kellett felvételizni. És akkor kerültem Nyíregyházára.

Illetve azt mondanám még krízisnek, mert életemnek egész hosszú szakaszán azt éreztem, hogy apukám a saját életével nem elégedett, mert ő se azt csinálja, amit szeretett volna. Hat testvére volt, és ő már a sokadik volt, középtájon volt és ötödik gyerekként, neki már segíteni kellett a gazdálkodásban az ő apukájának és nem végezhetette el az a szakot, amit ő

szeretett volna, nagyon szeretett volna asztalos lenni vagy szeretett volna csillagászzal foglalkozni. És ezek a könyvek, mert csak könyvek maradtak, a csillagászat megmaradt hobbiként. De ő se olyan munkát csinált, hogy ez nem az ő hivatása volt, ő sajnos a kelleténél többet ivott, volt egy ilyen időszak, volt borospincénk, meg szőlőt természetett. És akkor ezeket persze keverte, és ezeket, a szeszesítalt, tömény italt nem ivott. De a bortól is jó sokszor berúgott és akkor mindig úgy jött haza, hogy szégyelltem őt. Az az igazság. Most már idős korában nem csinált ilyet egyébként a múlté volt. Nem is rovom fel neki, de éreztem, hogy ez kompenzálja őt, hogy kikapcsol.

Ebben nem tudtam neki segíteni. Nagyon sajnáltam egyébként, hogy és akkor fogadta meg, hogy hat gyerek, az túl sok volt, mert a bátyjai, a bátyja, a nővére meg a húga is már tanulhatott, de ő nem. Kellett otthon valakinek gondoskodni a családról.

És akkor szégyelltem. Mert úgy jött haza, a lépcsőházba úgy jött fel. Amikor például randiztam a férjemmel és a lépcsőházban beszélgettünk, és úgy jött apukám haza és akkor így kellett látnia a Józsefnek a férjemnek. És akkor is szégyelltem.

Nem csinált ilyenkor semmit, mindig azt mondta, hogy ezt tudta, hogy gátlásosság van benne. Hogy ő sem azt csinálja, amit szeretett volna. És mindig azt mondta, hogy a pénzt hazaadja, Veletek rendes vagyok, mondta – de akkor nem éreztem, hogy rendes, és akkor kiabált velünk is, hogy mit játszunk az agyunkat, később erre nem is emlékezett, hogy mit mondott. Kőtekedett egy kicsit. Nem bántott egyébként.

Anyánk elmondta nekünk, hogy ne menjünk férjhez, akkor nem lesz se örömünk, se bánatunk nem lesz. Nem tudott mást mondani. Ezt szajkózta. Ez volt a tanácsa az életre!

Mikor Nyíregyházára elkerültem tanulni, minden hétvégén hazamentem, de ott, amikor ott voltam, Nyíregyházán, ott jól éreztem magam. Hogy kiszabadultam otthonról, azt csináltam, amit akartam. Jártunk bulizni is.

Persze visszaköltöztem, amikor végeztem. Nem volt lehetőség iskola után sem, hogy akkor szabadabban szeretnék élni. És ha ebben, nem kapom meg, gondoltam, kikövetelem majd magamnak. De szerencsére nem kellett kikövetelni, mert anyukám ezt tudomásul vette, hogy diplomával rendelkező, felnőtt vagyok. És elfogadta, hogy megyek bulizni, időnként bezárkózom a szobámban. Jól kezelte ezt egyébként, nem is gondoltam. Apukám is, már nyugdíjas volt akkor. És ő is érdeklődött, hogy hogy megy a munka. Ő is teljesen megváltozott. Nem is ivott már.

A húgom fiatalabb tőlem három évvel, és amikor már elkerültem otthonról, akkor voltam én 18 éves, ő meg akkor kezdte a gimnáziumot. És

akkor meg abban az időszakban kevesebbet beszélgettünk, mivel én csak hétfvégre mentem haza.

És úgy érzem, hogy amit mondtam apukámról, akkor már más dolgok voltak már fontosak. Meg amikor már családot alapítottunk én, meg aztán a tesóm is, akkor már mindenki a saját életét élte. És akkor az volt fontos, hogy támogassuk a szüleinket, hogy akkor már nem beszélünk a régi dolgokról.

Én ezeket letettem egy lelkigyakorlaton, már ezeket nem bírtam tovább hordozni, ennek a súlyát. Felszabadított, hogy ezt letettem, és nagyon szívesen letenném már az érzéseimet a stroke utáni érzéseimet is letenném egy lelkigyakorlattal, de én erre még nem vagyok képes.

Még benne vagyok, még folyamatban van.

Memóriám most tökéletesen működik, mindenre emlékszem. Mindent átadtam az Istennek akkor, hogy de tényleg mindent, le is írtam, el is égettem a papírt, és hogy én megbocsájtok apukámnak, és nem akarom ezt a terhet tovább hordozni és elengedtem, mint egy madár, mint egy madarat. Ez egy kilenc alkalmas találkozás volt. Ilyen kiscsoportos beszélgetések is voltak. Több vezetője volt ennek a lelkigyakorlatnak. És akkor kitűzték előre, hogy a hetedik, nyolcadik alkalom után lesz egy ilyen önátadás, hogy átadjuk az életünket Jézusnak és hogy rakjuk le a terheinket Jézusnak. Amitől szeretnénk megszabadulni.

Magamban mondtam ki. Csak magadban. Elég volt magadban kimondani ez volt a csoportban a szabály. Le is írtam, és magamban csak annyit mondtam, hogy leteszem Istenem eléd bűneimet, a kísértéseimet, meg mindent, ami bántott akkor. És egyébként ráírtam mindent. És mondom, elengedtem. Felszabadító érzés volt. Már nem akarom tovább hordozni.

Férjhez mentem huszonhét évesen. A gyerekek nehezen jöttek össze. És akkor úgy képzeltem, hogy ha összeházasodunk Józseffel, akkor rögtön engedjünk a gyerekvállalásnak. És nem jött, eltelt egy év.

És még semmi. És mindenki körülöttem terhes volt, mindenhol gyerekek voltam magam körül.

És hát, két és fél év után sikerült Brigi 2,5 házasságunk után volt, akkor született meg. De előtte kiderült, hogy van egy betegségem. Ki kellett vizsgálni. Akkor befeküdtem egy a kórházba petefészek átfordításra. És megállapították, meg előtte József is spermavizsgálaton vett részt. Megállapították, hogy vele sincs baj. Nekem is átjárhatóak a petevezetékek, a petevezeték útjaim úgy hogy engedjük el ezt a témát, nincs semmi okunk aggodalomra. És ezt követően, ez januárban volt és már áprilisban terhes voltam. Na és akkor utána Brigi megszületett. Nagyon örültünk neki és ugyanilyen nehezen jött össze Viki is. Meg még Dominika is.

Én tudatosan nem is készültem, nem is akartam gyereket se. Nem is akartam férjhez se menni. Egyáltalán kapcsolatokat se akartam.

A barátaim mondták, amikor megismerkedtem Józseffel, én mindenkit eltaszítottam magam mellől, aki próbálkozott. És furcsa mód Józsefnek igent mondtam. És ezen a barátaink is csodálkoztak, hogy én, aki, aki – bocsánat időnként mindig hadarni akarok és akkor összekeverednek a gondolataim. Amikor elengedem magam. Ezek a stroke következményei egyébként, de remélem, ez is el fog múlni. Nagyon remélem! Pedig hangoztattam is, azt akartam mondani, ezeket a dogmákat, hogy nem akarok férjhez menni, nekem nem kell gyerek, erre a világra minek gyereket szülni! Ez volt. És akik ismertem engem is, meg Józsefet is, azt mondták, hogy lehet az a két ember, hogy találhat egymásra, ebből nem lesz semmise, semmi jót se jóstoltak nekünk. Mert engem ismerve, hogy én öntudatos nő voltam. Meg Józsefről is biztosan tudták, hogy ő szeretett volna családot, és ez nekik nem volt összeegyeztethető.

Nagyon nehezen mentem vissza dolgozni, Dominika után. Akkor már ott voltam az önkormányzatnál és akkor olyan átalakulások voltak, hogy a régi, én a vámos félre mentem oda, ami ott volt. Amikor visszamentem három év után, akkor teljesen összemosták, és olyan idegen környezetbe mentem vissza, hogy úgy félttem, olyan gyomorgörccsel mentem vissza, hogy legszívesebben itthon maradtam volna. A többi gyereknél kevesebb évet használtam ki, és ilyen krízist éltem meg egyébként akkor is és most is. Most amikor, ide az új munkahelyre mentem, hogy két év után – akkor meg három év volt. Úgy elszaladtak az informatikai rendszerek, hogy teljesen hülyének éreztem magam. Nem vagyok nagy mestere az informatikának, pedig ez az első szakom, ügyvitelszervező, egyébként ez korai informatikai tudást jelentett. De most már le is tagadom ezt, nem is értek semmihez.

Igen, nagyon nehéz volt azt is megélni, hogy három gyerek mellett elkezdek dolgozni. Teljesen a régi főnökeim voltak, a régi kollégáim ott voltak mellettem, de ők sem mertek semmit se szólani az összevonások miatt. Lapítottak, legszívesebben elmentem volna, visszamentem volna, minden, ami korábban volt, az minden ideálisabbnak, meg szebbnek tűnt. Megszépíti az emlék.

És mondom, most is visszavágok oda, pedig akkor nem volt úgy, nem tudom, hogy mit szeretnék csinálni, de most se érzem túlságosan jól, de itt, az új helyen, nagyon kedvesek egyébként hozzám, tényleg nincs elvárás. De itt olyan összeszokott környezet van ott, ahol most dolgozom, és én kívülállónak érzem magam. Szeptembertől vagyis itt csak, három hónapja, tudom, hogy ez még kevés idő, adni kell időt magamnak.

Reménykedem. Egyébként a világ életemben türelmetlen voltam. A szüleim is arra neveltek pedig, hogy türelmes legyek. Érzem, hogy a munkahelyváltás is, valahogy az élet is rákényszerít hogy lassuljak le, már lelassultam, lelassultam. És hogy legyek türelmes. Mert saját magamtól nem lettem türelmes.

Egyébként a férjem sem találta meg a helyét a munkában. Más akart lenni, egy ponttal marad le a felvételin. Így választotta végül magyar-művelődésszervező szakot. Most meg már felmondott a gimnáziumban, ahol kollégiumi nevelő volt. És most vállalkozó lesz. Vállalkozást váltott ki, mert ő is szabadságra vágyott. Elege volt, hat év után a gyerekekből. Hogy száz gyereknek kellett elmagyarázni ugyanazt, amit mi itthon, három gyereknek se tudtunk.

Én is értem, mert nem szerettem, hogy ott dolgozik, délutánra ment és éjszaka jött haza. Alig találkoztunk. Egyébként a stroke-nak annyi előnye, hogy sokat találkoztunk, sokat voltunk együtt, és ez javított a kapcsolatunkon is.

Mindenféltre beadta a vállalkozásnak, vállalkozásra az engedélyét, ami szellemi munkára és meg a kertészkedésre is. Nagyon jó gondolatai vannak, nagyon jól tudja fogalmazni, szívesen segít pályázatírásban. De nagyon szívesen segít mindenkinek, mármint tapasztalata van, pályázatírásban is, meg előadásokat is szervez, tud produkálni. Éppen közlekedésbiztonsági előadást tervez meg tart, iskolákban. Úgy hogy most, úgymond, mindenek.

Visszatérve a stroke-ra. Pontosan augusztus 23 volt. 2021. 48 éves voltam akkor. Lelkileg jól voltam. Akkor nagyon meleg nyár volt. Arra emlékszem, és ott a munkahelyen olyan hőség volt, toronyházban dolgoztam, reggel már 31 fok volt. Aznap meg már szabadságra mentem. Pont akkor, azon, a stroke-om utáni héten ki voltam írva szabadságra, egy hétre. Na végre, most fel is köszöntenek, meg utána egy hétig nem megyek dolgozni. Úgy hogy ilyen szempontból jól voltam. És nem volt semmi előjele, hát szerintem itthon akkor veszekedtem a gyerekekkel, hogy segítsenek már, de ez mindenhol van. Sokat gondolkoztam, hogy mit kellett volna másképp csinálnom? De nem jutottam semmire, mert nagyon sok családban van ilyen probléma, hogy nem segítenek a gyerekek. Csak mondom mindig okoltam magam, hogy nem kellett volna ezt mondani, azt, csöndben kellett volna maradnom.

Visszatérve a stroke-ra. Jártam konditerembe. Hajnalban kétszer, meg egyszer délután is jártam, csoportos órákra. Úgyhogy tényleg semmilyen előzménye nem volt, igaz a kondinak olyan eredménye volt, hogy az izmom nőtt, de a súlyból nem tudtam lefogyni, a súlyomból nem tudtam lefogyni. Igen. Az olyan. Mert az izom erősebb, nagyobb kilóban, mint a zsír, vagy

szóval érted, tehát az izom az nehéz, nehéz. De a stroke óta lefogytam 10 kilót. Ezt tartom is és nem is akarok, nem is akarom felszedni.

Szerintem ezt, én a bánat hájnak hívtam. Édességet sokat ettem előtte. Most már megválogatom, hogy mennyit eszek. S most minőségi dolgokat eszem.

Mindig éreztem, akkor is, amikor a születésnapom volt, hogy én ezt az életet nem akarom így folytatni! Hogy nem vagyok a helyemen, és szeretnék munkahelyet változtatni, de sose tudtam, hogy pontosan mit csinálnék. Nem éreztem erőt magamban sem, semmi affinitásom nem volt, hogy milyen irányba induljak el – most sincsen. Nagyon szeretnék beszélgetni emberekkel, szeretek segíteni nekik, de ez nem egy, nem éreztem, hogy ez egy szakma! Pedig lehet, hogy az, de csak rossz úton jártam. A szociális munkás barátaim, van kettő is, ők azt mondják, hogy mindent válasszak, csak emberekkel ne foglalkozzak. De ha én ezt szeretném, emberekkel szeretek beszélgetni.

A stroke-ra visszakanyarodva, akkor már bent voltam a kórházban, mert azt volt az első tünet, hogy forgott velem a világ. Este elmentünk misére, a 6-os misére és már amikor hazajöttünk azt éreztem, hogy a jobbra húz mind a két lábam. És forog a fejem. És megmértük a vérnyomásom, ilyen magas még sose volt! 160. Jaj! Akkor megfűződtem, akkor még semmi gond nem volt, csak azt éreztem, hogy forog a világ körülöttem. Mondta József, hogy biztosan elfáradtam, mondom, hogy nem is csináltunk semmit, hogy tényleg akkor nem is kellett főzni, meg volt főzve a kaja. Már készültem a szabadságomra, nem volt semmi indoka, hogy ez történjen. És mondta, hogy feküdjünk le aludni, biztos akkor kialszom magam. Két óra múlva megint felkeltem és akkor 11 óra volt és mindig azt éreztem, hogy megy velem az ágy. És akkor már 170 volt, mondtam Józsefnek, hogy nem tudom, hogy mi van velem, de hívjunk mentőt, és akkor hívtuk a mentőt, és nem volt sajnós mentőtiszt a kocsiban, és bevittek a sürgősségre csak engem, mert akkor a lányok már lefeküdtek. József itthon maradt. Én saját lábamon még ki tudtam menni a lakásból. Meg tudtam fogalmazni, hogy mi van velem, el tudtam mondani a mentősöknek, de a kocsiban, a mentőben, hogy mentőben ültem, akkor is szédülést éreztem, és ott a kórházban, amikor odaértem, oda kiraktak, már elmentek a mentősök, három vagy négy óráig ültettek. Rám se néztek. Én botorkáltam oda a... az adminisztrációs pulthoz. Hívjanak már, mert nem érzem jól magam, de akkor már tényleg botorkáltam, mer' alig tudtam menni. És három hétig nem láttam az arcom, hogy el voltam torzulva. És én akkor egyébként 11 éve, pont ilyen tájban, amikor még csak Dominikát vártam, akkor tudtuk meg, hogy lesz Dominika, akkor apukámat megtaláltam stroke-os állapotban. Neki tipikus tünetei voltak, le volt fittyedve az arca, én akkor

rögtön hívtam a mentőt, be is vitték, megkapta azt az infúziót, amit akkor kellett és egy hét múlva a saját lábán jött ki.

Nekem állítólag ilyen, meg, ha meg is kaptam volna, nem lehetett volna ezt megállítani, nekem ilyen vérrög kitüremkedésem volt az agyamban, előntötte a bal féltekét az agyamnak. Pont most olvasok erről egy könyvet, azonos az én esetemmel, amit olvasok. Ahhoz képest jól is beszélek. Egyébként nem, nincs mindig így, hogy tökéletesen beszélek, amikor izgulok, amikor olyan emberekkel beszélek, akikkel én nem találkoztam akkor nehezebben megy. Van, hogy a családommal is időnként Józseffel se tudok normálisan beszélni, akkor is összeakad a nyelvem.

Nem tudom, hogy miért, de izgulok, vele szemben is. És ez is feszültséget okoz bennem, ez mindennapos dolog egyébként, hogy ezt is le kell rakni az asztalra, hogy ezt a terhet is le kell raknom, hogy túl kell esni ezen is, de még most nem tudom. Még nincs itt az ideje.

De én azt a régi személyemet szeretném újra látni. De most már, még nem vagyok az. Azt mondta József, amikor már megtalált, hogy hol vagyok, már akkor írni sem is tudtam. Vittem magammal a telefont, ott volt a kezembe, de csak néztem, és a betűket nem találtam. A szavakat nem tudtam írni. Nem jöttek a számra szavak. És akkor bejött József a kórházba, mert már nem tudta, hogy hol vagyok. Kínozta, hogy hol vagyok, mert nem adtam életjelet magamról. És azt mondta, volt egy nap, amikor csak azt tudtam mondani, erre már tényleg nem emlékszem, hogy „szia”. Mindenre azt mondtam, hogy „szia.” Tényleg ezért is hálát adok minden nap a jó Istennek, hogy már nem itt tartok. Hogy újra a családom körében vagyok, hogy el tudom őket látni, a magam módján, nem tudok bevásárolni azonban. Van ami, nem tudok. Például kocsit vezetni, de most már tudok busszal közlekedni, villamossal. A bal oldalamat érintette és a jobb oldalam bénult le. Sokáig béna volt a jobb kezem, a jobb lábam. Azt érzem, mintha a balnak ilyen tónusos vagy nem tudom én – kívülálló nem látja, de én érzem. De lesz még jobb. Gyógytornász szokott hozzám jönni. Szakaszosan adnak időpontot, rendelőbe is járok tornára. Masszőr szokott hozzám járni, keddenként, két órás masszázsa. Mindig velem példálózik a masszőr. Tényleg, amint hazajöttem, rögtön jött és azóta is jár hozzánk hetente egyszer.

Hát a családom azt mondta, én nem éreztem így, de ők azt mondták, hogy először a beszédem fejlődött. Én azt éreztem mikor hazajöttem, hogy nem tudtam egy épkezláb mondatot elmondani. Nyolc hét után jöttem haza. Amikor ott voltam még bent a kórházban, akkor onnan kezdődött, hogy nem tudtam felsorolni a lányaim nevét. Nem tudtam, hogy hány évesek. Nem tudtam, kimondani, hogy vannak. Brigi nevére emlékeztem, de a többiekét, hogy hívják és mindent fel kellett írni, hogy amikor eszembe jutott. Mert

vannak szakaszai az agynak, amikor eszébe jut, helyére billen. Fel kellett írni gyorsan, bal kézzel persze, jobbal nem tudtam írni. És, hogy ne felejtsem el, meg azt se tudtam megmondani, hogy hol dolgoztam. Ezeket a kérdéseket tette fel nekem a logopédus, meg hogy milyen végzettségem van. Nem tudtam elmondani.

Hát lelkileg nagyon szarul voltam, mert teljesen kiszolgáltatott voltam, József fürdetett, mert nem bírtam állni. Három lábú bottal közlekedtem, azt tanították meg nekem használni. Nem tudtam egy kenyeret sem vágni, egy szelet kenyeret se tudtam vágni. Sírtam, nagyon sokat sírtam, szörnyű volt, hogy teljesen kiszolgáltatott állapotba kerültem, 48 évesen.

Amikor nem voltam itthon, azt mondta József, hogy sokkal jobban viselkedtek a lányaink, amikor hazajöttem, tudták még, hogy beteg vagyok, de úgy tekintettek rám, hogy én itthon vagyok és majd én megoldom a dolgokat. De nem tudtam megoldani. És nekem idő kellett, hogy rájöjjen, hogy ők még gyerekek és túl sokat várok tőlük. Ők élni szeretnék a maguk útját, itt van egy suta anyukájuk. Tényleg nagyon sokat sírtam. Ez 2 évig így ment. Néha most is van.

A munka, hogy elkezdtem szeptemberben dolgozni, akkor az volt nehéz, hogy elkezdjek dolgozni, hogy újra munkába álljak, hogy emberek közé menjek, mert egy év után mentem ki a lakásunkból, emberek közé. És még egy év kellett, hogy elmenjek dolgozni. És egyébként minden nehézség ellenére a munka arra volt jó, hogy ráeszméltem, hogy valamilyen szinten meg tudok állni a saját lábamon is. Ilyen nordic-walkingos bottal közlekedem. Mindig azt kérdezik meg, hogy túrázok? Hát, bárcsak az lenne!

Ilyen adminisztratív munkát végzek, drive-ok, feltölteni, feltölteni. Meg minden más, amit, amire megkérnek a kolléganők. Napi négy órában. Nem sűrűget senki.

Tudok vásárolni, csak olyan boltokban, amik elérhetők számomra is. Főzők is, de régen sem tudtam jól főzni. Én takarítom itthon a lakást.

Hát István támogat lelkileg, meg az anyukám. Itt lakik nem messze. Meg lett egy új barátom, ő is itt lakik a közelben. Már nagy gyereke van és ő volt az, aki ahogy jobban éreztem magam és már sétálgattam, csatlakozott hozzám.

A kicsi lányom még igényli, hogy legyek vele. 10 éves. Egyébként amikor, kijöttem a kórházból, ő volt az, aki mindig mellettem volt, most is mellettem van. Hangot is adott neki, azt mondta, hogy örül, hogy élek, hogy itthon vagyok. Egyébként voltunk Noszvajon is a nyáron. Meg elmentünk Boldogkő... Boldogkővá... Boldogkőváráljára. Igen. Ott csak egy napot voltunk. Úgyhogy csinálunk magunknak egyébként programokat.

Én is feltettem Istennek a kérdéseket, hogy miért pont én? Nem tettem semmi rosszat senkinek. Hogy miért, ez jogos kérdés és fel is tettem, de nem kaptam rá választ. De már ezt elfogadtam, már ezen túlléptem és biztos vagyok benne, hogy most ezt is nehéz volt elfogadni, hogy a jó Istennek valamilyen célja van az én sorsommal, hogy más utat szán nekem. És segít kimászni a bajból, nem ő tett beteggé. És higgyem el, hogy mellettem van, csak idő kérdése hogy, mikor segít.

Egyébként nagyon szerettem volna masszírozást is tanulni. De szerintem még a kezem nem olyan erős. Igen, és egyéb természetgyógyászati dolgokhoz nem értek. A talpmasszázs érdekelne, minden, ami segítségnyújtás, az érdekel. De elsősorban én emberekkel szeretek beszélgetni. Életmód tanácsadó most nem lennék, mert még én se érzem egészen tanácsadóra méltónak magam.”

III. Összegzés

A történet főszereplője egy akcidentális krízist élt/él át, amely ráadásul éppen egy olyan időpontban érte el, amikor „leereszthetett” volna. Sajátos módon ez nem egyedi az ilyen krízisek esetén: a szakirodalom számára is ismert tény, hogy megfeszített erőbefektetést igénylő helyzeteket követően gyakran, éppen a kiengedés pillanatában, vagy azt követően érkezik meg egy még nagyobb megmérettetés. Ez a stroke, amit az interjúalany átélt, egy több éven át tartó megküzdési periódust indított el. Igaz ugyanakkor az is, hogy – ahogyan az interjúalany beszámol erről –, a születésnapján is úgy érezte: nincsen a helyén és ezt az életet így nem szeretné folytatni.

Az interjúalany gyerekkorából két momentumot emelnék ki, amelyek talán, egyfajta generációkon átívelő traumaként is beazonosíthatóak: egyik ilyen az, hogy az alanyunk apja hosszú éveken keresztül ivott rendszeresen, valamint, hogy az anyukájától gyerekkorában többször hallotta azt, hogy nem érdemes férjhez menni, inkább maradjon egyedül. Mindkettő nehéz örökség, amely rányomhatta a bélyeget az interjúalany gyermekkorára és később hatással volt felnőttkorára, felnőttkori döntéseire. Fontos azonban, hogy az interjúalany rendelkezett egyfajta tudatossággal, hogy mindezekre rálásson és ezekre reflektál az interjú során is. Fontos lehet ezek mellett egy harmadik momentum is: kiderül a beszélgetésből, hogy az interjúalany apja nem érezte jól magát a bőrében, nem szerette a munkáját. Érdekes, hogy ez visszatérő motívum az

alany életében: sem ő, sem a férje nem azzal foglalkozik/foglalkozott, amivel igazán szeretett volna.

Mintha apja sorsát vinné kissé egész életében. Egyrészt apja egy olyan nagy esemény előtt halt meg, amelyre nagyon készült (házassági évforduló) – mellyel érzékelhető a párhuzam az alany életében is (születésnap előtti stroke). Másrészt az apja sem érezte jól magát a munkában soha, nem találta a helyét, mint az interjúalanyom. Harmadrészt az is hasonló, ahogyan az anyja veszteségei kapcsán jellemzi az apját: fogta az anyja kezét, támogatta, mint fogalmaz: „ahogyan egy férfi ezt teheti”. Mintha a saját férjéről beszélne, aki szintén hasonlóan támogató volt. Negyedrészt az apukájának is volt stroke-ja, ő talált rá még időben és meg tudták menteni maradványtünetek nélkül.

A korábban bemutatott coping mechanizmusokból a történetben megjelenik az érzelem- és a problémaközpontú megközelítés is. Az interjúalany küzdelmes napokat, éveket tudhat maga mögött (2 év és három hónap telt el a beszélgetésünk és a stroke között): meg kellett küzdenie saját, negatív érzelmeivel, arra vonatkozó büntudatával, hogy nem képes a családját úgy ellátni, mint ahogyan korábban, és azzal az érzéssel is, hogy a többieknek terhére van, nem önálló, nem tudja azt a munkát és úgy elvégezni, mint annak előtte.

De a problémaközpontú megküzdés is végigkíséri ezt a folyamatot, hiszen folyamatosan tesz magáért, mozgásterápiára, gyógytornára, masszázssra jár, erőfeszítéseket tesz a fejlődése, javulása érdekében.

Azt is látjuk, hogy az apjával kapcsolatos korábbi gyermekkori traumáját is igyekezett feldolgozni egy több alkalmas lelkigyakorlat keretében. A mostani traumáját is szeretné majd hasonlóan letenni, csak még úgy látja, ehhez időre van szüksége.

Az is érzékelhető a történet alapján, hogy az alany eleve vallásos volta miatt próbálja a helyzetet átkeretezni, megérteni, valamiféle jelentést adni neki. Ez azonban csak félig sikeres – mint elmondja, nem kap magyarázatot arra Istentől, hogy miért kapta ezt a traumát, viszont abban hisz, hogy Isten nem hagyja magára a helyzetben. Azt is megfogalmazza, hogy Isten nem tehetett a stroke-ról, de most mellette van. Ez is a magyarázatra törekvés, az értelemkeresés része az alany számára.

Egyértelmű a leírás alapján, hogy az alany folyamatosan keresi és részben meg is kapja a társas támogatást. A férje, a legkisebb gyermeke és édesanyja, valamint egy új, a betegség következtében megismert barátja segíti ebben. Azt fájjalja és ennek az interjú során hangot is ad, hogy a régi barátai is megvannak, de nem tudnak a kialakult helyzetre úgy reagálni, ahogyan az neki jó lenne.

A szakirodalomból és kutatásokból tudjuk, hogy abban az esetben, ha a krízishelyzettel való megküzdés sikeres, pozitív értelmi reakciók keletkeznek, nőhet a kontrollérzés és a kompetenciaérzés, javulhat az önértékelés, a feszültség csökkenthető. Láthatjuk az eset alapján, hogy az interjúalanynak alapvetően nem túl magas az önértékelése, hajlamos magát hibáztatni és saját éne rejét alulértékelni. Ebben szükséges lenne neki valamiféle megerősítés.

Azt is tudjuk más kutatások alapján, hogy a sikeres megküzdés során az interperszonális kapcsolatok erősödhetnek. A történet alapján pedig látható, hogy az interjúalany megfogalmazza, hogy a férjével javult a kapcsolata a krízis hatására. Bár nem mondja ki, de van egy olyan érzésem, hogy szeretné, ha a 3 lányával is javulna, de úgy látom, hogy jelenleg csak a legkisebbel érzi az érzelmi kötelék erősödését.

A krízissel való sikeres megküzdést azt is mutatja kutatások alapján, hogy a krízisen átesett személy életszemlélete megváltozik, amely változás megjelenhet spirituális fejlődés formájában, illetve a prioritások megváltozásában. Az még nem tudható a beszélgetés alapján, hogy történik-e ilyenfajta szintlépés, az viszont látható az alany elmondása alapján, hogy megváltozott az életmódja, jobban figyel az egészséges táplálkozásra például. Illetve azt is láthatjuk a beszélgetésből, hogy úgy érzi: a stroke által az élet lassításra és türelemre készíti és így ebben fejlődni tud.

Sok idő kell ahhoz, hogy valaki egy stroke-ból regenerálódjon, illetve kialakítsa azzal kapcsolatosan a hozzáállását, hogy ha vannak maradványtünetek, azokkal hogyan fog/tud tovább élni. Két év és néhány hónap elteltével az esemény után az látható, hogy az alany még küzd ezzel, folyamatos változásban, útkeresésben van e tekintetben is.

Irodalom

- Erikson, Erik (1956): The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 4:56–121.
- Folkman, Susan – Moskowitz, Judith Tedlie (2004): Coping: pitfalls and promise. *Annual Review Psychology*, 55:745–74.
- Hajduska Marianna (2008): *Krízislélektan*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Szabó-Tóth Kinga (2022): *Megküzdési stratégiák a járványhelyzetben*. In: Gulyás Klára – Kántor Barbara – Kotics József – Lajos Veronika (szerk.): *Változás és változtatás. Kihívások és válaszok interdiszciplináris megközelítésben: III.* Ilyés Zoltán emlékkonferencia tanulmánykötet. Miskolc-Egyetemváros: Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 226–250.
- Szabó-Tóth Kinga (2023): *Megküzdési stratégiák és reziliencia kritikus helyzetekben – egyéni, közösségi és társadalmi szinten*. In: Fazekas, Csaba (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 367–378.

K. Nagy Emese – Illésné Kovács Mária

Szövegértés kérdése az alsó tagozatos, hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók tekintetében

Absztrakt

Ez a tanulmány annak az áttekintésére szolgál, hogy az Edelényi Kistérségben lévő, roma tanulókat jelentősebb arányban befogadó iskolák alsó tagozatos tanítók számára milyen elméleti alapot nyújthatunk a közoktatásban már 2-3 éve bent lévő kisdíákok olvasástudásának, szövegértésének a fejlesztéséhez. Írásunkban szó lesz a tanulók hozott, azaz meglévő tudásáról, a tanítónak és a tanulónak az olvasástanulásban betöltött szerepéről és a szövegértésről. Érintjük az olvasástanulás technikáit és módszereit is.

Kulcsszavak: PISA, olvasás, szövegértés, beszédkészség, hátrányos helyzet.

Abstract

This study serves to review what kind of theoretical basis we can provide for elementary school teachers in the Edelény Region, which admit a significant proportion of Roma students, for the development of the reading skills and comprehension of young students who have been in public education for 2-3 years. In our article, we will talk about the students' acquired, i.e. existing, knowledge, the role of the teacher and the student in learning to read, and text comprehension. We also touch on the techniques and methods of learning to read.

Keywords: PISA, reading, text comprehension, speaking skills, disadvantage.

I. Bevezetés

A PISA úgy definiálja az olvasást, mint aktív kapcsolatot az írott szöveggel, ahol az olvasónak kell megalkotnia a jelentést az írott szöveg olvasása közben. Ez azt is jelenti, hogy az olvasás nem valamiféle passzív befogadása annak, ami

a szövegben van, hanem aktív (re)konstrukciója a szövegjelentésnek. Mivel az olvasott információ az olvasó tudásához kapcsolódik, így az azokkal való foglalkozást úgy tekinthetjük, mint a jelentésalkotás aktusát, amiben az olvasó előzetes tudása és maga a szöveg kölcsönösen hat egymásra (Artelt, 2000). A PISA (2018), a mérések során a szövegértésre fókuszál, ami több mint pusztán olvasás, és a szövegértési képességet, mint a kompetenciák szélesebb körét értelmezi. Azoknak a tanulóknak a körében azonban, akiknek otthon, a családban használatos beszédszókincse az iskolaitól jelentősen eltér, a tanítóknak fel kell ajánlani annak lehetőségét, hogy olyan szövegekkel találkozzanak az iskolában, amelyek – a fokozatos tanulás elvét követve – az olvasástanulás kezdetén nem állnak távol az otthoni környezetben használt szókincstől.

II. Az iskolába belépő tanuló hozott tudása

E fejezetet egy kérdéssel indítjuk. Vajon mit jelent az ideális olvasástudás a gyerekek tekintetében? Egyáltalán beszélhetünk-e ilyenről? Nos, a kérdés megválaszolása nem könnyű.

Először is ismert, hogy az iskolában a tankönyvek, benne az olvasmányok egy adott korosztálynak szólnak, figyelmen kívül hagyva, hogy a tanulók különböző szókincssel és kifejezőképességgel rendelkeznek. A tanulók feladata a szöveg megértése, elemzése, összekapcsolása korábbi ismereteikkel, egyszóval az olvasottak megelevenítése. Az olvasókönyvszerzők azonban nem veszik figyelembe, illetve lehetetlennek érzik figyelembe venni ezt a sokszínűséget, ami viszont hátrányosan érinthet bizonyos tanulói csoportokat. Gyarmathy (2010) szerint a hátrányos helyzetű családokban felnövő tanulók iskolai sikertelenségének legfőbb oka a gyenge szociális háttérük, amelyhez korlátozott, családon belüli verbalitás, ún. korlátozott nyelvkód társul. Részükre az otthoni beszéd, a környezetükben lévő felnőttek beszédmodellje a meghatározó.

Elsősorban, a zömében hátrányos helyzetű tanulókat nevelő iskolákban, a tanulók többsége – a korlátozott nyelvi kód, az alacsony nyelvi kifejezőképessége és nem képességbeli hiányosságai miatt – nem alkalmas a bonyolult ismeretek elsajátítására (így az összetettebb szövegek értelmezésére sem). Az iskolában

előforduló, a tantárgyakhoz köthető szavak ezeknek a gyerekeknek a passzív szóismeretében az sem biztos, hogy részben előfordulnak. A tankönyv egy-egy olvasmánya pedig feltételezi, meghatározza, hogy milyen szókinccsel, tudással kezdjen neki az olvasója a szöveg befogadásának. Amikor azonban a tanulóknak a szó, illetve mondatértéssel gondja van, természetes, hogy a szövegértés – ennek következtében a feladatmegoldás is – a vártnál gyengébb lesz.

Mi történik a kevés szókinccsel, gyenge kommunikációs készséggel rendelkező gyerekekkel? Hogyan lehetséges számára a szöveg megértése, az abba való „bevonódás”? Ha a tanító eredményes akar lenni, akkor azt reméli, hogy a kisdíák az olvasottakat a meglévő tudása segítségével építi fel, érti meg. A szöveg megértésének a kísérője azonban az olvasottakról való beszélgetés, ugyanakkor abban egyetérthetünk, hogy a szövegről beszélgetni lehetetlen anélkül, hogy a tanuló ne rendelkezzen megfelelő szókinccsel, illetve a szöveghez tartozó lexikális tudással. Ezzel a tudással szemben kíváncsi, hogy a tanuló szűkebb és tágabb környezetére is kiterjedjen, mint amilyen például a szövegrészek közötti összefüggések értelmezése.

Az iskolában alapvető kíváncsi, hogy minden szöveg alkalmazkodjon az adott korosztály elvárt tudásához, ami jó esetben meg kell hogy egyezzen a hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók hozott tudásával, és amivel szemben kíváncsi, hogy meglehetősen színes, gazdag legyen. De hogyan lehetséges a kevés szókinccsel, gyenge kifejezőkészséggel az iskolában lévő hátrányos helyzetű, legtöbbször roma gyereket bevonni ezeknek a szövegeknek a megértésébe és ezen keresztül a valós élet összefüggéseinek az értelmezésébe? Milyen kompetenciákkal, tudással érkezzen a tanuló ahhoz, hogy az iskola kívánalmának megfeleljen? A kérdés megválaszolása előtt abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a tanító, a felnőtt szakértelmével (pl. ehhez kapcsolódó intonációval stb.) olvassa fel először hangosan a szöveget, ezzel teremtve kapcsolatot az olvasott szöveg és a gyermek meglévő tudása között, majd az ő hangos olvasását követően, feladatként jelöli ki a tanuló részére az önálló olvasást. Ez utóbbi feladat kijelöléshez viszont az a feltételezés párosul, hogy a gyermek megfelelő olvasástudással rendelkezik.

III. A témához kapcsolódó fogalmak

Olvasástudás: A tanuló elvárt szintű olvasási készsége, ami az olvasás technikai kivitelezését jelenti, amelyhez az is szükséges, hogy a szöveg technikai olvashatóságának foka igazodjon a tanulók olvasó olvasástudásához. Ez alapvető kíváncsi az alsó tagozatos iskolai tankönyvek tekintetében és amelyhez általában a betűmérettel, a szöveg hosszával alkalmazkodnak is. Az olvasás technikai tudását segíti, ha a tanuló a tankönyvön kívül is olvas, amely lehet gyermekirodalom, de lehet ismeretterjesztő könyv is.

Jártasság: Ahhoz, hogy a tanuló maradéktalanul, jól megértse a szöveget, fontos, hogy el tudja olvasni azt. Az olvasási jártasság alatt azt az ismeretet és tapasztalatot értjük, miszerint a gyermek tudja, hogy a szöveget balról jobbra, felülről lefele haladva olvassuk, vagy hogy a könyvet az elején kezdjük.

Ismeret: A kisdíáknak ahhoz, hogy megértse az olvasottakat, saját korosztályának megfelelő tudással kell rendelkeznie a körülötte lévő világról, ismernie kell a társadalmi normákat.

Szövegértés: Az olvasókönyv szövege általában a tanulót körbevevő világhoz kapcsolódik, kedvező esetben azzal – mind a téma, mind a tartalom által –, lazább vagy szorosabb kapcsolatban áll. Az olvasásórán az a gyerek teljesít jól a szövegértés tekintetében, aki megfelelő háttérismeretekkel rendelkezik az olvasottakhoz kapcsolódóan, azaz megérti annak összefüggéseit a szöveget szemantikai, szintaktikai, gondolati egység tekintetében értelmezi.

Beszédképesség: A tanuló azon képessége, hogy könnyen, folyamatosan és értelmesen tud beszélni. A tankönyveket forgatva látható, hogy a szövegek pontos megértéséhez a kisdíáknak ismernie kellene a metaforát és talán a metonímiát, az allegóriát és az iróniát is.

A fenti fogalmakhoz kapcsolódóan jegyezzük meg, hogy minél többet olvas egy gyermek, annál szélesebb és mélyebb lesz a tudása, amelyet más, összetettebb szöveg olvasásakor is fel tud használni, elő tud hívni. Az iskolai olvasókönyvek abban a tudatban készültek, hogy az olvasottak igazodnak az olvasó képességeihez. A hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók tekintetében azonban az a jellemző, hogy otthon nem érhetőek el a korosztályhoz igazodó könyvek (lásd OKÉV mérések indexei), tehát nincs olyan kiegészítő forrás, amin keresztül fejleszhetnék olvasási tudásukat. Ez az

elmaradás azt eredményezi, hogy a tanuló az olvasási folyamatban nem képes saját értelmezést létrehozni, amely eredményeképpen a tanuló arra sem lesz képes, hogy önálló gondolatokkal egészítse ki az olvasott szöveget.

IV. A tanító szerepe az olvasás megszerettetésében

A tanítók fontos szerepet játszanak a tankönyvek szövegének a megértésében és ezáltal az olvasás megszerettetésében. A tankönyvben a szöveget a gondolatközvetítő, közreadó tankönyvíró vetette papírra, formázta meg, nagy valószínűséggel egy adott kritérium, iránymutatás alapján (pl. Nemzeti alaptanterv/NAT). A szerzőnek hatalmas a felelőssége abban, hogy mit ad közre, mi az, amit olvasmányként felajánl az adott korosztály számára, figyelembe véve annak tudásbeli heterogenitását. A szerző által létrehozott alkotást a tanítónak élvezetesen kell interpretálnia, merthogy a cél annak elérése, hogy a gyerekek ne csak olvassák a szöveget, hanem képesek legyenek feldolgozni, értelmezni és elemezni is azt.

A tanító több kiadó olvasókönyvből választhat, ezzel lehetőséget adva arra, hogy a választása igazodjon az általa tanított korosztályhoz. Figyelnie kell arra, hogy az olvasmányok a gyerekek érdeklődését felkeltsék, ne legyenek túl bonyolultak, ugyanakkor megfelelő tanító hatással bírjanak. Próbálja meg a gyermek szemével megítélni annak olvashatóságát, feltéve a kérdést, hogy mennyire helyezze előtérbe azt a kíváncsiságot, hogy az olvasmányok olyan szereplőket jelenítsenek meg, akik részben (vagy teljes egészében) elfogadhatóak a felnőttek számára is. A tanítónak ügyelnie kell arra, hogy a tanuló megértse az olvasottakat, sőt tegye is fel azt a kérdést, hogy az óráján minden gyerek megértette-e az olvasottakat. Azt, hogy a tanuló a megértés szintjén van-e, ellenőrizhető azzal, hogy képes megmagyarázni az olvasottakat. Persze ennek ellenkezője is kérdés lehet, miszerint ha a tanuló képtelen megmagyarázni az olvasottakat, az azt jelenti, hogy csak részben vagy egyáltalán nem értett meg semmit. A korlátozott nyelvi kóddal rendelkező gyereknél ez utóbbi gyakran előfordulhat, nevezetesen, hogy (részben) érti, hogy mit olvas, de nincs olyan gördülékeny gondolatsora és szókincse, hogy az olvasottakat megmagyarázza.

V. A tanuló

Eco (2003) érdekes koncepciót állított fel a felnőttek és a gyermekek számára felajánlott szövegek tekintetében. Ő a gyermeket egyszerűen egy befejezetlen felnőttnek tekintette, amely koncepciót a következő képlettel lehet kifejezni:

$$\text{Gyermek} = (a + (b - x))$$

$$\text{Felnőtt} = (a + b),$$

ahol a azokat a tulajdonságokat jelöli, melyekkel a gyerekek és felnőttek is rendelkeznek, b a felnőttek tulajdonságait jelöli és x egy változó. Amikor a gyermek felnőtt, feltételezhető, hogy x nullára csökken, és a gyermek teljes mértékben felnőtté (felnőtt olvasóvá) válik. A kérdés a tanító számára az, hogy e képlet alapján melyik tanulója hol tart az olvasottak értelmezése tekintetében, illetve, hogy az egyes tanulók vagy kisebb tanulói csoportok a „ x ” változó mely (de fokozatosan csökkenő) „szakaszában” vannak.²

Ivanič és Camps (2001) negyedszázaddal ezelőtt azt írták, hogy a tanulók tudásban és szocializáltságban való heterogeneitása a mindennapok része, korunkat a diverzitás, kiszámíthatatlanság, az összhang hiánya és az ellentmondásosság jellemzi, amely kijelentést tényként kezelhetünk és amely jelentős kihívást állít minden pedagógus elé. Mivel tudjuk, hogy hatalmas a szóródás a tanulók olvasástudása és szövegértése között (éves OKÉV mérések), a tanító feladata az egyénre szabott fejlesztés megvalósítása, amely fejlesztés a tanuló meglévő olvasástudásához való igazodást, annak a tanulási és tanítási

² Érdekességként jelezzük, hogy egy másik képlet is rendelkezésünkre áll az olvasmány felnőttek és gyermekek részére szóló tartalom megvizsgálásával kapcsolatban,

$(p + (s - x))$,

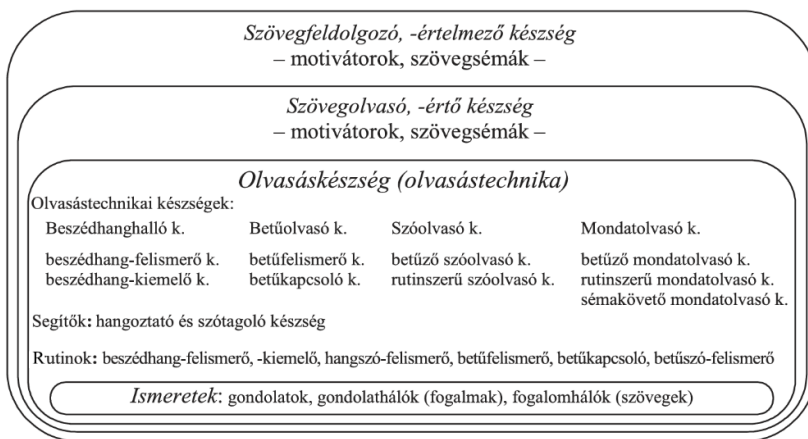
ahol p azokat a jellegzetességeket jelöli, amelyek egyaránt megtalálhatóak a gyermek- és felnőttirodalomban, és s a felnőttirodalom sajátos tulajdonságait jelenti, amelyekkel a gyermekirodalom csak kis mértékben rendelkezik. Ez a nézet gyakran tükröződik a klasszikus adaptációs gondolkodásban. Itt is feltételezzük, hogy az x csökken, úgy, hogy a fiatal felnőttek számára írt irodalom közelebb jut a felnőttek számára írt irodalomhoz, minőség tekintetében is.

folyamatnak a tervezését jelenti, amely lehetővé teszi a gyermek fejlődését az olvasástudás és az olvasottak megértése tekintetében.

VI. Szövegértés

„Az olvasás az írott szövegek megértését, használatát és az azokra való reflektálást jelenti annak érdekében, hogy az egyén elérje saját céljait, fejlessze tudását, növelje lehetőségeit, jelen legyen a társadalomban.” (OECD, 2002:25). Ehhez kapcsolódóan gyakran merül fel a kérdés, hogy a tanítók kit tartanak „jó olvasónak”. Ezt a kérdést sem egyszerű megválaszolni, mert jelentősen függ a tanulók hozott és meglévő tudásától, a rendelkezésre álló tartalmaktól, a korosztálytól stb. A NAEP (National Assessment of Educational Processes) szerint a jó olvasó tanuló több tulajdonsággal is jellemezhető. Ilyen az olvasáshoz való pozitív hozzáállás, amely jelentősen befolyásolt mind a habitus, mind az attitűd által. Az olvasás élvezetéhez hozzátartozik a folyékony olvasás, mert az a tanuló, aki folyékonyan olvas, nemcsak az olvasás technikájára figyel, hanem képes az olvasottakat értelmezni is. A folyékony olvasás és az olvasottság azt alapozza meg, hogy egy újabb szöveg olvasásánál a tanuló képes beforgatni az előzetesen szerzett tudását az új szöveg értelmezésébe. Ezen a szinten a tanuló az olvasottakat a szöveg kritikai értékelésével képes árnyalni, azaz képes az olvasottak elvonatkoztatására.

Általánosan érvényes Nagy Józsefnek (2004) az olvasásképeség szerveződése koncepciója, miszerint a képesség rutinokból, készségekből, ismeretekből szerveződő pszichikus komponensrendszer, amely komponenseinek aktiválásával, működésével sajátos funkciójú tevékenységet, viselkedést tesz lehetővé. Az olvasásképeség szerveződésének áttekintő szemléltetését az 1. ábra mutatja.

1. ábra. Az olvasásképeség szerveződése

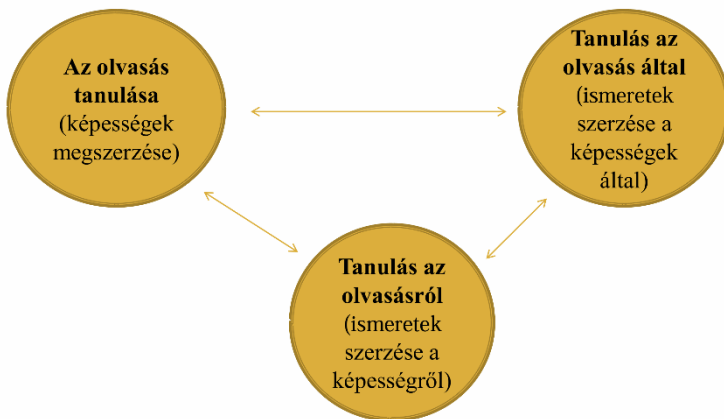
Forrás: Nagy J. 2004

Az ábrában látható, hogy az ismeretektől, az olvasáskészség (technika) fejlődésén és a szövegolvasó és szövegértő készségen keresztül hogyan jut el a tanuló a szövegfeldolgozó és szövegértelmező készségig, szintig. Az is beazonosítható, hogy ahol az alap (ismeretek és az olvasástechnika szintje) hiányzik, ott a tanuló nem képes felsőbb szintre jutni. Márpedig az olvasást fontosnak nem tartó családok azt közvetítik a gyermek felé, hogy az olvasás nem fontos, amit aztán ő úgy értelmez, hogy fölösleges energiát belefektetni annak a tudásnak az elsajátításába. Az olvasás készségszintre emelése esetében azonban a tanuló képes az olvasottak jelentésének a konstruálására, majd a legfőbb gondolatok összefoglalása mellett következtetések levonására. Ezen a szinten, a szöveg olvasása után, a tanító irányításával, kérdések feltevése, azok megválaszolása, valamint az egész szöveg áttekintése következhet.

A szövegértés fejlesztésére a tanító kövesse a fokozatosság elvét. Kezdje mondat szintű gyakorlatokkal, majd mondat tömb szintű gyakorlatokkal folytassa. Ezt követően, a fokozatosság betartásával, a bekezdésszintű

gyakorlatok következnek, majd a folyamat a szövegszintű gyakorlatokkal zárul.³

A fent elmondottak alapján, az olvasás és a tanulás relációja az alábbi (2. ábra):

2. ábra. Az olvasás és a tanulás relációi

Forrás: saját készítésű ábra

Mint látható az *olvasás tanulása*, a *tanulás az olvasásról* és a *tanulás az olvasás által* hármas, egymást feltételezve, szoros egységet alkot.

³ Mondatszintű gyakorlatok

- mondatok kiegészítése (pl. szakszóval, kötőszóval)
- mondatok befejezése (pl. a kötőszó megadásával)
- mondatok válogatása (pl. ugyanazon jelentésűek, eltérő jelentésűek)
- mondatok elemzése (pl. ok-okozati összefüggések felismerése)
- mondatok egyszerűsítése (pl. lényegkiemelés)
- mondatok átalakítása (pl. szórend)
- hibás mondatok javítása

Bekezdésszintű gyakorlatok

- igaz-hamis állítások megkülönböztetés
- címadás
- a legfőbb gondolat felismerése/kiválasztása/megfogalmazása
- a tartalom megértésének igazolása (kérdésalkotás, kérdés-felelet)
- cselekvés (pantomim)
- rajzolás/az információ vizuális megjelenítése (gondolattérkép, pókábura)

VII. Technikák, módszerek

Az olvasástanítás eredményessége céljából a tanítók különféle módszereket alkalmaznak, ezzel kísérve meg a szűkös szókinccsel érkező tanulókat arra felkészíteni, hogy megértsék a többségi társadalom gyermekei szókincséhez igazított szövegeket (pl. Walqui – van Lier, 2010). Az ilyen – és ma már a digitalizáció miatt talán minden – osztályban a diákok által feldolgozott szövegek gyakran multimodálisak, azaz a jelentést nem csupán nyelviileg ágyazzák be, hanem vizuális, audioeszközökkel is (lásd természettudományi tárgyakhoz tartozó tankönyvek). A szövegekkel a tanulók különböző munkaszervezésben dolgozhatnak (pl. frontális osztálymunka, individuális munka, páros munka, csoportmunka, projekt stb.) (K. Nagy – Révész, 2018) azért, hogy a multimodális szövegeket minél pontosabban megértsék. Ez a fajta tanítói erőfeszítés elengedhetetlennek tűnik a tanuló érdeklődésének, motiváltságának a felkeltése céljából.

Az olvasástanítási módszerek között találjuk a szintetikus, illetve a szóképes olvasást. A hagyományos – szintetikus – módszer a hangok-betűk egységesítésével indít, azaz a betűk felől közelíti meg az olvasást, és csak később kerül sor a szavak összeolvasására. Lényegében ide tartozik a silabizáló, a fonomimikai, az írva olvastató, és a hangoztató módszer, amelyek között természetesen vannak különbségek, de a lényeg a betűkből való építkezés. Ennek a módszernek előnye, hogy segíti a jó helyesírás kialakulását, és a gyermek szinte mindent képessé válik elolvasni. Hátrányául leggyakrabban azt róják fel, hogy túlságosan hosszadalmas, és hogy nem fordít kellő figyelmet a szöveg értelmezésére. A szóképes olvasás azt jelenti, hogy a gyerekeket egész szavak írásképeinek felismerésére, elolvasására tanítja meg, majd később bontja le ezt a betűk szintjére. A szóképes olvasás előnyei közé tartozik, hogy a gyerekek meglepő gyorsasággal tanulnak meg olvasni és nagy biztonsággal felismerik a különböző szófajokat.

Bármilyen is a tanítási módszer, addig senki sem tanítható meg olvasni, szöveget értelmezni, amíg nincs birtokában azoknak a képességeknek, amelyek között a fonémahallás képességével (azaz az élőbeszéd hangjainak meghallása, megkülönböztetése, sorrendiségének felismerése), a hang-betű kapcsolat felismerésének a képességével, a hang-betű hangsorra-betűsorra alakításának

képességével, a fogalmak betű, illetve hangsorokhoz való kapcsolásának képességével, az artikuláció (a beszédhangot létrehozó mozgás) kapcsolása a fonémához (a hanghoz) és a vizuális jelhez (a betűhöz) képességgel, a jelek megtanulásának, felidézésének képességével nem rendelkezik, amely képességek fejleszthetőek.

VIII. Összefoglalás

Ez a tanulmány annak az áttekintésére szolgált, hogy milyen elméleti alapon nyugvó segítséget nyújthatunk az Edelényi Kistérségben lévő, roma tanulókat jelentősebb arányban befogadó iskolák számára a közoktatásban már 2-3 éve bent lévő kisdíákok olvasástudásának, szövegértésének a fejlesztéséhez. Írásunkban szó volt a tanuló meglévő tudásának a fontosságáról, a tanítónak és a tanulónak az olvasástanulásban betöltött szerepéről és a szövegértésről, valamint az olvasástanulás technikáiról és módszereiről is.

Állítjuk, hogy az olvasástanulásnak nincs egyetlen univerzális módja, így hiba az összes lehetséges és meglévő gyakorlat közül csak azokat előtérbe helyezni, amelyek a tanulás szempontjából potenciálisan erőteljesek. A tanító számára útmutatást jelenthet, hogy a hátrányos helyzetű, elsősorban gyenge teljesítményt felmutató tanulók kognitív szempontból nem fogyatékosak csak azért, mert adott időre nem sajátítottak el egy bizonyos olvasástanulási gyakorlatot, hiszen annak fontosságát nem hozták magukkal az iskolába, azzal korábban nem találkoztak. Sok kisgyermek tekintetében az olvasás nehézkesen sajátítható el, nehezen megy. Emiatt érdemes szem előtt tartani, hogy – amennyiben a tanítók továbbra is csak bizonyos gyakorlatokat helyeznek előtérbe a sok lehetséges móddal szemben – a tanító felelőssége, hogy a fejlődés elősegítéséhez a szükséges leghatékonyabb feltételeket megteremtse.

Irodalom

- Artelt, Cordula (2000): *Strategisches Lernen*. Münster: Waxmann.
- Eco, Umberto (2003): *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. Milano: Bompiani.
- Gyarmathy Éva (2010): *Hátrányban az előny. A szociokulturálisan hátrányos tehetségek. Géniusz Könyvek, MATEHETSZ.*
- Ivanič, Roz – Camps, David (2001): I Am How I Sound: Voice as Self-Representation in L2 Writing. *Journal of Second Language Writing*, 10:3–33.
- K. Nagy Emese – Révész László (2018): *A Komplex Alapprogram tanítási-tanulási stratégiája: Differenciált Fejlesztés Heterogén Tanulócsoportban (DFHT) koncepciója*. In: Révész László – K. Nagy Emese – Falus Iván (szerk.): *A Komplex Alapprogram Koncepciója*. Eger: EKE Líceum Kiadó. 118., 40–43., 4.
- Nagy J. (2004): Olvasástanítás: a megoldás stratégiai kérdései. *Iskolakultúra*, (3):3–26.
- Walqui, A. – van Lier, L. (2010): *Scaffolding the Academic Success of Adolescent English Language Learners: A Pedagogy of Promise*. WestEd.

Internetes források

- Nemzeti alaptanterv. NAT. Online:
<https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/3288b6548a740b9c8daf918a399a0bed1985db0f/megtekintes> (Letöltés: 2024. 11. 10.).
- OECD (2002). Online: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-annual-report-2002_annrep-2002-en (Letöltés: 2024. 11. 10.).
- OKÉV mérések. Online:
https://www.oktatas.hu/koznevelas/meresek/kompetenciameres/alt_leiras
(Letöltés: 2024. 11. 10.).
- PISA (2018): Programme for International Student Assessment. *PISA2018 Összefoglaló jelentés*. Online: <https://www.oecd.org/pisa> (Letöltés: 2024. 11. 10.).
- Tankönyvek a természettudományos tantárgyak tanításához. 3. osztályos *Környezetismeret* tankönv. Online:
<https://www.tudaskonyvkucko.hu/shop/tankonyvek/k%C3%B6rnyezetismeret-tank%C3%B6nyv-3-tudas.html> (Letöltés: 2024. 11. 10.).

Gyukits György

Ládbesenyő egy élhető település⁴

Absztrakt

A tanulmányban egy borsodi település, Ládbesenyő helyzetét mutatom be vázlatosan, csak a terepmunka során felvetődött legfontosabb kérdésekre koncentrálni, úgymint lakókörnyezet, foglalkoztatás, kultúra és közösség. A terepkutatás alapján megállapítható, hogy napjainkban már nem feltétlenül a munkalehetőség a leglényegesebb szempont, főleg egy kétszázegynéhány lelket számláló, jobb szociális helyzetű borsodi településen, mint amilyen Ládbesenyő, hanem olyan tényezők kerülnek előtérbe, mint a természeti környezet, és e mellett a közösség.

Kulcsszavak: terepmunka, szociális helyzet, foglalkoztatás, környezet, közösség

Abstract

In this study I am going to give a brief description of the conditions in Ládbesenyő, a settlement in Borsod County, focusing only on the most important questions which arose during the field work: that is, on the surroundings of the residential areas, on employment, culture and the community. Based on the field research, it can be said that in our days the employment opportunities are no longer the most decisive factors at settlements in Borsod County with a few hundred inhabitants and with more favourable social conditions, like in Ládbesenyő. Rather, factors like the natural environment and the community gain more relevance.

Keywords: field work, social conditions, employment, environment, community

Ládbesenyő egy Edelénytől alig öt kilométerre fekvő 265 lelket számláló kis falu. Amikor a magával ragadó őszi tájon keresztül volánbusszal megérkezik az ember és a kiszállást követően, nem csapja meg az égett gumiszag az orrát, mindjárt sejtheti, hogy ez nem egy leamortizált borsodi település, mint amilyen például Csenyéte (Ladányi – Szelényi, 1998). Bejárva a falut vegyes kép fogad,

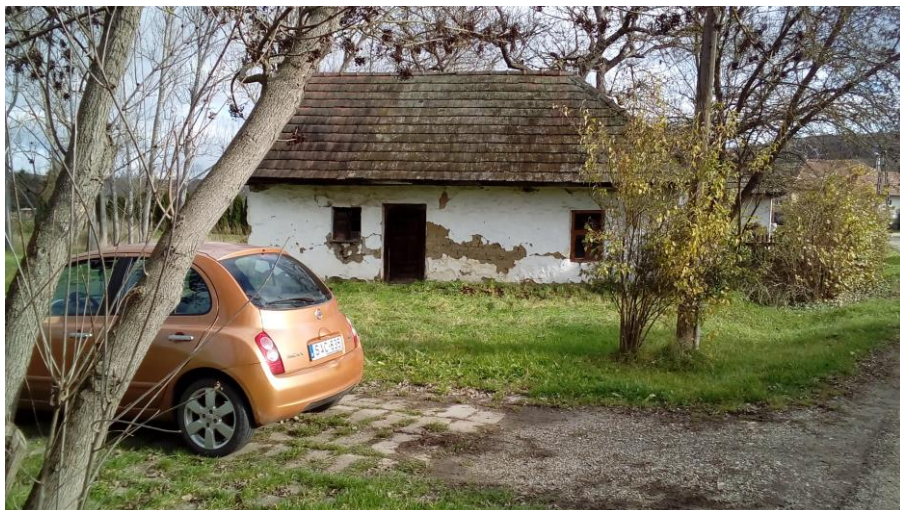
⁴ A tanulmány a terepbejárás során szerzett benyomásaim, és az itt készült nyolc interjú alapján valósult meg, az interjúk a település életét jelentősen befolyásoló személyekkel, úgymint polgármester, falugondnok, vállalkozó készültek. Ha az interjúalany nem járult hozzá a hangfelvételhez, akkor az interjúról utólagos írásos feljegyzés készült.

A tanulmány a Térmaterületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

szép számmal vannak kifejezetten jómódú, de akadnak itt szegényes porták is. Az átlagot az ún. kádár kockák jelentik (Horváth, 2021), de még ezen a típuson belül is igen változatos a kép a felújítottság foka szerint (Pátricsy, 2021). Aztán ott vannak a régi parasztházak a romos állagútól a szépen kitatarozottig:

1. ábra Felújított régi ház
Forrás: A szerző saját felvétele

2. ábra Régi ház romos állapotban

Forrás: A szerző saját felvétele

A késődélelőtti és a koradélutáni órákban nincs nagy élet a faluban, valakik valamit égetnek, talán a lehullott faleveleket. Az égerszag a társadalmi helyzet egyfajta fokmérője, a skála a gumiétól a barbeque-ig terjed, ezen belül a falevél tisztes középosztályi helyezést ér el. Mozgás csak inkább a bolt körül tapasztalható. Dél körül megélnénk a népkonyha környéke, egy nyugdíjas pár kocsival jön a szegények ebédjéért. Ha nem is a lillafüredi szálló a la carte-ja, de így nem kell főzni, meg olcsóbb is, mivel nem kerül semmibe, leszámítva a benzinköltséget. Abban az épületben ahol a népkonyha kapott helyet, van egy használaton kívüli könyvtárszoba telis-tele klasszikus irodalommal, hogy ezt valakik valamikor olvasták-e, az egy jó kérdés. Manapság egy kisbusz jár faluról-falura – a mozgókönyvtár –, benne szétnézve szépirodalmat nem nagyon lát az ember. A könyvtárosnő szerint inkább csak a romantikus, a történelmi könyveket, meg a krimiket, és a képesmagazinokat viszik.

A polgármesteri hivatal mögötti játszótéren, a lehullott leveleket söpri a szorgosnak egyáltalán nem nevezhető közmunkás csapat – olyan hat-nyolc fő. Kérdezem őket ez a „levelező tagozat”? Nagyot derülnek, aztán megállnak egy kicsit bagózni, meg beszélgetni. Ők azok, akiknek nem jut munka, mert nincs meg az iskolájuk, valamilyen mentális betegségük van, vagy alkoholfüggők,

szóval akik már nem kellene a munkaerőpiacon. Talán Lasarsfeld (1999) rezignált kifejezése ami legtalálóbban leírja őket, a „csak ennél rosszabb ne legyen” állapotában vannak. Mindenféle nációból áll össze a csapat, van közöttük magyar, cigány és még egy lengyel is, a faluhoz tartozó Andráspusztáról, ahol lengyel kissebség él (Szepessy, 2024), persze főleg romák.

A fentieket a következőkkel egészíti polgármester a vele készült interjúban:

„...A nyolcból mondjuk négy olyan, hogy amiatt van itt, mert vagy kisgyermek van, nem tud elhelyezkedni. Vagy nagymama vigyáz a gyerekekre, az unokára, míg a lánya dolgozik, és itt jobban meg tudja oldani. Van egy csoportvezetőnk, aki úgy van itt, hogy traktoros, muszáj volt felvennem, ő is abban van, és neki a bérére rápótolunk, hogy kapjon egy rendes bért, egy ilyen megbízási szerződés alapján. Rengeteg gépünk van, két traktor, két kisteherautó, utánfutók. Mi dolgozunk is, és ezeknek az embereknek nincs jogosítványuk. Sőt, nem is hagynám őket ráültetni, mert azért azt tudni kell, hogy aki a közfoglalkoztatásban marad vissza, annak valami gondja van. Egy: vagy nem akar dolgozni, kettő: vagy iszik, vagy olyan alacsony iskolai végzettsége, hogy máshol nem tudják alkalmazni. Meg a negyedik az, amikor lusta, amikor nem akar semmit csinálni – mert akinek egy kis esze van, az elmegy –, és akkor van egy ilyen közfoglalkoztatottunk is. A másik fele, annak igen, valami problémája van: Ittas. Sanyi járt dolgozni, azt el szoktam küldeni haza. Most ma is volt egy, és akkor felvesszük, egy darabig van, aztán leszámoltatjuk. Úgyhogy így, körülbelül így áll össze a létszám.”

Szakmai körökben közkeletű nézet, hogy a közmunka nem vezet sehová, mivel nem termel értéket, ezért semmi értelme. Csakugyan a „levelező tagozat” nem termel eladható terméket, de ha az önkormányzatnak ezért meg kellene bízni egy vállalkozót, azért az sincs ingyen. A közfoglalkoztatott horizontjáról nézve sem mindegy hogy a huszonháromezres jövedelempótlót, vagy:

„– Mennyit is kap kézhez a közfoglalkoztatott?”

– Hát, azt hiszem 106, és akkor azt hiszem ilyen 60-valamennyit kapnak ki, ha nincs gyerekkedvezmény. De ugye vannak itt ezek a cigány srácok, nekik van három gyerekük, ők megkapják az egészet, majdnem a bruttót, mert csak valami minimális TB-járulékot vonnak tőlük.” (Polgármester)

Az önkormányzat azonban értéket termelő közmunkát is próbál szervezni:

„Hát szinte mindent, sok mindent amúgy, mert erdőre járnak, vágják a falut, tűnyírás, fűrészelés. Most is például háznál vannak. Öregekhez elmennek, vagy nem csak öregekhez, fűrészelni, de a fűrészelőknek azért fizetni kell. Van

egy tarifa, amit be kell fizetni ide – már aki a tűzifát rendelte, az fizet az önkormányzatnak, és akkor a közmunkás kimegy... De még mindig sokkal mértéktelesebb, mint hogyha nekik kellene otthon összevágni, ... tehát ebben is segíti a falu a falusiakat, a lakosokat.” (Falugondnok)

Vagy:

„– A tyúkok, meg a méhészet, ez a mezőgazdasági program, ez az önkormányzaton belül működik. Ez úgy működik, hogy nem sok ember van, egy hölgy van vele, aki megbízható ezzel a tyúkok gondozásával, és őneki úgy osztottam be az idejét, hogy kötetlen. Mert ugye este is kell jönni, tojást összeszedni, bezárni, vasárnap is, szilveszterkor is, karácsonykor is. Akkor őbenne megbízok, ha adásvétel van, akkor ő eladja a tojást. Többet nem lehet. Van még egy másik hölgy, aki esetleg, ha neki valami baja van, vagy gondja, akkor besegít. Több embert nem lehet ide engedni, mert annak úgy nem lesz jó vége...

– A méhészetben hány kaptárjuk van?

– 38-35. Hát az nem olyan sok, de azért az már valami.

– Hát nem olyan sok.

– Ez úgy működött ez a méhészet, hogy valamikor volt egy csoportvezetőm, akit felvettem, ő is úgy eljött, mondta, hogy neki a feleségének van vállalkozása, besegít, ő eljönne traktorosnak így közfogiba. És akkor kicsit rápótoltunk neki is a bérére, és akkor egyszer gondoltuk azt, hogy ez a Tamás sokáig nem tud nálunk itt maradni, ki kéne valamit találni, és akkor én kitaláltam, hogy figyelj, mert ő kecskével – szereti a mezőgazdaságot –, kecskével akart foglalkozni. És akkor mondtam, hogy figyelj már, miért nem méhészkedsz? És akkor közösen az önkormányzattal, munkaidőben majd csinálod. Neked ugyanannyit írtunk, szerződés is volt róla. Befektetés, együtt megveszünk valamennyi méhcsaládot, te elvégzed az iskolát, mi ezt támogatjuk, biztosítunk neked mindenféle szerszámot, teherautót, gépet, pergetőt.

– Igen. Hát, ami kell hozzá.

– Aztán neked csak a tudásodat, a munkádat kell adni. És akkor vettünk ötöt, ötöt az önkormányzat. És így indult ez az egész méhészkedés, mondjuk egy ilyen öt éve. Beírtuk a start-munkaprogramba, kaptunk rá támogatást, teherautóra is, gépekre, és hát ez így három évig ment.

– És el tudott így nulláról indulni?

– Nem könnyű. Beíratam, elment egy tanfolyamra.

– De hát akkor utána bedobták a mélyvízbe?

– Nem, hanem volt egy mentorunk, akitől vettük a méhcsaládot. És akkor volt egy méhés, aki besegített neki. Így indult, és úgy csináltuk volna elviekben, hogy fifty-fifty. ... Ha gyógyszerrel kellett venni, cukrot, akkor a felét ő fizeti, a felét önkormányzat. Amikor pergetés volt, a méznek a fele az önkormányzaté. Na, közben hozzáteszem, hogy én is vettem egy méhcsaládot, mert mondom, valamit azért konyítsak már hozzá. Csak hát egy két évvel később mint ő – mert mondom –, ha valami baj lesz, akkor mi van, akkor hozzá se tudok szagolni. Na, egy volt, egy nyáron abból szaporítottam, lett három család és megtetszett, a következő évben még vettem hármat. És tavalyra volt 19 családom, és gondoltam, hogy én ezt nem hagyom abba. Közben észrevettem, hogy a srác valahogy nem úgy foglalkozik már a méhekkal, és akkor rákérdeztem, hogy figyelj már, szóljál már hogyha valamit akarsz, mert azért tudjam már, hogy meddig akarsz itt maradni, vagy hogy is. Mondta, hogy ő már tavasszal nem szeretné. Oké. Akkor rendbe, osszuk szét, de nem is ez volt a baj, hanem nem kezelte atka ellen őket rendesen, én észrevettem, hát igen, az atka Igen, tojt rájuk, a rengeteg cukor ott volt, nem etette őket. Nem csak azért kell etetni, hogy legyen téli ételmük, mert rengeteg méz volt nekik benne, hanem azért is, hogy az anyát serkentse a szaporításra, a petőzésre.

– Igen.

– Na most hál' Istennek én ezt úgy megtanultam, észrevettem, úgyhogy tavaly is szétszítottuk a méhcsaládokat, ősszel, hazahoztuk. Oké, ha leszámolsz, leszámolsz, az a szerencse, hogy én valamennyire értek hozzá, és akkor én majd csinálom. És akkor 36 család volt az önkormányzatnak tavaly. Ugye ilyen 40 körül van nekünk a programba beírva. Nekem volt tizenkilenc, és az önkormányzatéból tavasszal tizenhat maradt, hát annyira atkás volt. Elkapta, elpusztultak. Ősszel már csak ennyi volt.

És akkor, hát mondom, mit csináljak? És akkor így megörököltem, mondom, ugyanúgy fogom csinálni, mint Tamás, úgyhogy az év arra ment rá, az enyémből megerősítettem az önkormányzatét, és vettem húsz anyát, meg nem tudom mennyi anyabölcsőt, és akkor tavasszal úgy indultunk, hogy nekem meg az önkormányzatnak volt 35 család, és 76-ra szaporítottam fel. Úgyhogy termelni nem olyan sokat termeltek, de nem is bánom, mert nem volt jó az akác, nem tudtam őket vinni se. Úgyhogy azért mondom, hogy ez így nem sok, de két munkahelyen dolgozom.

– És mennyi tyúk van?

– Kétszáz. Egy emberre azért az van. Hát hogy mondjam, ha megnéz egy ilyen munkaprogramot, van ahol működik, van ahol nem működik semmi, van ahol semmivel nem foglalkoznak. De ahol működik, az mindig egy olyan jellegű, ezt én megfigyeltem, amihez a polgármester egy kicsit konyít. Mert hogyha

nem konyít, akkor baj van, ...és azt el kell mondani, hogy én valamikor foglalkoztam tyúkokkal is. És akkor persze, hogy rá tudok nézni, hogy mit csinál.” (Polgármester)

Fenti idézetből kiderül, hogy az önkormányzat csak olyan piacra termelő közmunkát mer vállalni, amihez a polgármester ért, és ebben minden bizonnyal van valami, de ez azt is jelenti egyben, hogy ennél fogva a tevékenységek köre eléggé korlátozott.

Érdekes, hogy a közfoglalkoztatás révén az önkormányzat vállalkozói tevékenységet is folytat, ez egyébként nem kifejezetten a profilja. De ami a legfigyelemre méltóbb az a hogyan kérdése. A tyúkászat a klasszikus vállalkozását példázza, míg a méhészet esetében „közös” vállalkozást működtet, és amikor a kultag befuccsol a polgármester lép a helyébe.

A határban lévő mezőgazdasági művelésre alkalmas területeken csak nagyüzemi termelés folyik, itt a búza, a kukorica, vagy a napraforgó termesztésre kell hogy gondoljunk, amely teljesen gépesített, így munkaerőszükséglete minimális, ezért jó, ha egy-két embernek ad munkát a faluban. A munkaerőigényesebb gyümölcstermesztés és állattartás egy-egy ágyás petrezselymet, egy-két gyümölcsfát, néhány tyúkot jelent csupán a ház körül, ami a klasszikus értelemben vett háztájinak sem nagyon nevezhető már (Konrád – Szelényi, 1971). A magyar szociográfián egy évszázada végig húzódó földkérdés problémája (Szabó, 1986) itt így „oldódik” meg. A falu határában lévő földek pár ember kezében koncentrálódnak, ugyan van néhány falubéli is a földtulajdonosok között:

- *Tehát a legnagyobb hány hektár földje lehet?*
- *Hát itt nálunk szerintem vagy 150 hektár, hát itt biztos megvan 150-200 hektár is. De az országban neki szerintem van 500 is. Igen, van több helyen.*
- *A faluban, akinek a legnagyobb földje van, tehát aki itt is lakik és földje van, az mekkora?*
- *Hát, nem tudom.*
- *Mennyi lehet?*
- *Szerintem itt T. G-nek van, de már meghalt és a fiai örökölték, egy pár éve. Neki volt szerintem ilyen harminc hektár.*
- *Harminc hektár.*
- *De bérbe van adva a Sz. Kft-nek, és akkor kapnak érte valami terményt, vagy nem tudom, mivel egyeztek meg, és akkor ők művelik.*

- *És a Sz. Kft. az micsoda?*
- *Hát, én nem tudom, ez kft. vagy szövetkezet, vagy valami ilyesmi.*
- *De az ide van bejegyezve, vagy Borsodszirákra?*
- *Borsodszirákra.*
- *Borsodszirákra, csak így bérelnék földet.” (polgármester)*

Fentiek alapján megállapítható, hogy a föld csak pár embernek, egy-két családnak biztosít megélhetést a faluban. Felvetődik a kérdés akkor miből élnek itt az emberek? A körülbelül tizenhat közmunkáson – ami azért elég nagy létszám egy ekkora faluhoz képest –, a boltoson, az önkormányzatnál foglalkoztatott pár emberen kívül a többiek másutt keresik a boldogulást, úgymint a közeli Edelényben, vagy Kazincbarcikán, de van olyan is, aki „németbe” jár dolgozni.

A fenti kép sötétnek tűnhet, pedig a térséget tekintve egyáltalán nem az, a környező kis településeken ahol eddig jártam nagyon hasonló, vagy ennél sokkal rosszabb a helyzet.

Ládbesenyőnek kifejezetten jók az adottságai, ugyanis nem a munkalehetőség a lényeg, persze ez is olyan, hogy kivéve a gyevi bírót, mert ha van idegenforgalom, mint Jósuváfon, Aggteleken, vagy a bükki falvakban, az mindent megváltoztathat. De Ládbesenyő nem ilyen, itt a kies csend és nyugalom ami a vonzerő, persze egy fűnyírónak, egy flexnek vagy egy láncfűrésznek mindig mennie kell valahol, ám ez ma már mindenhol így van. Amikor először megérkeztem a faluba ezt lehetett érezni, de már kilométerekkel előtte, az útról látni lehetett egy dombtetőre épült „dallas” jellegű építményt és ez is azt sejtette, hogy kell itt lennie valami vonzerőnek, ha egy gazdagot is idecsábít. Kiderült, hogy a polgármesteri hivatalban dolgozó asszisztens is Hollandiából költözött vissza ide a holland férjével, melyről így nyilatkozik a vele készült interjú során:

„...és már akkor nagyon tetszett ez a falusias, családias, gyönyörű környezetben lévő kis község, viszonylag közel van Miskolchoz, mert nem lehet azt mondani, hogy nagyon messze van, tehát az ilyen nagyobb dolgok, vagy bármi, amire szükségünk van, az végülis egy fél órán belül, de akár Edelényben is elérhető. És végülis első körben a szüleim kerültek ide, itt a felső soron lakunk egy házban. Ez egy kétszintes, többgenerációs ház, amit akkor megvettek, és végülis úgy esett rá a választás, hogy úgy költöztünk mi ide hozzájuk haza, és azóta is itt lakunk. Férjem meg kifejezetten már a covid ideje óta itthonról dolgozik, bár most egy ideig nem dolgozik, mert sajnos

beteg. De neki meg kifejezetten tetszett a pezsgő pesti élet, mert eleinte ő ott dolgozott, nem lehetett home office-ban, plusz az a hétvégi, nagyon nyugodt, gyönyörű környezet, hogy itthon kipihenhette magát. Úgyhogy ez a változatosság. Engem meg nem annyira húz a nagyváros. Én inkább szeretem ezt a nyugis, csöndes, családias, barátságos települést, mert azért csak mindenki ismer mindenkit, jobban odafigyelünk egymásra, tehát másabb, mint a nagyváros. Nem mindenki szereti ezt, de én kifejezetten szeretem.” (polgármesteri hivatal ügyintézője)

De itt rendezkedik be egy volt szociális munkás hallgatóm is a családjával együtt.

Az élıhetőség fenti szempontjai között lényeges, hogy milyen a „léghör” a faluban, erről így beszél az önkormányzat egy másik munkatársa:

„Úgyhogy jó a közösségünk, összejárunk. Most lesz nemsokára Mikulás ünnepségünk, ami már le van szervezve. Most volt bálunk, ahol a fiatalok, a mi korosztályunk, aki jobban mulat és szórakozik, azok azt lehet mondani, hogy szinte alig maradtak ki. ...Tehát egy jó közösségről van szó. És akkor hívta a testvérét, ez-az, jöttek elszármazottak is, és akkor olyan kilencvenen most is voltunk. Nyáron strandon voltunk, két busz ment Lásbcsenyőből, a buszt az önkormányzat térítette, például a gyerekeknek Egerbe a belépőjét fizette az önkormányzat, mint gyereknapi ajándékként.

Mindig van azért a farsang is. Anyák napját a templomokban ünnepeľjük, ott is verselnek a gyerekek. Szenteste mindkét templom úgy van igazítva, hogy van a falu karácsonyfája a falu közepén, és akkor a két templom egyszerre kezdődik négy órakor, és egyszerre van vége, és akkor öt órakor találkoznak a falu fenyőfájánál, ott a polgármester és a tiszteletesek mondanak egy beszédet, egy köszöntőt, egy kicsi imádság, és akkor énekelünk, és megy mindenki haza. De ez már most egy nagyon-nagyon régtől több mint tíz éves szokás.

Élıő adventi kalendáriumot készítünk, az is nemsokára indul, ami december 1-től 24-ig kinyílik egy szám az ablakban, feldísízítik a ház falán az ablakban valahol, és akkor ezt befotózzák, ...és akkor vissza lehet nézni, és akkor azt mindig teszem föl (a Facebookra). És akkor senki nem tudja, hogy kié hanyas, hanem ez ilyen ösztönzés, hogy lehet menni sétálni is a településen, és előfordul olyan, hogy egy szám három helyen is megtalálható a településen, tehát nem 24 szám forog, hanem lehet, hogy ötven darab, vagy nem tudom én hány darab. Én senkinek nem venném el a kedvét, és annyival is többek vagyunk. Lehet még keresni, hogy hol van éppen azon a számon. Tehát ha körbesétálunk a falun, akkor ritka az a ház, amelyik kimarad ebből az

összefogásból. Olyan jó kis közösség él itt. Én szeretek itt élni.”
(közösségszervező)

Ha össze akarjuk foglalni a fentiek legfőbb tanulságát, akkor megállapítható, hogy napjainkban már nem feltétlenül a munkalehetőség a leglényegesebb szempont, főleg egy kétszázegynéhány lelket számláló viszonylag jobb helyzetű borsodi településen, mint amilyen Ládbesenyő, hanem a természeti környezet, és e mellett nem utolsó sorban a közösség.

Irodalom

Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul Felix – Zeisel, Hans (1999): *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásáról*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 63–73.

Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság* 12:340.

Ladányi János – Szelényi Iván (1998): *Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez*. In: Ladányi János – Csanádi Gábor – Gerő Zsuzsa – Liskó Ilona – Szelényi Iván – Virág Tünde – Nemeskéry Artúr (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok (1975–2010)*. Budapest: Kánai Nyomda.

Lewis, O.: *A szegénység kultúrája*. In: Győri Péter (szerk.): *A város, a város társadalma, életformacsoportok*. Budapest: Wesley J. Főiskola. 56–76.

Szabó Zoltán (1986): *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémia Kiadó – Kossuth Kiadó.

Szepessy Péter (2024): *Hagyomány, történeti tudat, elmúlás*. In: Szabó-Tóth Kinga (szerk.): *Kulturális és társadalmi innovációk, fenntarthatóság és kreatív turizmus*. Miskolci Egyetem BTK. Online: https://atti.uni-miskolc.hu/docs/CRIIIdotet_2024.pdf (Letöltés: 2024. 11. 21.). 87–92.

Internetes források

Horváth Máté (2021): Kikockázott házaink. *Építészfórum*. Online: <https://epiteszforum.hu/kikockazott-falvaink> (Letöltés: 2024. 11. 21.).

Pátricsy Zoltán (2021): Egy korszak építészetének újjáélesztése? *Építészfórum*. Online: <https://epiteszforum.hu/egy-korszak-epiteszetenek-ujjaelesztese> (Letöltés: 2024. 11. 21.).

Bányai Emőke

Handle with Care

Absztrakt

A cikk a budapesti Ludwig Múzeumban, mely a Vigyázat, törékeny! címmel megrendezett kiállítás alapján áttekinti a gondoskodás irodalmát, a feminista gondoskodási etika koncepcióját, a gondoskodásban rejlő kapcsolati viszonyokat, a globális gondoskodási láncban kialakuló egyenlőtlenségeket, megkérdőjelezi a gondoskodás társadalmi nemhez való kötöttségét; összeköti ezeket a koncepciókat a kiállításon bemutatott műalkotásokkal.

Kulcsszavak: gondoskodás, feminista gondoskodási etika, globális gondoskodási lánc, gender-szempontok a gondoskodásban

Abstract

Based on exhibition of Ludwig Museum, Budapest (Handle with Care, Vigyázat, törékeny!) this paper summarizes basic assumptions of theoretical thinkings on care, the feminist ethics of care, human relations in care, inequalities in global care-chains, questioning gender-connectedness of care and connecting these theories and pieces of art that could be seen on the exhibition.

Keywords: care, feminist ethics of care, global care chains, gender issues in care

2023 novemberében egy nagyszerű kiállítást láthattunk a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományi Intézetének szociális munka szakos hallgatóival a budapesti Ludwig Múzeumban, mely a Vigyázat, törékeny! címet viselte. A kiállítás a koncepcióját Popovics Viktória alkotta meg, kurátorként Dabi-Farkas Ritával együttműködve. Szociális munkások számára különösen érdekes lehet ez a koncepció, melynek középpontjában a gondoskodás áll, a feminista filozófusok által tematizált értelmében (melynek a szó formai egyezésén kívül nincs köze a napjainkban, Magyarországon teret nyerő gondoskodáspolitikához). A feminista gondolkodás megjelenését a szociálpolitika és a szociális munka területén kiválóan összefoglalja a Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Gendering Social Policy” című, Adamik Mária (2012) által szerkesztett kötet, itt csak a legfontosabb fogalmakat foglalom össze, melybe ez a kiállítás koncepciója szerint beleilleszkedik.

A feminista gondolkodók Carol Gilligan 1982-ben megjelent munkája alapján megkérdőjelezzik, hogy a nőknek az alapján kellene megítélniük magukat, hogy miként tudnak másokról gondoskodni. Szerinte a nemek közötti különbségek társadalmi konstrukció termékei, melyek a férfiak és nők közötti morális erőkülönbségen alapulnak. Ez teszi a nőket érzékenyebbé mások szükségletei iránt; ennek nyomán alakul ki az az elvárás, hogy a gondoskodás felelősségét magukra vegyék és elsősorban az emberek közötti kapcsolatokra figyeljenek (Gilligan, 1982).

A gondoskodási etika fogalmának kidolgozása Joan Tronto (1993) nevéhez kötődik. Ez lényegesen különbözik attól, amit Gilligan (1982) „jogokon alapuló etikának” nevezett, inkább az elletétes azzal. A gondoskodás etikája a felelősségeket és a kapcsolatokat hangsúlyozza, kevésbé a szabályokat és jogokat. Szituatív, konkrét, kommunikációban és cselekedetekben nyilvánul meg, alapvetően informális és folyamat-szerű, sokszor informális. Tronto (1993) szerint a gondoskodás etikája nem korlátozódik a nők tevékenységére, annak ellenére, hogy a gondoskodásért sokszor a nőket tekintik – illetve tekintjük magunkat – felelősnek. A feminista gondoskodási etika az emberek közötti kölcsönös függőséget hangsúlyozza, új módon közelíti meg a gyerekek és az állampolgárság körüli vitákat (lásd Cockburn, 1998). Benhabib (1992) szerint a nők etikai döntéseik során a férfiaknál sokkal jobban odafigyelnek a kontextusra, a kapcsolatokra, az egymástól különböző narratívákra.

Míg a jogokon alapuló etika szerint ha valamihez jogunk van, akkor követelést támaszthatunk ezzel kapcsolatban, addig a feminista megközelítésekben nem elsősorban az ember autonómiája áll a középpontban, hanem az, hogy kapcsolatban él. Az elméleti kiindulópont tehát a kapcsolatban élő ember és nem az individuum. Számos olyan kapcsolatnak vagyunk részesei életünk során mindannyian, ami reciprok jellegű, inkább a gondoskodáson és a dependencián alapul, a versengés és az autonómia kevés szerepet játszik benne. A középpontban az együttműködés, az intimitás, a bizalom és a szenvedély áll.

A feminista gondoskodási etika Lorraine Code (1995) szerint a másik ember különbözőségének elismerése, és a hozzá való, ennek megfelelő viszonyulás alapvető kiindulópont; mivel a szükségletek és a narratívák kontextustól függenek, eszerint értelmezzük és ítéljük meg őket. Az etikai ítéletek ebben a felfogásban nem lehetnek objektívek, racionálisak és

érzelmektől függetlenek. Sevenhuijsen érvelése szerint: „minden ember sérülékeny, dependens és véges, és mindennapi életünk során mindannyiunknak meg kell találni a módját, hogy az ebből fakadó problémákkal megbirkózzunk, és kialakítsuk azokat az értékeket, melyek közös és egyéni életünket irányítják” (Sevenhuijsen, 1998:28).

A jogokat előtérbe helyező etika a testről, a testi vonatkozásokról megfelelkezik. Ebben a felfogásban az ember autonóm szubjektum, aki hatalmat gyakorol, ugyanakkor ez a megközelítés nem veszi figyelembe az emberi élet sérülékenységet, bizonytalanságát, többértelműségét. A feministák felfogása szerint az emberi különbségeket napról napra újraalkotjuk, annak a társadalomnak az értékeit tükrözve, amelyben élünk.

A gondoskodás Hilary Graham (1991) szerint kétarcú jelenség, melyről a feminista elméletalkotók egészen az 1990-es évekig a fehér, középosztálybeli nők szempontjából gondolkodtak, elsősorban saját, személyes problémáikat tanulmányozásából kiindulva, holott például a fekete nők sokszor épp azt tapasztalták meg, hogy nem tudtak gondoskodni a családjukról (Spelman, 1991). A gondoskodás vizsgálatából kimaradt a gondoskodás folyamatában mindenképpen jelenlevő kontroll aspektusa is és kevés szó esett közben kialakuló kapcsolatáról. A gondozott ember hangjára sokáig nem figyeltek oda, nem fordítottak figyelmet arra a paradox jelenségre, hogy a gondoskodás a gondozott személyben gyakran néhány értékes szociális készség leépül vagy elvész, a dependencia-érzéshez viszont felerősödik. Anita Silvers (1995) szerint a gondoskodás etikája a gondoskodó nézőpontját hangsúlyozza, a gondozotté háttérbe kerül: utóbbit inkompetensnek tekinti, akitől alárendelődést és engedékeny viselkedést várhat el a gondoskodást végző személy. Silvers (1995) felhívja a figyelmet arra a kapcsolati aszimmetriára, mely még az önkéntességen alapuló kapcsolatokat is jellemzi.

A feminista gondolkodók szerint az egyenlőség felvilágosodásból származó hagyománya megfosztja az egyes személyeket egyedi jellegzetességeiktől (Heldke, 1988; McLaughlin, 2003), az emberekre úgy tekint, mintha mindenki személyisége egyforma lenne. A különbségek elfedését sokan az elnyomás egyik fajtájának tekintik (Taylor, 1992), holott a gondozó és a gondozott kapcsolata mindig egy adott társadalmi és történeti kontextusban jelenik meg, melyben magasabb értéket képvisel a gondoskodás, a bizalom, mint az egyenlőség. Mivel az egyes emberek és a különböző csoportok sérülékenysége,

sajátos igényei eltérőek, így egy olyan etikai megközelítés, mely egyformának tekinti a szereplőket között, irrelevánsnak minősül. Virginia Held (1987; 1995) érvelése szerint a gondoskodás a tiszteleten alapuló családi kapcsolatokban elengedhetetlen feltétel, ugyanakkor fennáll a veszélye annak, hogy a gondoskodás elnyomássá váljon (Freedman, 1987:96). A gondoskodási etika feminista felfogása szerint az igazságosság és a gondoskodás nem dichotóm fogalmak (Moller Okin, 1989). Ebben a megközelítésben a kapcsolatok kerülnek a társadalmi, politikai és filozófiai elméletek középpontjába – a liberális felfogásban megjelenő, segítséget nem nyújtó autonómiával szemben. A feminista gondoskodás etikájának középpontjában viszont a kapcsolatok állnak, melyek az emberi életben nélkülözhetetlenek. Kapcsolatokban élünk, melyek „milliárdnyi alkalommal összefonódnak szövevényes, vagy kevésbé bonyolult módon” (Gilligan, 1998:342).

„A gondoskodás mindannyiunk közös tapasztalatra, mely a születés pillanatától a halálig meghatározza életünket” – ezzel a mondattal kezdődik a kiállítást bemutató füzet (Ludwig Múzeum, 2023), mely szerint a kiállítás címének sokféle értelmezési tartománya van: utal a gondoskodó és a gondozott közötti aszimmetrikus kapcsolatra, a közös sérülékenységünkre, a szociális hálón tátongó, egyre nagyobb lyukakra, a gondoskodás folyamatában fellelhető rítusokra, illetve a felelősségvállalás elkerülhetetlenségére. A sokféle jelentés közül megjelenik az öngondoskodás, a betegekről, idősekről, gyerekekről, való gondoskodás éppúgy, mint a tágabb értelemben vett környezetünkkel, az ökoszisztémával való törődés is. A gondoskodási válság, a globális gondoskodási migráció, az ennek következtében létrejövő gondoskodási válság kiemelt figyelmet kap a kiállításon; mely ugyanakkor felteszi azt a kérdést is, hogy miként válhat maga a múzeum olyan intézménnyé, ahol az ott dolgozók és a látogatók egyaránt a gondoskodás élményét élhetik meg.

A kiállításon Coco Fusco: Szemeid üres szóvá válnak című alkotása a fizetetlen gondoskodási munkára hívja fel a figyelmet – melynek többségét nők végzik. A mű egy fotó- párosból áll, az elsőn egy nő evez egy csónakban, a másikon egy fehér szekfűt készül a vízbe dobni. Ez a gesztus a gondoskodással kapcsolatos munkák monotonitására, hiábavalóságára, és céltalanságára emlékeztet – azzal együtt, hogy nélkülözhetetlenségük egyértelmű. Azt, hogy a kapitalizmus miként épít a fizetetlen női munkára, Nancy Fraser (2016) gondolatai nyomán érthetjük meg legpontosabban: a produktív, fizetéssel járó

munka feltétele a díjazás nélkül végzett reprodukzív munkák elvégzése, így előbbi csak az utóbbi teljesülése mellett működik, tehát a reprodukzív munkát végzők tartják a vállukon a produktív gazdaságot és az abban dolgozókat.

Oláh Mara OMARA festményein a különféle hátrányok metszéspontjaiban élő roma nők interszekcionális – azaz a különféle hátrányok metszéspontjainál kialakuló – tapasztalatai villannak fel. OMARA kortárs feminista képzőművész munkáin nemcsak anyaként, takarítónőként szerzett gondoskodó munkája jelenik meg, hanem azoknak a közintézményeknek a bántalmazó világa, melyben sorstársai nap mint nap megfordulnak.

A kiállítás felhívja a figyelmet a napjaikban egyre súlyosabb méreteket öltő globális gondoskodási válságra, melyben a fejlett területek a kapitalizmus mindent bekebelező működésmódjának következtében elszívja a kevésbé fejlett régiók gondoskodó munkákra képes és területi mobilitásra hajlandó munkavállalóit, megfelelő gondoskodási kapacitás nélkül hagyva a fejletlenebb területek lakóit. Nancy Fraser (2024) leírásában a kannibál kapitalizmus egy olyan társadalmi rend, mely „hozzásegíti a profitorientált gazdasági rendszert ahhoz, hogy a gazdaságon kívül vadásszon a működéséhez szükséges ráfordításokra – a természettől és az alávetett embercsoportoktól kizsákmányolt javakra; a krónikusan alábecsült vagy teljesen semmibe vett gondoskodási munka számos formájára, közjavakra és közhatalmakra, amelyeket a tőke egyszerre használ és megnyirbál; valamint a dolgozó emberek energiáira és kreativitására.” (Fraser, 2024:17)

A gondoskodás nemek szerinti megosztottságának átalakulását mutatja a kiállítások Baglyas Erika 100 lepedő című projektje, melynek első változata 2004-ben készült, édesanyja áldozatos munkája előtt való tisztelgésként, aki akkor már évek óta ápolta otthon idős és beteg szüleit – Erika nagyszüleit. „Az évek óta tartó nehéz érzelmi és fizikai munka után valamiféle feloldozást akartam neki adni, anya és lánya együtt. Azért, hogy ne a makulákkal, a saját lelkiismeretével küszködjön – „mindent elég jól csináltam-e” – hanem a saját kis életét, a lelkét tudja megtisztítani a tehertől, hogy feloldozást nyerhessen ezzel a bensőséges rituáléval. Ősz volt, a saját kertünkben történt, abban a kis zománcozott kádban úsztak a keze alatt a lepedők, amiben gyerekkorunkban bennünket fürdetett, videóra vettük” (Baglyas). A 100 kimosott lepedő ezután a Csepel Fémmű egyik, akkor már használaton kívüli csarnokában került kiállításra. Második alkalommal 2010-ben az Egri Kis Zsinagóga padlóját

terítette le vele, melyre a látogatók alig mertek rálépni, de cipőjük talpa legnagyobb jóindulatuk ellenére is nyomot hagyott a hófehér lepleken. A bepiszkított és elcsomagolt lepedők 2023 tavaszán kerültek elő újra Popovics Viktória kérésére, erre a kiállításra. Itt azonban újra felvetődött a kérdés: ki mossa ki a „családi szennyest”? Ezúttal új válasz született: Baglyas Erika testvérével, Baglyas Gyurival együtt mossa a lepedőket a kiállításon vetített videón, ami szimbolikus elmozdulást jelez a gondoskodási munkákról alkotott felfogás terén. Két testvér: egy férfi és egy nő mossa újra a 100 lepedőt, hogy azok újra tiszták legyenek. Itt „ez a mosás az öngondoskodásunk szimbóluma, ami a saját sorsunkról és a másik felé irányuló felelősségvállalásról szól. Eldöntöttük, szembe néztünk vele, kimostuk, amennyire tudtuk” (Baglyas).

Kezdetét vette egy új társadalmi rend kialakulása, melyben a gondoskodást már nem kizárólag a nők feladatának tekintjük – ami nyilvánvalóan összefügg a nők tömeges munkába állásával. A szociális területen végzett munka társadalmi nemek szempontjából történő tudományos elemzésében Aczél Zsófia (2017) munkája kiemelkedő jelentőségű – ő elsősorban a pályára kerülés motívumait elemzi. A gondoskodó férfiakra – akik legalább olyan jók a gondoskodási feladatok elvégzésében, mint a nők – a közelmúltban sok, remek film készült, a legutóbbi talán a Tökéletes nap (2024) című Wim Wenders-alkotás, mely egy nyilvános vécéket takarító férfi életének harmóniáját mutatja be lenyűgöző szépséggel. A művészet ismét hamarabb, vagy legalábbis nagyobb láttató erővel tudott megragadni egy kibontakozó társadalmi jelenséget, mint a tudomány. A lemaradás nyilvánvaló, ugyanakkor nagyon fontos kihívást jelent számunkra, hogy társadalomtudományos eszközökkel is leírjuk a gondoskodás területén kezdődő, nyomokban már létező átalakulást.

Irodalom

- Aczél Zsófia (2017): *Egy gender-olvasat a szociális munkáról*. PhD disszertáció. Online: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/38098/disszert%c3%a1cio_Acz%c3%a9lZs.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2024. 11. 21.).
- Adamik Mária (2012) (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Gendering Social Policy”*. ELTE TáTK, Online: https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1542/Adamik_Bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf (Letöltés: 2024. 11. 24.).
- Baglyas Erika: A 100 lepedő projektem története: Kimostuk, amennyire tudtuk. Online: www.baglyaserika.com (Letöltés: 2024. 11. 21.).
- Benhabib, Seyla (1992) *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press.
- Bordo, Susan (1989) ‘The Body and the Reproduction of Femininity’, *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing*. pp. 13–33. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Cockburn, Tom (1998) Children and Citizenship in Britain: A Case for a Socially Interdependent Model of Citizenship. *Childhood*, 5(1): 99–117.
- Cockburn, Tom (2005): A feminista gondoskodási etika és a gyerekek. *Esély*, 2009/3. Online: https://www.esely.org/kiadvanyok/2009_3/01cockburn.pdf (Letöltés: 2024. 11. 21.).
- Fraser, Nancy (2016): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat*, 24. Online: http://fordulat.net/pdf/24/FORDULAT24_A%20T%C5%90KE%20C3%89S%20A%20GONDOSKOD%C3%81S%20ELLENTMOND%C3%81SAI_FRASER.pdf (Letöltés: 2024. 11. 21.).
- Fraser, Nancy (2024): *Kannibál kapitalizmus*. Budapest: Open Books.
- Gilligan, Carol (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gilligan, Carol (1998): Hearing the Difference: Theorizing Connection. In: M. Rogers (ed.): *Contemporary Feminist Theory: A Text/Reader*. 341–6. Boston: McGraw-Hill.
- Graham, Hilary (1991): ‘The Concept of Care in Feminist Research’. *Sociology*, 25(1): 61–78.
- Held, Virginia (1987): *Non-Contractual Society*. In: M. Hanen and N. Kai (eds): *Science, Morality and Feminist Theory: Canadian Journal of Philosophy, Supplementary Volume 13*. 111–37. Calgary: University of Calgary Press.

Ludwig Múzeum (2023): *Vigyázat, törékeny. Handle with Care*. Online:
<https://www.ludwigmuseum.hu/kiallitas/vigyazat-torekeny-handle-care>
(Letöltés: 2024. 11. 21.).

Sevenhuijsen, Selma (1998): *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London: Routledge.

Csepei György – Pócsi Orsolya

A trauma és a tabu

A trauma a lélek Philoktétész sebe, mely nem gyógyul, de kínoz és megkülönböztet azoktól, akiket nem sebzett meg a sorsuk. Nincsenek szavak, melyek oldhatnák a trauma némaságát, pedig egyedül a beszéd segíthetne a szenvedőn. Míg tart a trauma, akár az egyénben, akár a közösségben, lehúzza a mélybe. Baudelaire Gyógyíthatlan c. verse diagnosztikus pontossággal írja le a örvényt, mely a lelket az Éj fénytelen, nyirkos, vad sötétségébe húzza, ahol a Sátán várja.

*Egy Lény, egy Jelenés, egy Eszme,
Mely elhagyta a kék azúrt,
S az ólmos, sáros Styxbe hullt,
Hová égi szem nem hatol be;*

*Egy Angyal, ki jár-kei bután,
S elámul a bizarr szerelmen,
Roppant lidércek közt a mélyben
Csapkod karjaival sután,*

*Nagy örvényt üt félig aléltnak
A homályban – szörnyű tusa –,
Ami forog csak, s válasza
egy dal, ezt zengi tébolyultan;*

*Hiába keresi szegény
Boldogtalan a fényt kinyújtott,
Kutató kezével s a kulcsot,
Nincs semmi a hullók helyén;*

*Egy átkos lélek lefelé tart
A végtelen lépcsőn: se fény,
Se korlát; járása kemény;
Nyirkot áraszt a mély öbölpart,*

*Hol a nyálkás szörnyek szeme
Széles s hidegzölden világít,
Az Éj vad sötétsége jár itt,
S befest mindent a fekete;*

*Egy kristálycsapdán át a sarki
Tengerbe jutott egy hajó.
Hogy lett a szoros foglya? Jó-
Szerével csak az Ördög érti;*

*Minden védett, eszményi kép –
Változatlan sorsod sugallja:
Az Ördög helyesen csinálja,
Cselekedjen akármiképp!*

*Tiszta és szigorú szövetség
A szív, ha saját tükre lesz,
Szép Igazság-víz csörgedez
S Homály, hol a csillag fakó még,*

*A Pokol gúnyos fényjele,
A fáklya: kegyet oszt a Sátán,
Egyedüli vigasz a jobbján,
– A Gonoszság önérzete.⁵*

Amit Baudelaire a Sátán birodalmának nevez, az antropológiailag a transzcendentális hajléktalanság, a hátborzongató idegenség, ahonnan születésekor minden ember jön, s ahova halálakor minden ember megy. A trauma ezt az állapotot teremti meg, ide számúzi az egyént, akinek szembe kell néznie az önzés, a létezésbe kódolt igazságtalanság, az örömtelenség és a lelki rútság átkaival.

A trauma váratlanul csap le, megnyomorítva az egyént, aki tanácstalanul, a megmagyarázhatatlanság hálójában vergődve szenved, de nem tudja, hogy miért (Alexander, 2012). A mélyből, ahova a trauma vetette az egyént, mint Baudelaire oly pontosan látta, nem hallatszik fel az áldozat hangja, de ha hallatszana is, a hangokat senki nem értené. A trauma áldozatát a hallgatás parancsa, a tabu zárja be saját szenvedésébe, mely a lineáris időben ugyan elmúlt, de kibeszéletlensége folytán örökösen visszatér (Bokor, 2023). Kivezető út hiányában a trauma elszenvetője magára marad, s míg él, lehetetlen homokpoggyászként magával hurcolja az éne legmélyén ütött hiányt, mely betekosodva látszólag betemetődött, de a Másiknak címzett szavak hiányában titokká válva mérgezi a lelket. A titok súlyát növeli a szégyen és a bűntudat, miáltal a trauma az az én mélyéből a felettes én szférájába kerül át, magával ragadva személyiség egészét.

Az egyéni traumák az ontogenezis első 1000 napjában keletkeznek, amikor sérül az Erikson (2002) által oly fontosnak tartott ösbizalom. Az életbe lépő embernek születése első pillanatától fogva meg kell küzdenie a testében dúló két hatalmas erővel: a szexualitással és az erőszakkal. A szeretetlen társas környezetben felnövekvő gyermekben sérül az ösbizalom, mely támpontot adhatna számára a társas-társadalmi környezetben való későbbi eligazodásra. Ilyenkor elakad a gyermek személyiségfejlődése, s bár teste fejlődik, nem ura,

⁵ Baudelaire, Ch.: A gyógyíthatatlan. Szabó Lőrinc fordítása

hanem szolgálja lesz teste egyre erőteljesebben követelődő erőinek, melyek az eredeti trauma újra meg újra játszására kényszerítik, anélkül, hogy akarná.

A traumakutatás pionírja, van der Kolk a feldolgozatlan traumatapasztalat tünetei sorában az ősbizalom elvesztéséből következő én-vesztést és leküzdhetetlen szorongást emeli ki. A Baudelaire-i mélyben a traumatizált személyt éjjel rémálmok, nappal kényszeres képzetek kínozzák, melyek jelentéseit csak ő ismeri, másoknak elmondhatatlanok. A traumatizált személy és a többiek közé áthághatatlan falat emel az alexitimia, mely a társas életet szervező érzések érzésének képtelensége, az érzelmi intelligencia teljes hiánya.

Az idegenné vált test ellenség, aki önmagát sebezve, csonkítva menekül önmagától és a Másik testétől, nem érintve senki testét, s nem engedve senkinek saját teste megérintését. A mélyből csak mélyebbre visz az út. A test szertelen erőivel megbirkózni képtelen én a kábítószer, az alkohol, a szex, a szerencsejáték agyban előidézett testi kéjeinek rabjává válik.

Van der Kolk arra is felhívja a figyelmet, hogy a trauma lelki ártalmait hamis jelzést küldenek az immunrendszernek mely a testben elszabadulva nem gyógyítja, hanem betegíti a testet, megszabadítva ezáltal a trauma áldozatát a traumával való szembenézés kínjaitól, tévedésbe ejtve valódi baja természetéről. A híd az agy és a test között a bél, melyek szakadatlanul kommunikálnak egymással (van der Kolk, 2020).

Amit ma traumaként élünk át, az a premodern társadalomban zajló élet természetes része volt. Az emberek együtt éltek az istenekkel, akikben viszont láthatták a szexualitás és az erőszak bennük dúló erőinek harcát, melynek szorításából a mítoszok mentették ki őket. A görög mítoszok telis-tele vannak mai szemmel nézve traumatizáló rettenetes eseményekkel. Az istenek világában mindennapos a vérfertőzés, a kannibalizmus, a gyermek-és szülőgyilkosság, a szadizmus, a polimorf perversitás, melyek láttán az ókori társadalmakban élő emberek, főként, ha szabadok és férfiak voltak, joggal érezhették úgy, hogy nincs és nem lehet akadály, mely a testük által diktált bármilyen vágy kielégítése útjában állhatna. Nem volt elfojtás, nem volt felettes én, nem volt mély, ahova. mint Baudelaire gyógyíthatatlan lírai hőse a premodern társadalom embere örökre lezuhanhatott volna.

Schiller "Görögország istenei" c. versében siratja el a "gyönyör szent vallását" valló "Gemeinschaft" világot, mely, ha nem is azonnal, de az

individualizáció, a szekularizáció és a racionalizáció folyamatainak teret engedve átadta helyét a modern, "Gesellschaft" világnak (Tönnies, 1983.)

Az elmenekült sok látható isten által hagyott űrt egyetlen láthatatlan Isten foglalta el, aki szűkre szabta a test normálisnak tekintett vágyait, s a többi bűn tartományába utalva elfojtásra, szégyenkezésre ítélte. Ebben a világban az egyénnek magának kellett megküzdenie a születési környezete sérülései által kiszabadított démonokkal, melyektől menekült volna, ha tudta volna, hogy hova, kihez?

A trauma ősforrása a korai gyermekkorban kényszerűen megtapasztalt szeretetlenség, mely Harlow majomkísérleteinek eredményei szerint már a főemlősök felnőtt életét is megmérgezi. A szeretetlen családokban felnövekvő gyermekekre Klütaimnésztra és Oidipusz árnyékai borulnak, melyek felnövekvésüket követően transzgenerációsan tovább kísérik őket, arra kényszerülve, hogy szülői szerepükben újra játsszák az egykor szüleik által játszott szerepeket. A gyermekkori traumák elsődleges forrása ugyan a szűkebb vagy tágabb család, de a modern társadalomban bőven van lehetőség arra, hogy az iskolában, a sportegyesületben vagy az utcán a gyermekek idegenek prédáivá válva életreszóló, traumatikus élményeket szerezzenek.

A trauma tabuját őrző személy régebben paphoz fordulhatott, akinek helyét a szekularizált világban a pszichológus és a pszichiáter foglalta el, akik a pozitívista korszellemnek áldozva a gyógyító beszéd helyett inkább a tüneteket elfedő antipszichotikus gyógyszerekben bíznak.

A társadalmi média mindenki számára hozzáférhető nyilvánossága relativizálta és trivializálta a traumákat melyek a lélek féltve őrzött, tabuval elnémított titkaiból a hírnév könnyen megszerezhető eszközeivé váltak. A "visszanyert emlékezet" áltudományos tana szerint felnőtt férfiak és nők, akiknek semmi traumájuk nem volt, a környezetükben elszabadult trauma hisztéria hatására meggyőzték magukat, hogy gyermekkorukban szüleik, rokonaik szexuálisan zaklatták őket, vagy későbbi életük során munkahelyükön hasonló élményeket éltek át. A következményként nehezen kivédhető vád hullámok szabadultak el óvodai dolgozók, tanárok, színházi rendezők, karmesterek ellen (Aronson – Tavis, 2009).

A traumák az élettel együtt járó, elkerülhetetlen csapások, melyek bekövetkezésének elhárítására az esélyt az éberség, a társas környezetben jelentkező rendellenességek korai jeleire való odafigyelés ad. Ha már a trauma

bekövetkezett, akkor amit lehet és kell tenni, az a traumákat övező hallgatás összeesküvésének megtörése, a beszédben rejlő gyógyítási lehetőségek kihasználása, a trauma által elbizonytalanított testkép helyreállítása, az ösbizalomban rejlő erő megkeresése.

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. (2012): *Trauma. A Social Theory*. Polity Press

Aronson, Elliot – Tavris, Carol (2009): *Törtétek hibák (de nem én tehetek róluk). Az önigazolás lélektana*. Budapest: Ab Ovo.

Bokor László (2023): *Társadalom, trauma és a szelf viszontagságai*. Budapest: Oriold és társai.

Eriikson, Erik H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.

Tönnies, Ferdinand (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.

van der Kolk, Bessel (2020): *A test mindent számon tart. Az agy, az elme és a test szerepe a traumafeldolgozásban*. Budapest: Ursis Libros.

Szamosi Barna

Etnikai kategorizálás a magyar humán-genetikai diskurzusban

Absztrakt

A humán genom projekt befejezése után számos tanulmány jelent meg a rassz/etnikai kategóriák használatának fenntarthatóságáról a kortárs orvosi genetikában. Ebben a cikkben a magyarországi roma közösségek genetikai vizsgálatának szükségességéről szóló érveket elemzem, ezen belül is a rassz és az etnikai kategória alkalmazásának lehetőségeit. A kelet-európai roma populációk humán-genetikai tanulmányozásának részben az az oka, hogy korábban nem voltak ilyen jellegű kutatások fókuszában a roma etnikai csoportok (Béres, 2003). Másrészt pedig az, hogy a nemzetközi szakirodalomban számos kutatás született arra vonatkozóan, hogy a rassz/etnikai kategóriák alkalmazása elősegítheti a pontosabb diagnózist (Risch et al., 2008). Ebben a tanulmányban azt elemzem, hogy milyen alapjai vannak a rassz/etnikai besorolásnak a magyarországi humán-genetikában, milyen előnyei származnak ebből a roma közösségek tagjainak, és milyen korlátai vannak az orvosi szempontú etnikai kategorizálásnak társadalomtudományi megközelítésből.

Kulcsszavak: humán-genetika, orvosi genetika, rassz, etnikum, roma kutatás

Abstract

After the completion of the Human Genome Project several studies have been published on the sustainability of the use of racial and ethnic categorization in contemporary medical genetics. In this article, I analyze the arguments for the need of genetic testing of Roma communities in Hungary, including the possibilities of using race/ethnicity as biologically meaningful categories. Part of the reason for studying the human genetics of Roma populations in Eastern Europe is that Roma ethnic groups have not been the focus of such research in the past (Béres, 2003), and part of the reason is that there is a large body of research in the international literature suggesting that the use of racial and ethnic categories can facilitate more accurate diagnosis (Risch et al., 2008). In this paper, I will therefore analyze the basis for this type of categorization in human genetics in Hungary, the benefits for members of the Roma community and the limitations of using ethnic categories in medicine from a social science perspective.

Keywords: human genetics, medical genetics, race, ethnicity, Roma research

I. Bevezetés

A humángenetikai munkák a moláris szinttől kezdődően, családfaelemzéssel és betegségtérképezéssel, valamint a molekuláris genetikai származáskutatással együttesen hozzájárulnak a roma bioszociális identitások konstruálásához. Nikolas Rose (2007) a bioszocialitásokat biológiailag tudatos aktív polgárok közösségeiként határozza meg, akik olyan betegségek köré szerveződnek, amelyek etnikai és más társadalmi szempontból fontos identitásokon átfelve kapcsolják össze a közösségek tagjait, akik valamilyen módon részt vesznek a betegség kutatásában, kezelésében, vagy a beteg ápolásában és tudást, kutatási támogatást, vagy nehezen hozzáférhető szakmai tapasztalatot osztanak meg az érintettekkel. Az etnikai identitás természetesen része a bioszociális identitások létrejöttének, amennyiben a közösségi tagok etnikai identitásukat is szükségesnek tartják figyelembe venni, de ez nem feltétlenül meghatározó eleme a csoportképzésnek. Magát a roma identitás kategóriát a különböző etnikumokhoz tartozó cigány értelmiség hozta létre Barany (1998), annak érdekében, hogy az Európában különböző nemzetállamokban élő sokszínű és marginalizált cigányságot összekapcsolja és politikailag mozgósítsa. Ez tehát egy társadalmilag konstruált politikai identitás, amelynek a jelentését biológiai tudás, illetve biológiai különbségek nem befolyásolják.

A humángenetikai kutatások Magyarországon az 1960-as években kezdődtek. Az azóta eltelt időszakban változatos területeket érintő munkák jelentek meg, de a fontosabb irányok közé tartoznak a genetikai szűréseket és genetikai diagnosztikát lehetővé tevő alapkutatások, amelyek segítik a családtervezést és a genetikai tanácsadási folyamatot (lásd pl.: Czeizel – Magyar, 1974), valamint a populációgenetikai kutatások, amelyek a magyarság genetikai szerkezetével foglalkoznak (Czeizel, 2003). A magyar népesség genetikai problémáinak újabb kutatásaihoz Gyűrűs és munkatársai (1999), vagy Fiatal és Ádány (2009) munkáit vehetjük számba. Ez utóbbi témában találhatunk olyan publikációkat, amelyek a cigányság és a többi magyar etnikum közötti genetikai különbségek leírását adják (lásd Béres, 2003; Kósa – Ádány, 2007). Napjainkra az orvosi genetika területén is kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésre, amely a Magyarországon belül különböző helyeken élő romák genetikai struktúrájával foglalkozik (lásd Melegh et al., 2004; Kósa et al.,

2007; Vokó et al., 2009; Molnár et al., 2010; Sipeky et al., 2011). Ezek a tanulmányok a szélesebb tudományos közösség számára bemutatják azokat a genetikai mutációkat, amelyek miatt a roma közösség tagjai magasabb kockázatnak vannak kitéve egyes betegségek szempontjából, mint a nem-roma közösségek tagjai.

Széleskörben védik azt az álláspontot, hogy az etnikai közösségek közötti molekuláris biológiai különbségeket feltérképezni próbáló genetikai kutatások politikától függetlenek. Raskó és Kalmár (2003) úgy érvel, hogy a különböző etnikai közösségek egymástól való távolságának feltérképezése objektív tudományos módszerrel történik, amely segíthet a genetikai tulajdonságok és a genetikai betegségek összekapcsolásában, ezzel lehetővé téve a pontosabb, gyorsabb diagnózist. Hasonló módon Béres (2003), aki populáció genetikusként a cigányság genetikai szerkezetét kutatja, azt állítja, hogy vannak olyan genetikai betegségek, amelyek elsősorban a magyarországi romákat veszélyeztetik, emiatt ezek feltérképezése az etnikai közösségek érdeke és az állam érdeke is, hiszen ez az egészségügyi rendszernek gazdasági szempontból is előnyös. A romák genetikai szűrését a humángenetikusok a közösségeken belüli genetikai betegségek nagy számára és a kulturálisan elfogadott csoporton belüli házasodási gyakorlatukra hivatkozva indokolják.

Az alábbiakban konstruktivista társadalomtudósok kritikáin keresztül fogom elemezni a rassz és az etnikai identitás fogalmak genetikai alkalmazását a roma közösségekre nézve. A humángenetikai szakirodalomban a kládisztikus rassz fogalmat alkalmazzák a populációk egymástól lévő távolságának megállapítására. A probléma ezzel a fogalommal és módszertani megközelítéssel az, hogy a rassz fogalmat biológiailag objektívnek tekinti, és ennek eredményeként a rasszhoz kapcsolódó társadalmi erőviszonyokat molekuláris szinten újraértelmezi. Ebben a tanulmányban, a terjedelmi korlátokat szem előtt tartva, ennek a problémának néhány aspektusát fogom áttekinteni a magyar genetikai vizsgálatok egyes esetein keresztül.

II. Módszer

Kutatásom során félig-strukturált interjúkat készítettem olyan magyar orvosgenetikusokkal, akiknek munkája az országon belüli roma népesség

vizsgálatához kapcsolódik. Összesen 34 interjút rögzítettem 5 különböző magyarországi városban dolgozó genetikussal: Budapesten, Győrben, Pécsen, Szegeden, Debrecenben és Miskolcon. A kutatás elkezdéséhez egy előadássorozat volt a segítségemre, amelyet a budapesti Semmelweis Egyetemen szerveztek. Az előadássorozat programjában látható volt az előadók kutatási területe, így vettem fel a kapcsolatot azokkal az előadókkal, akiknek a munkája valamilyen formában kapcsolódik a roma népességhez, majd az interjú során megkértem őket, hogy adják meg más genetikusok elérhetőségét, akiknek a munkája releváns lehet a kutatásom szempontjából. Minden interjút magyar nyelven rögzítettem, majd átírtam őket, és az elemzési munkát követően a releváns részleteket beépítettem a munkámba. Annak érdekében, hogy megvédjem interjúalanyaim szakmai identitását és hogy tudják, hogy biztonságos környezetben beszélhetnek, biztosítottam őket arról, hogy anonimizálom a munkámhoz való hozzájárulásukat. Ezért az elemzésben az összes hozzászólást személyes interjúként (Szi) kódoltam, valamint sorszámoztam őket. Az összegyűjtött anyagokat a konstruktivista megalapozott elmélet (Grounded Theory) (Charmaz, 2006; Clarke, 2005) irányelvei szerint elemeztem.

III. Álláspontok a rassz, illetve etnikum alapú kategorizálásról

A rassz szerinti osztályozás megjelenése óta az emberi fajon belüli megkülönböztetés uralkodó formája a fenotípusos különbségeken alapult, amelyek a kontinensek emberi benépesítéséhez kapcsolódnak. Ebben a rasszokat alkalmazó diskurzusban a fő osztályozási kategóriák az európai, az afrikai, az ázsiai, a csendes-óceáni szigetlakó és az amerikai őslakos voltak. A rassz kifejezés az emberi faj egy részhalmazára vonatkozik. Az etnikum ebben a diskurzusban némileg ennek a fogalomnak a kiterjesztése, hasonlóan a nemrégiben megszokozódott és osztályozott alcsoportokra utal, mint például az amerikai kontextusban a hispániai (spanyolajkú), az afroamerikai, vagy a kínai, de Európában vehetjük példaként a roma etnikai kategóriát, mint az európai államokban élő sokféle cigány népcsoporthoz tartozó emberek ernyő kategóriáját.

A Humán Genom Projekt befejezése után a rassz szerinti kategorizálással kapcsolatban a humángenetika tudományos területe továbbra is megosztott maradt. Vannak humángenetikusok akik úgy látják, hogy nincs tudományos alapja annak, hogy "rasszokat" használjanak az emberi variációk leírására (lásd Raskó, 2010). Ebben a megközelítésben a humángenetikusok által képviselt álláspont kifejezetten elutasítja a rassz bármilyen biológiailag értelmezhető realitását. Más szóval a konstruktivista megközelítést tekintik érvényesnek: a rassz társadalmi kategória, amelyet a domináns és nem domináns csoportok közötti hatalmi viszonyok leírására használnak különböző történelmi kontextusokban. Azonban vannak olyan érvek is, amelyeket azok a kutatók fogalmaztak meg, akik támogatják az emberi populációk rassz szerint megkülönböztetését a kortárs orvosbiológiai kutatásban. Risch és munkatársai (2008) például azzal érvelnek, hogy a kutatók által molekuláris szinten talált genetikai különbségek megerősítik a rassz szerinti besorolás fontosságát orvosi szempontból. Azt állítják, hogy ezeket a rassz kategóriákat objektív, értéksemleges módon lehet használni. Álláspontjuk szerint ennek az osztályozásnak az ilyen jellegű felhasználása tisztán tudományos és az osztályozott populációk érdekeit szolgálja.

A rassz biológiai realista és társadalmi konstruktivista megközelítéséhez kapcsolódó feszültségre olyan tudósok hívják fel a figyelmet, mint Troy Duster (2006), Joseph L. Graves és Michael R. Rose (2006), vagy Priscilla Wald (2006) akik a molekuláris genetika eredményeire reflektálva adnak kritikai elemzést a rassz/etnikum orvosi hasznáról. A kortárs genetikai szűrések rassz szerint vagy etnikai alapon kategorizált csoportokat céloznak meg. Ezeknek a programoknak az egészségügyi racionalitását a vizsgált populációk öröklődési statisztikáival igazolják, de az oksági összefüggést tévesen biológiaivá teszik. A statisztikailag elkülönülő genetikai betegségeket okozó problémák alapvetően nem biológiai, hanem társadalmi okokból vezethetők le. A kládisztikus rassz fogalom, amelyet úgy alakítottak ki, hogy összeegyeztethető legyen a különböző orvosi alkalmazásokkal, központi szerepet játszik az olyan kutatók kritikájában, mint Joshua Glasgow (2003) vagy Lisa Ganett (2004). Ők úgy gondolják, hogy a fogalom ilyen alkalmazása megerősíti azt a létező és tudománytalan elképzelést, hogy a rassz kategóriák objektíven létező biológiai határokat jelentenek emberek csoportjai között. Hozzájuk hasonlóan Hussein Kassim (2004) vagy Katya G. Azoulay (2006) egyértelműen elutasítanak

minden olyan rasszfogalmat, amely elszakad a társadalmi szférától, azzal érvelve, hogy a rassz társadalmi hierarchiát tükröz, amely a testünkre vetül.

Mivel döntően a kládisztikus rassz fogalmat alkalmazzák a humángenetikában, szükséges kitérni a biológiai tudományokban betöltött szerepére és arra, hogy miért tartják fontosnak az alkalmazását. Robin O. Andreasen a kládokon alapuló rassz fogalom használata mellett érvel a munkájában: "Andreasen kládisztikus rassz elmélete a rasszokat "történelmi egyedi változatoknak" fogja fel. [...] A rasszok az organizmusok populációi közötti genealógiai kapcsolatok alapján jönnek létre, nem pedig az organizmusok belső tulajdonságaiban mutatkozó hasonlóságok alapján" (Gannett, 2004:327). Gannett azt állítja, hogy módszertanilag az a probléma a kládisztikus rassz fogalommal, hogy tévesen láttatja úgy, hogy társadalmi kategorizálástól függetlenül alakultak ki ezek genealógiailag rokon populációk, és ezért lehet, az elmélet alapján, objektív rasszoknak nevezni őket. Gannett tehát azt állítja, hogy Andreasen semmiképpen sem határozhatta meg rassz kategóriáit anélkül, hogy szociokulturális hagyományokra támaszkodott volna. Ebben az Andreasen által javasolt fogalmi keretben egy statisztikai rasszfogalom váltja fel a tipológiai, esszencialista korábbi típust, amely az 1945 előtti tudományt jellemezte. E fogalom használatának elméleti alapjai Theodosius Dobzhansky és Luigi Luca Cavalli-Sforza munkáira vezethetők vissza (Gannett, 2004). Dobzhansky az emberi genetika és az emberi rasszok kapcsolatáról szóló munkáiban azt állítja, hogy a rassz fogalmának meghatározó elemei a reprodukciós viszonyok. Azt javasolja, hogy a mendeli reprodukciós populációkat, ahol a génáramlás zajlik, rasszoknak tekinthetjük. Cavalli-Sforza hasonlóan érvel amellett, hogy a humángenetikai kutatás szempontjából a nyelv, az etnikai hovatartozás és a génáramlás egyéb társadalmi akadályai határozzák meg a populációt. Megközelítésükben a reprodukciós populációkat a rasszokkal egyenrangúnak lehet tekinteni. Ennek következtében ez a statisztikai adatokon alapuló rasszkoncepció egy földrajzi területen belül végtelen számú rasszt tesz lehetővé, amelyek csak egyetlen tényezőtől függenek: a csoport tagjainak reprodukciós történetétől. A biológiai rassznak ez az elméleti megközelítése az ősök adataira, a családi kötelékekre és a nagyobb csoporttagságra támaszkodik. Így láthatjuk, hogy a rassz a társadalmi kategóriák metszéspontjában jelenik meg, ahogyan az 1945 előtti diskurzusban is, ellentétben Andreasen (1998) álláspontjával, amely szerint a

rassznak ez a meghatározása objektív. A különbség a mai kontextusban az, hogy a statisztikai adatokat molekuláris szinten gyűjtik, de a csoporthoz tartozás és így a génáramlás a nyelv, a vallás, az etnikai hovatartozás, az állampolgárság, a bőrszín és az osztály metszéspontjai mentén zajlik. Bár Andreassen azt állítja, hogy a kládisztikus rassz fogalom objektív, mivel az egyént reprodukív kapcsolataikon keresztül köti össze, a rassznak ezzel a megközelítésével az a probléma, hogy molekuláris szinten megerősíti a társadalmilag konstruált hatalmi viszonyokat, anélkül, hogy a rassz szociokulturálisan sokféle jelentésére reflektálna, amely annak földrajzi és időbeli elhelyezkedéstől függ.

Ennek a kládisztikus rassz fogalomnak a használata látható az interjúkon keresztül gyűjtött empirikus anyagban is. Az egyik humángenetikus interjúalany az emberi faj és alrasszainak fejlődéséről szóló definíciós problémát a következőképpen mutatta be:

Az emberek ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, de ahogy az emberek vándoroltak a Földön, testük másképp reagált a környezetükre. Így magyarázhatók az egyszerű fenotípusos különbségek. Ennek a történelmi folyamatnak a következményeként a biológusok három fő rasszt különböztetnek meg: (1) afrikaiak, (2) keletiek, (3) és európaiak, hozzátehetnék (4) az amerikai őslakosokat és (5) az ausztrálokat. És ezekből a fő rasszokból láthatjuk, hogyan alakultak ki az alrasszok. A cigányok, a zsidók és az arabok a fehér európaiak alrasszai (Személyes Interjú [SzI] 8).

Ebből a gondolatmenetből látható, hogy a genetikai megközelítés kládokkal, azaz, a történelmileg kialakult egyedi változatokkal dolgozik. Fontos tudományfilozófiai problémára világít rá, hogy az interjú során amikor a zsidó népcsoportról beszél, akkor hangsúlyozza, hogy nem könnyű őket alrasszként, etnikumként vagy nemzetiségként besorolni. Ebből, és a fenti gondolatmenetből látható, hogy nem sikeres a biológiai értelemben vett rassz leválasztása a társadalmi folyamatokról. A következő oldalakon azt tárgyalom, hogy milyen szempontok szerint problémás, a zsidó etnikumhoz hasonlóan, a roma népcsoportok besorolása is.

IV. Etnikai azonosítás az apai vezetéknevek használatára alapján

Az egyik első lépés, amelyet a humángenetikusok egy adott földrajzi területen a roma családok felkutatására tesznek, hogy olyan neveket keresnek, amelyek sztereotip módon kapcsolódnak a roma népesség tagjaihoz. A családnevek kulturális eszközök a csoporthoz tartozás jelzésére, de mint ilyenek, változhatnak, ezért nagyon pontatlan markerek a genetikai kutatásban (Nash, 2004). A családneveken alapuló genetikai származáskutatásnak két főbb korlátját különíthetjük el: társadalmi-interakciós szinten dinamikus, molekuláris szinten pedig nincs ok-okozati összefüggés. Az alábbiakban megpróbálok példákat adni ezekre a problémákra.

Az egyik ilyen probléma, hogy a molekuláris biológiai technológia alkalmazásával nem lehet azonosítani, hogy ki roma: "a génekből nem lehet megállapítani, hogy valaki roma vagy nem roma" (Szi 1). Ez a kérdés azonban a társadalmi konvenciók miatt a társas interakciók szintjén nagyon egyszerűnek tűnhet:

Sok esetben nagyon triviális, így például tudjuk, hogy egy "Orsós" név 99,99%-ban roma név, tehát a magyar többség nem használja. Kétségtelenül vannak olyan nevek, amelyeket mindkét népesség használ: Horváth. Sok roma van, aki Horváth, de ezt a nevet hasonlóan használják a magyarok is, tehát nem lehet őket mindig élesen megkülönböztetni. Bizonyos esetekben magáért beszél, néha az illető romaként azonosítja magát (Szi 1).

A "magáért beszél" úgy értelmezhető, hogy a roma identitást az interakcióban részt vevő ágensek performatív módon hozzák létre a fenotípusos jellemzők (bőrszín, hajszín, nyelvi eszközök) alapján. Ez azonban azért jelent problémát, mert ez a megközelítés a rassz és etnikai identitás kategóriáit moláris szinten stabilnak tételezi, anélkül, hogy figyelembe venné az egyéb társadalmi tényezőket, például a földrajzi elhelyezkedést, a nemzetiséget és a nyelvhasználatot.

Néha egyértelműen problematikus a családneveket kiindulópontként használni, ahogy a fenti Horváth családnév példája is mutatja, de az alábbi idézetből is ez a korlát rajzolódik ki, csak itt a fókuszban a generációs távolság áll az etnikai másságtól:

Mintát kértünk a többségtől, a magyar többségtől, akik biztosak voltak abban, hogy az őseik, legalábbis az utolsó négy generációból, senki sem volt se ez, se az. Legnagyobb meglepetésemre néhány kollégám azt mondta: "Szívesen odaadom a DNS-emet, de a dédszülei ágban van bosnyák." Tehát elmondta, nem csinált titkot belőle, pedig a neve teljesen magyar (Szl 1).

Ezekből a példákból látható, hogy a módszer sztereotípiákkal terhelt, a megközelítésben megjelennek a társadalmi vélekedéseink arról, hogy milyen szempontok mentén tartozunk azonos, illetve különböző etnikai csoportba. Annak ellenére, hogy a kutatók is elismerik a módszer pontatlanságát, ezt a mintagyűjtési gyakorlatot a humángenetikusok széles körben alkalmazzák. Ezt a módszert patrilineáris elemzésnek nevezik, amely azon a szokáson alapul, hogy az apa adja a vezetéknévét a gyermekeinek. Ez a genealógiai módszer, amely az apa leszármazási vonalán keresztül követi nyomon a család eredetét és a csoport rokoni kapcsolatait, Catherine Nash (2004:7) szerint azért is kritizálható, mert megerősíti azt a felfogást, hogy a nők kevésbé értékesek, mint a férfiak egy társadalom, illetve egy népcsoport történetében.

V. SNP-markerek feltérképezése roma közösségekben a betegségek azonosítása érdekében

A tanulmányhoz használt mintában szereplő humángenetikusok a terepmunka során, amikor a genetikai betegségek kialakulásáért felelős SNP-mutációkhoz kapcsolható biológiai nyersanyagot gyűjtötték a hólabda-mintavétel módszerével dolgoztak. Ebben a folyamatban elsősorban a gyakori fertőző, illetve látható betegségeket térképezték fel. Azt feltételezték, populációgenetikai kutatásokra alapozva, hogy a kutatás során ki tudják deríteni, hogy mely egészségügyi problémák fordulnak elő gyakrabban a roma közösségekben (ilyen például a primer veleszületett glaukóma, amely nagyon fiatal korban vaksághoz vezet, lásd Voght – Kádasi – Czeizel, 2014) ezért a genetikusok rákérdeztek azokra az emberekre, akiknek a közösségében van ilyen betegségük, és rákérdeztek a családban előforduló egyéb betegségekre is. Végül érdeklődtek más roma családokról, ahol tudomásuk szerint előfordultak betegségek (Szl 3). Ezzel a módszerrel a kutatók képesek feltérképezni egy-egy

roma közösség betegségprofilját. Az az álláspontjuk, hogy tudni kell milyen betegségek fordulnak elő, és milyen gyakorisággal ezekben a populációs csoportokban. A genetikai kutatás a megelőzés szempontjából fontos hiszen az ezekre a kutatásokra épülő szűrőprogram jó az egyénnek és a közösségnek is. Ideális célként azt fogalmazták meg a kutatók, hogy a genetikai adatgyűjtés akkor hasznosul igazán, ha az az emberek a saját régiójukban hozzá tudnának férni genetikai tanácsadási szolgáltatásokhoz.

Ennek a betegségtérképezési munkának az a lényege, hogy elősegítsék az egyén egészségmegőrzését a genetikai tudás létrehozásán keresztül. Ebbe nagyon sok dolog beleértendő: az egészségmagatartás alakítása, ha szükséges akkor az egyén táplálkozási szokásainak megváltoztatása, más, az életmóddal kapcsolatos döntések segítése, vagy a reprodukciós folyamatokról szerzett tudás átadása és ezzel a reprodukciós élet támogatása, genetikai tesztek fejlesztése, illetve a genetikai tesztekhez való hozzáférés biztosítása. Az hogy a kutatásokat végző humángenetikusok az összegyűjtött genetikai információt milyen módon osztják meg az érintettekkel vagy miképpen biztosítják a biotechnológiai eszköztárhoz a hozzáférést, egy nagyon fontos etikai kérdés, hiszen, ezzel tudják direkt módon segíteni a kutatási alanyok életét és ezzel is elismerik a kutatáshoz nyújtott segítségüket (Sándor, 2013:244–246; Sándor, 2016:73–74). Azonban a megszerzett genetikai ismereteket széles körben visszajuttatni a közösség tagjaihoz, valamint elérhetővé tenni a biotechnológiai szolgáltatást nehézségekbe ütközik. Ugyan végső soron az a cél, hogy a genetikai ismereteket önkéntesen alkalmazzák a roma közösség tagjai is de ennek az elérése még távlati cél, mert a társadalom többsége nincs ezeknek az ismereteknek a birtokában és ezek az egészségügyi szolgáltatások nem minden esetben államilag támogatottak így csak egy szűk társadalmi réteg tudja igénybe venni a biotechnológiai segítséget. Erre hívja fel a figyelmet az alábbi idézet is:

A romákkal kapcsolatban nem mondanám, hogy hamarosan alkalmazni fogják, mert sok helyen nagyon szegények. Még azt sem tudják, hogy mit egyenek. Van, hogy egy hétig krumplit esznek, vagy csak kenyeret és vajat. Tehát napról napra a túlélésért küzdenek, ez nem tartozik a prioritásaik közé (Szl 3).

Egy másik értelmezése a genetikai információ alkalmazásának nehézségeivel kapcsolatban az, hogy a roma közösségekben nagy a többségi

lakossággal szembeni bizalmatlansággal. Az egyik orvosgenetikussal készített interjúból például az derült ki (Szl 7), hogy ugyan sok roma pácienssel találkozott az elvégzett vizsgálatok során, de soha nem önként mentek, mindig a klinikusok vagy más egészségügyi szakemberek küldték őket további vizsgálatokra. Emiatt az a benyomása alakult ki, hogy a romák hajlamosak egymás között megoldani a problémáikat, még a súlyosabb esetekben is. Ennek természetesen több oka lehet, de kettőre fektettek hangsúlyt a genetikusok a tapasztalataik alapján. Az egyik az, hogy:

Félnek, de az is lehet, hogy van saját hatóságuk, a vajda személyében (Szl 7).

Egy másik interjúban az etnikai vezető szerepét helyezte előtérbe az egyik klinikai genetikus:

Amikor az etnikai közösség vezetője a gyermekklinikára jön azt onnan lehet tudni, hogy színes kalap van a fején, és mintegy harminc ember jön vele (Szl 1).

A genetikus kutató továbbá kifejti, hogy a roma közösség tagjainak az interakcióiból egyértelműen kiderül, hogy ő a roma közösség vezetője. Ezek a példák abban az értelemben jelentősek, hogy rávilágítanak a romák és a többségi lakosság feszült kapcsolatára. Megőrizték saját etnikailag jellemző társadalmi struktúráikat, és az elszenvedett diszkrimináció és társadalmi marginalizálódásuk következtében gyanakvással viszonyulnak a többségi lakosság bármilyen közeledéséhez. Annak ellenére, hogy a genetikai szűrővizsgálatok hozzájárulhatnának egészségi színvonaluk emeléséhez, nagyon érzékenyen kezelik ezeket a próbálkozásokat. Erre az egészségüggyel kapcsolatos negatív tapasztalataik is hatással lehetnek, amit a szociológiai szakirodalom részletesen dokumentált (lásd pl.: Bernáth – Polyák, 2001; Babusik, 2004a; Babusik, 2004b).

A humángenetika másik jelentős hozzájárulása a kortárs egészségügyi gyakorlathoz a farmakogenomikához kapcsolódik, amely a genetikai problémák gyógyszeres terápiáinak kifejlesztésén dolgozik:

A mai paradigma a terápiás módszerben az a gyakorlat, hogy ha betegek vagyunk, gyógyszert kapunk a tünetek gyógyítására, így az ideális az lenne, ha a génjeinkre kapnánk gyógyszert (Szl 1).

Ezzel a paradigmaváltással kapcsolatban az első interjúalany azt állítja, hogy ez a kortárs hozzáállás kezd megváltozni, a kutatók először az Egyesült

Államokban jöttek rá, hogy bizonyos gyógyszereknek mellékhatásai vannak az afroamerikai betegeknél, mert génszerkezetük másképp reagál a gyógyszerekre, mint a fehér európai génszerkezet (Ennek az értelmezésnek a korlátairól és lehetséges veszélyeiről Johnathan Kahn, 2009; 2013 részletes elemzést adott.). A magyar genetikusok azt állítják, hogy ezek az amerikai eredmények példaértékűek voltak számukra abból a szempontból, hogy Magyarországon hasonló populációgenetikai vizsgálatokat végezzenek minden régióban a különböző etnikumok bevonásával.

Emiatt fontos kérdés, hogy a magyar lakosság genetikai szempontból, hogy reagál a gyógyszerekre. Az interjúkból az derült ki, hogy a magyarországi lakosságot nagyrészt homogén (többnyire kaukázusi) jellegű populációként sorolják be, a romák és a zsidók kivételével (Szi 6). A fenotípusos jellemzők fontosságát rassz ill. etnikai kategorizálásnál emiatt iránymutatónak tekintik és alkalmazzák is a vizsgálatok során, ahogy az alábbi részlet is rávilágít erre a gyakorlatra:

A betegek hovatartozásáról csak olyan betegségek esetében érdeklődöm, amelyek bizonyos populációkban gyakrabban fordulnak elő, mert nem mindig látom, hogy melyik rasszhoz tartoznak (Szi 6).

Egy másik interjúból részletesebb képet kapunk arról, hogy farmakológiai szempontból miért értékes a genetikai információ (Szi 4). A génmutációkkal kapcsolatos orvosi ismeretek azért fontosak, mert a különböző mutációk eltérő testi reakciókat okoznak amikor a vírusokkal interakcióba lépnek. A nemzetközi szakirodalomból jól ismert példa a β -thalasszémiá betegséget okozó mutáció, amely a trópusi és szubtrópusi térségben a malária elleni önvédelmi reakcióként alakult ki, de a kialakulás óta a népesség vándorlásával elterjedt a hidegebb északi területen is, ezért már globális egészségügyi kérdéssé vált (Jaing et al., 2021). Ez egy recesszíven öröklődő betegség, ami azt jelenti, hogyha két heterozigóta hordozó találkozik – akik ugyan hordozókként védelmet élveznek a malária súlyos tüneteivel szemben, – akkor 25% az esélye annak, hogy homozigóta gyermekük születik, akinél β -thalasszémiá betegség alakul ki (Cowan, 2008). A β -thalasszémiá öröklődésének etikai problémáira és az aktív társadalmi részvétel fontosságára hívja fel a figyelmet tanulmányában Kakuk (2016:227–229). A szűrési program kialakításánál fontos érvek voltak, hogy súlyos betegségről van szó, a betegszám növekedésével kellett számolni, ami összességében súlyos terhet jelentett az egészségügyi rendszer számára. A

70-es évektől kialakított program eredményeképpen már a 80-as évek második felére a homozigóta születések száma a tizedére csökkent. Az ilyen példák miatt is fontos népegészségügyi kérdés, hogy a magyar populációban egyes gének homozigóta vagy heterozigóta formában milyen gyakorisággal fordulnak elő.

Ezeknek a kérdéseknek azonban nem csak a reprodukciós folyamatok orvosi segítése miatt van jelentőségük, hanem az egyén egészségmegőrzésének szempontjából is. Az interjú anyagból az derült ki, hogy a romák statisztikailag a genetikai mutációik miatt ellenállóbbak bizonyos vírusokkal szemben. A jelenség biológiai magyarázata a következő: mutáció nélkül az allélok úgy működnek, hogy segítenek a szervezetünkben megkötni a vírusokat, amelyek a betegségeinket okozzák. A különböző mutációkkal rendelkező emberek, ezektől a mutációktól függően reagálnak a vírusokra, valamint ennek megfelelően reagálnak a gyógyszeres terápiákra is. Ezért a genetikai információ nagyon fontos az orvosok számára, akiknek különböző gyógyszereket kell felírniuk pácienseiknek, annak érdekében, hogy azok hatékonyan tudják legyőzni a betegségeiket. Más szóval, az SNP-mutációkról szóló adatgyűjtéssel értékes tudást hoznak létre a genetikusok, mivel az ilyen genetikai adatok az orvosi alkalmazásuk során hatékonyabb terápiát tesznek lehetővé.

VI. Etnikai identitás az Y-kromoszóma kutatás alapján

A klinikai felhasználáson túl az SNP-mutációkat értékes forrásnak tekintik egy populáció genetikai származásának feltérképezéséhez is. A férfi családnevek felhasználhatók a lehetséges roma egyének azonosítására, de ezt a módszert családi anamnézissel és SNP-markerek szűrésével összekapcsolva olyan genetikai adatokhoz is juthatunk, amelyek további kutatásokhoz, például genetikai származásvizsgálatokhoz használhatók fel. Azt a tudományágat, amely a különböző mai populációk közös őseire összpontosít, filogenetikának nevezzük. Ezek a kutatások azt a biológiai jelenséget vizsgálják, hogy az információ hogyan marad meg az Y-kromoszómán és hogyan öröklődik apáról fiúra. Ennek az az alapja, hogy az Y-kromoszóma szerkezete az idők folyamán alig változik. Az X-kromoszóma egy kis részén a mitokondriális DNS hasonló módon őrzi meg az információt. Azonban ebben a tanulmányban a korlátozott

számú források miatt csak az Y-kromoszómák vizsgálatából adódó problémákat tudom pontosítani. Az Y-kromoszóma-elemzés elvégzésének oka a gének ezen részeire vonatkozó alacsony információáramlás. Az X és Y kromoszómák egyesülésekor az apa az Y kromoszómát adja át fiának, de a gyermek az X kromoszómát az anyjától kapja. Az X-kromoszóma kutatásának problémája az, hogy szerkezete könnyebben változik az Y-kromoszómához képest, ezért a nőknek egyelőre korlátozottan értelmezhető a szerepük egy populáció genealógiájában.

Az Y-kromoszómák kutatása azért indokolt, mert ez az egyetlen olyan eszköz, amellyel meghatározható egy adott populáció migrációjának lehetséges kiindulópontja. "Azért kutatjuk az Y-kromoszómát, hogy megtudjuk például, hogy egy kiválasztott magyar ember ősei hogyan kerültek Európába" (Szi 2). És a módszer, amivel ezekre a kérdésekre választ kaphatunk, az Y-kromoszómákon található változások (pontmutációk) vizsgálata.

Az Y-kromoszómán SNP-ket detektálunk, hogy nyomon követhessük ezeknek a pontmutációknak a történetét, majd ezzel a módszerrel nyomon követhetjük a vizsgált személy felmenőit. Ezek egyedi mutációs események, egyszer fordulnak elő, és ezek populációspecifikusak. Ez pedig a romák esetében fontos (Szi 2).

A pontmutáció (SNP) egyedi mutációként definiálható, ellentétben a többi, gyakran előforduló mutációval. Matematikai programok segítségével lehet meghatározni ebből a kétféle mutációból, hogy mikor történtek ezek a mutációk és mikor éltek közös őseik. Ígéretes az Y-kromoszómák kutatása, mert "tíz nagy haplocsoportra osztható, amelyek az Y-kromoszóma genetikai változatai" (Cavalli-Sforza, 2000:156). Ezekkel az Y-kromoszóma-változatokkal visszavezethető, hogy egy földrajzi területen hol következett be az Y-kromoszóma mutációja.

Ezek a matematikai programok képesek leírást adni az Y-kromoszóma származásáról, de ez a módszer nem tud választ adni azokra a kérdésekre, amelyek a matrilineáris származással és a populáció szaporodásával kapcsolatosak. Választ ad a populációk összehasonlítására, ha ugyanahhoz a haplocsoporthoz tartoznak, de ha a válasz pozitív, az még mindig nem jelenti azt, hogy azonos etnikai hovatartozással rendelkeznek. Ennek ellenére hasznos látni, hogy a filogenetikusok milyen irányokat térképeznek fel a kutatásaik során.

Véleményünk szerint a roma csoportok Indiából kezdtek el vándorolni, átkeltek a Közel-Keleten, majd a Balkánra mentek, és a Balkánról terjedt el [a H1 haplocsoport] egész Európában. Utazásuk során genetikai jellemzőket vettek fel az útjuk során találkozott népeiségektől (Szl 2).

A legfőbb ok azonban, amiért a genetikusok még mindig képesek kimutatni ezeket a jellemzőket, az ezeknek a roma közösségeknek az európai társadalmakból való kirekesztettsége. A vándorlásuk során felvett haplocsoportok kimutathatók a mai közösségekben, mivel társadalmilag elszigetelt csoportokban élnek. Társadalmi kirekesztettségük részben az endogámia oka.

Ha egy csoportot izolálnak, látható, hogy a H1 haplocsoport dominál a többi haplocsoport felett, és ez a beltenyésztés következménye, a csoportba kívülről nem áramlanak be gének, és nincs kiáramlás sem (Szl 2).

A genetikusok ebben az esetben a távolság általi elszigeteltség elméletét alkalmazzák. Ez az elmélet kimondja, hogy a földrajzi, azaz fizikai távolság okozza a populációk genetikai különbségeit (Cavalli-Sforza, 2000:196). A romák esetében a földrajzi távolság a többségi népességhez viszonyítva nagyon kicsi, de a kulturális kirekesztés egyfajta elszigeteltséget jelent, ami megmagyarázza az európai kontinens különböző földrajzi területein élő zárt közösségeiket.

A filogenetikai módszerekkel meghatározható, hogy a vizsgált csoportoknak voltak-e közös őseik vagy sem. Például a romák esetében a hálózatelemzés segítségével elemezhetjük a magyar, a spanyol és más roma populációk genetikai jellemzőit, és megállapítható, hogy a kevés mutáció miatt ugyanazok voltak az őseik (Szl 2).

A magyarországi roma etnikumokkal szemben a többségi lakosság negatív sztereotipikus attitűdjei erősítik a romák elszigetelődését. Ezért a filogenetikai hálózatelemzéssel rámutathatunk arra, hogy ha különböző etnikai csoportok azonos SNP-mutációval rendelkeznek. Ha az elemzés közös SNP-mutáció megállapítását eredményezi, akkor tévesen arra következtetnek, hogy azonos etnikai eredetűek, azaz ugyanahhoz a rasszhoz ill. etnikai populációhoz tartoznak.

Ez a problémakör egy másik interjúban is felmerül, amely szintén az ősök kutatásáról szól. Ebben a beszélgetésben a kutató habozik, amikor az etnikai

hovatarozás és a genetikai származás összekapcsolásának lehetőségéről kérdezem. Válaszában empirikus példákat hozott fel arra, hogy mire lehet rámutatni a genetikai anyagból. Egy magánjellegű őstörténet-kutatás esete alapján kifejti, hogy amikor az ügyfele a származását szerette volna megtudni, vagyis azt, hogy egy magyar arisztokrata család rokona-e, elmagyarázta, hogy a vizsgálat során a biológiai anyag kromoszómaváltozásaira összpontosítanak (Szl 7). Elmondta, hogy a kutatás során a bizonyítékokat, amelyeket az ügyfél feltételezett őseivel való rokonságának megerősítésére talált, kizárólag az Y-kromoszómán található genetikai mutációk jelentették. Az etnikai hovatarozásnak egyáltalán nem volt szerepe a kutatásban. Azt állította, hogy az egyetlen lehetőség, amit ő a genetika és a népesség összekapcsolására lát, az a földrajzi elhelyezkedés. Más szavakkal, a távolság alapú izolációs modellre támaszkodott, miszerint a génáramlás fizikai akadályai a genetikai mutációk felhalmozódását eredményezhetik egy embercsoportban.

A fenti empirikus példákból látható, hogy a biológiailag használt etnikum és annak társadalmi konstrukciója között elcsúszás van. Az etnikai identitásainkat kulturális gyakorlatokon keresztül állítjuk elő, és ezek szemantikai mezője dinamikusan változik, ami azt jelenti, hogy a vizsgált Y-kromoszóma mutációkban nem lehet molekuláris biológiai szinten megtalálni az egyenértékűségüket. Az Y-kromoszóma-kutatás az Y-kromoszómán különböző földrajzi helyeken bekövetkezett változások nyomán követéséről szól. A roma társadalmi identitáskategória biológiai valóságként való alkalmazása a genetikában azzal járhat, hogy a különböző roma etnikai identitás molekuláris szinten stabilizálódhat. Ez a szemlélet pedig nem képes érzékenyen kezelni a roma identitások sokszínűségét, dinamikusságát és konstruáltságát sem egyéni sem társadalmi szinten.

VII. Konklúzió

A magyarországi romák folyamatos, történelmileg marginalizált helyzetük miatt gazdaságilag és politikailag nem elég erősek ahhoz, hogy megszervezzék genetikai szűréseiket és kezeljék genetikai egészségügyi problémáikat, mint ahogy ezt a pozitív példákon keresztül lehet látni a szakirodalomban. Mind az amerikai zsidó közösség, mind a ciprusi lakosság aktív használója a genetikai

tudásnak és az orvosi genetikai technológiának, hogy csak két példát említsek. Ezek a szűrések azért hasznosak, mert olyan súlyos betegségeket tudtak az állampolgárok és az egészségügyi szakemberek közösen visszaszorítani, mint például a β -thalasszémia, ahogy ezt a ciprusi gyakorlat is mutatja. Ezekhez hasonlóan román humángenetikai kutatásának célja, hogy a létrehozott tudással segítsék az egészségük kezelését. Az ő esetükben is fontos lenne, hogy a genetikai tudás aktív felhasználói legyenek, tudjanak a saját közösségeikben leggyakrabban előforduló genetikai betegségekről és képesek legyenek segítséget kérni ugyanakkor legyen valós hozzáférésük a biotechnológiai segítséghez. E mellett fontos, hogy ne azt az értelmezést építse újra az orvosi diskurzus, hogy a roma identitás biológiailag rögzített, mert ez diszkriminációhoz vezethet; olyan megbélyegzéshez, ami az egészségügyi rendszerben hátrányos helyzetbe hozhatja a roma közösség tagjait, különösen igaz ez az olyan érzékeny területen, mint a reprodukciós folyamat befolyásolása.

Irodalom

- Andreasen, Robin O. (1998): A New Perspective on the Race Debate. *British Journal for the Philosophy of Science*, 49(2):199–225.
- Azoulay, Katya G. (2006): Reflections on Race and the Biologization of Difference. *Patterns of Prejudice*, 40(4-5):353–379.
- Babusik Ferenc (2004a): Hozzáférési különbségek az egészségügyi alapellátásban I. *Esély*, 4:71–99.
- Babusik Ferenc (2004b): Hozzáférési különbségek az egészségügyi alapellátásban II. *Esély*, 5:54–82.
- Barany, Zoltan (1998): Ethnic Mobilization and the State: the Roma in Eastern Europe. *Ethnic and Racial Studies*, 21(2):308–327.
- Béres Judit (2003): A magyarországi népesség genetikai rokonsága. In: Hídvégi Egon (szerk.) *A Genom*. Budapest: Széphalom Könyvműhely. 171–186.
- Bernát Péter – Polyák Laura (2001): Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő* 6(6):38–45.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca (2000): *Genes, Peoples, and Languages*. London: The Penguin Press.
- Charmaz, Kathy (2006): *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Clarke, Adele (2005): *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*. Thousand Oaks: Sage.
- Cowan, Ruth-Schwartz (2008): *Heredity and Hope: The Case for Genetic Screening*. Cambridge: Harvard University Press.
- Czeizel Endre – Magyar, Pál (1974): *A születendő gyermek védelmében*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Czeizel Endre (2003): *A magyarság genetikája*. Budapest: Galenus Kiadó.
- Duster, Troy (2006): The Molecular Reinscription of Race: Unanticipated Issues in Biotechnology and Forensic Science. *Patterns of Prejudice*, 40(4-5):427–441.
- Fiatal Szilvia – Ádány Róza (2009): A népegészségügyi szempontból jelentős betegségekre hajlamosító genetikai mutációk a magyar populációban. *Népegészségügy*, 87(3):185–194.
- Gannett, Lisa (2004): The Biological Reification of Race. *British Journal for the Philosophy of Science*, 55(2):323–345.
- Glasgow, Joshua (2003): On the New Biology of Race. *Journal of Philosophy*, 100(9):456–474.

- Graves, Joseph L. és Rose Michael R. (2006): Against Racial Medicine. *Patterns of Prejudice*, 40(4-5):481–493.
- Gyűrűs, Péter – Molnár, János – Melegh, Béla – Tóth, Gábor – Morava, Éva – Kosztolányi, György – Méhes, Károly (1999): Trinucleotide Repeat Polymorphism at Five Disease Loci in Mixed Hungarian Population. *American Journal of Medical Genetics*, 87(3):245–250.
- Jaing, Tang-Her – Chang, Tsung-Yen – Chen, Shi-Hsiang – Lin, Chen-Wei – Wen, Yo-Chuan – Chiu, Chia-Chi (2021): Molecular Genetics of β -thalassemia. A Narrative Review. *Medicine*, 100(45):1–9.
- Kahn, Jonathan (2009): Beyond Bidil: The Expanding Embrace of Race in Biomedical Research and Product Development. *St. Louis University Journal of Health Law and Policy*, 3(1):61–92.
- Kahn, Jonathan (2013): *Race in a Bottle: The Story of BiDiL and Racialized Medicine in a Post-Genomic Age*. New York: Columbia University Press.
- Kakuk Péter (2016): *A genomikai kutatások népegészségügyi hasznosításának etikai aspektusai*. In Ádány Róza – Sándor Judit – Angela Brand (szerk.): *Népegészségügyi Genomika*. Budapest: Medicina. 211–230.
- Kassim, Hussein (2004): 'Race', *Genetics and Human Difference*. In Justin Burley – John Harris (szerk.): *A Companion to Genetics*. Oxford: Blackwell. 302–316.
- Kósa, Karolina – Ádány, Róza (2007): Studying Vulnerable Populations: Lessons from the Roma Minority. *Epidemiology*, 18(3):290–299.
- Kósa, Zsigmond – Széles, György – Kardos, László – Kósa, Karolina – Németh, Reanáta – Ország, Sándor – Fésűs, Gabriella – Mckee, Martin – Ádány, Róza – Vokó, Zoltán (2007): A Comparative Health Survey of the Inhabitants of Roma Settlements in Hungary. *American Journal of Public Health*, 97(5):853–859.
- Melegh, Béla – Bene, Judit – Mogyorósy, Gábor – Havasi, Viktória – Komlósi, Katalin – Pajor, László – Oláh, Éva – Kispál, Gyula – Sümegi, Balázs – Méhes, Károly (2004): Phenotypic Manifestations of the OCTN2 V295X Mutation: Sudden Infant Death and Carnitine-Responsive Cardiomyopathy in Roma Families. *American Journal of Medical Genetics*, 131(2):121–126.
- Molnár, Ágnes – Ádány, Róza – Ádám, Balázs – Gulis, Gabriel – Kósa, Karolina (2010): Health Impact Assessment and Evaluation of a Roma Housing Project in Hungary. *Health Place*, 16(6):1240–1247.
- Nash, Catherine (2004): Genetic Kinship. *Cultural Studies*, 18(1):1–33.
- Raskó István (2010): *Honfoglaló Génjeink*. Budapest: Medicina.
- Raskó István – Kalmár Tibor (2003): *Emberi populációgenetika, különbségek emberek között, politika nélkül*. In Hídvégi Egon (szerk.): *A Genom*. Budapest: Széphalom Könyvműhely. 111–123.

- Risch, Neil – Burchard, Esteban – Ziv, Elad – Tang, Hua (2008): *Categorization of Humans in Biomedical Research: Genes, Race, and Disease*. In Hammonds, Evelyn M. – Herzig, Rebecca M. (szerk.): *The Nature of Difference: Sciences of Race in the United States from Jefferson to Genomics*. Cambridge: MIT Press. 325–345.
- Rose, Nikolas (2007): *The Politics of Life Itself*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Sándor Judit (2013): *A genetika népegészségügyi alkalmazásának jogi aspektusai*. In Ádány Róza – Sándor Judit – Brand Angela (szerk.): *Népegészségügyi Genomika*. Budapest: Medicina. 231–254.
- Sipeky, Csilla – Csöngéi, Veronika – Járomi, Luca – Sáfrány, Enikő – Maász, Anita – Takács, István – Béres, Judit – Fodor, Lajos – Szabó, Melinda – Melegh, Béla (2011): Genetic variability and haplotype profile of MDR1 (ABCB1) in Roma and Hungarian population samples with a review of the literature. *Drug Metabolism and Pharmacokinetics*, 26(2):206–15.
- Voght, Gábor – Kádasi, Ludevit/Lajos – Czeizel Endre (2014): Homozygous E387K (1159G>A) mutation of the CYP1B1 gene in a Roma boy affected with primary congenital glaucoma. Case report. *Orvosi Hetilap*, 155(33):1325–1328.
- Vokó, Zoltán – Csépe, Péter – Németh, Renáta – Kósa, Karolina – Kósa, Zsigmond – Széles, György – Ádány, Róza (2009): Does socioeconomic status fully mediate the effect of ethnicity on the health of the Roma people in Hungary? *Journal of Epidemiology and Public Health*, 63(6):455–460.
- Wald, Priscilla (2006): How Genomics is Changing Race, Medicine and Human History. *Patterns of Prejudice*, 40(4-5):303–333.

Havasi Virág

A társadalmi bevonás és társadalmi részvétel ösztönzésének módszerei – Miskolci tapasztalatok

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a Miskolcon, a 2019–2024-es önkormányzati ciklusban a társadalmi részvétel ösztönzésére alkalmazott módszereket. Az elemzés kitér arra, hogy az adott módszereknek mik a céljai és mik a korlátai, hogy a konkrét esetekben hogyan zajlottak a részvételi folyamatok, milyen problémák merültek fel a megvalósításuk folyamán és milyen gyakorlati következményekkel, utóélettel rendelkeznek. Az értékeléshez támpontokat Rowe és Fewer (2013) szempontrendszere szolgáltatott ugyan, de a tanulmányban megállapítást nyert, hogy e kritériumrendszer a szűk értelemben vett társadalmi részvételt ösztönző technikák értékelésére alkalmas leginkább, Miskolcon viszont egy tágabb értelmezésből indultak ki. Ennek értelmében nem kizáróan a közpolitikai döntéshozatalhoz kapcsolódó technikák alkalmazására került sor (közmeghallgatás, lakossági fórum, közvéleménykutatás, tárgyalás, közösségi gyűlés, közösségi tervezés), hanem közösségfejlesztő fókuszú eszközökre is (közösségi kezdeményezések támogatása, szociális ötletmaraton). A részvételi technikák alkalmazása professzionálisan zajlott kisebb hibákat leszámítva, legnagyobb gyengesége a folyamatoknak minden esetben a kommunikációs tevékenység volt. Az egyes folyamatok eredményei kézzel foghatóak, bár lassú a megvalósulásuk.

Kulcsszavak: társadalmi részvétel, demokratikus innovációk, közösségfejlesztés, önkormányzat

Abstract

The study presents the methods used to encourage social participation in Miskolc, in the 2019–2024 municipal cycle. The analysis covers the aims and limitations of the given methods, how the participation processes took place in the specific cases, what problems arose during their implementation and what practical consequences and afterlife they have. For the evaluation of the public participation methods, we used the framework of Rowe and Fewer (2013), however we identified that their system of criteria is not suitable for evaluating all types of participation methods. In Miskolc, not only techniques related to public policy decision-making were used (public hearings, forums, public opinion polls, negotiations, community meetings, community planning), but also tools with a community development focus (support of community initiatives, social hackaton). The application of the participation techniques was professional, with the exception of minor errors; the biggest weakness of the processes in all cases was the

communication activity. The participatory processes have actual effects and tangible results, although their realization is slow.

Keywords: social participation, democratic innovations, community development, local self-government

I. Bevezetés

Miskolcon, a 2019–2024-es önkormányzati ciklusban a társadalmi részvétel elmélyítésének céljából létrejött az állampolgári és civil referens által vezetett részvételi iroda, a városban aktív civil szervezetek bevonásával elkészült Miskolc állampolgári részvételi koncepciója (MÁRK), melyet a közgyűlés egyhangúan fogadott el. A koncepcióban leírt célok megvalósítása megkezdődött, a részvételi iroda civil szervezetekkel partnerségben többféle részvételiséget ösztönző módszert kipróbált.⁶

A tanulmány célja az alkalmazott részvételi módszerek elemző bemutatása. Ezt megelőzően a társadalmi részvétel mibenlétét vizsgáljuk meg, valamint a társadalmi részvételi technikák értékelésének módszertani kérdéseit.

A leírtak forrásai a MÁRK, a város online részvételi weboldala, félig strukturált interjúk az állampolgári részvételi és civil referenssel, a főépítésszel, a Dialóg egyesület jelenlegi és volt elnökével, illetve saját résztvevő megfigyelői tapasztalat (városi esték, szociális ötletmaratonok, fenntartható városfejlesztési stratégia felülvizsgálatának társadalmasítása).

II. A társadalmi részvétel fogalma, a részvételi folyamatok értékelésének kihívásai

A társadalmi részvételnek (*public participation*) nincs egységesen elfogadott definíciója. Egy szűkebb értelmezés szerint azt jelenti, hogy az egyének bevonódnak a demokráciákat működtető intézményekbe, ideértve a

⁶ Deliberációs műhely: DemNet Alapítvány; Miskolci ötletmaratonok: Esély és Részvétel Közhasznú Egyesület, Északi Horizont Alapítvány, Dialóg a közösségekért egyesület; Ez utóbbi szervezet partner volt a Szinva zöld folyosó közösségi tervezésében, városi esték és részvételi költségvetés megvalósításában is.

szavazást, a politikai képviselővel való kapcsolatfelvételt, a tiltakozó kampányokban, lobbitevékenységben és konzultációkon való részvételt.⁷ Egy tágabb definíció a szolgáltatások nyújtásában való részvételt is a fogalom, illetve jelenség részének tekinti, illetve egyéneken kívül csoportok tevékenységeként is értelmezi a társadalmi részvételt.⁸ Nárai-Reisinger (2016) meghatározása szerint társadalmi részvételtől akkor beszélhetünk, ha az állampolgárok lehetőséget kapnak, hogy egyénileg vagy közösségi módon szűkebb-tágabb környezetükben zajló folyamatokért felelősséget vállaljanak, bevonják őket különböző társadalmi és gazdasági ügyek alakításába. A miskolci részvételi program – miként látni fogjuk – ez utóbbi szemléletet tette magáévá.

A Rosener (1981; idézi Szántó, 2012) által alkalmazott módszerben a részvételi folyamatot megelőzően mind a szervezők, mind a résztvevő állampolgárok kinyilvánítják a programmal kapcsolatos céljaikat, és a folyamat végén egy külső független szereplő értékeli, hogy ezek a célok mennyiben teljesültek. Ez az út nem járható, ha nincsenek információik az állampolgárok bemeneti céljairól. Ráadásul lehetnek olyan eredményei a folyamatoknak, amik ugyan nem voltak céljai a részvevőknek, de pozitív externáliaként megjelentek.

Beierle (1999; idézi Szántó, 2012) hat társadalmi célt ír le tanulmányában, amelyeknek egy hatékony részvételi folyamatban teljesülnie kell és melyek teljesülése alapján az egyes részvételi technikák értékelhetőek. Ez a hat cél a lakosság tájékoztatása, meggyőződéseik becslésének módosítása a döntéshozatalba, a döntések minőségének javulása, az intézményekbe vetett bizalom növekedése, a fennálló konfliktusok csökkenése, és az alkalmazott eljárás(ok) költséghatékonyága. Véleményem szerint a társadalmi részvétel által más célok is elérhetők, például, hogy nő a lakosság kezdeményezőkézsége, a helyi erőforrások hasznosítása hosszabb távon fenntarthatóbb módon tudja biztosítani a település prosperálását, a helyi közösség összetartása és identitása erősödhet, a település közérzete, hangulata megváltozhat.

A legtöbbször alkalmazott értékelési módszertant Rowe és Frewer (2013) dolgozták ki, egy komplex kritériumrendszert felállítva. Az elfogadási kritériumok klaszterében a résztvevők reprezentativitásával, a folyamat lebonyolításának elfogultatlanságával, a korai bevonással, a folyamat

⁷ <https://countytoolkit.devolution.go.ke/public-participation>

⁸ <https://countytoolkit.devolution.go.ke/public-participation>

eredményének a döntések kimenetelére gyakorolt hatásával és az átláthatósággal kapcsolatos szempontok értékelésére kerül sor, míg a folyamat klaszterben a lebonyolításához szükséges erőforrások (információk, emberi erőforrások, segédanyagok és idő) rendelkezésre állását, a feladatok világos definiáltságát, a döntéshozatal folyamatának jó strukturáltságát, valamint a költséghatékonyságot értékelik. Ezek a kritériumok első pillantásra jónak tűnhetnek, de alaposabb vizsgálódást követően nem problémamentes alkalmazásuk. Így például a korai bevonás vagy a döntéshozókra való tényleges hatás bizonyos technikáknál eleve nem is cél, illetve nem értelmezhető. Ez nem azt jelenti, hogy a szerzőpáros figyelmetlenül állította fel kritériumrendszerét, hanem hogy ők a társadalmi részvétel egy szűkebb definíciójából indultak ki. Értelmezésükben a társadalmi részvétel egy sor eljárást foglal magában, melyeket arra terveztek, hogy az állampolgárokat tájékoztassák, bevonják, velük konzultáljanak, lehetővé téve, hogy akiket egy döntés érint, beleszóljanak abba a döntésbe. A miskolci részvételi folyamatokban az állampolgári részvétel tágabb értelmű, ahogy arra fentebb utaltunk.

A reprezentativitás követelménye is kérdéseket vet fel. Vannak olyan részvételi technikák, ahol igyekeznek megteremteni a reprezentativitást, de vannak olyanok is, ahol nem szükséges, hogy reprezentatív legyen a részvétel. Amennyiben fontos szempont a reprezentativitás, felmerül, hogy milyen alapsokaságot reprezentáljanak a résztvevők, pl. a miskolci részvételi folyamatok esetében a város teljes lakosságát vagy a kérdésben közvetlenül érintett közösségeket? A másik kérdés, hogy mennyiben tekinthető reprezentatívnak egy eljárás, ha elméletileg lehetőséget ad a reprezentativitásra, de a végeredményt tekintve nem valósítja meg. A legjobb példa erre a népszavazás intézménye, melyet minden értékelő reprezentatívnak tekint, holott a tényleges válaszadók nagy valószínűséggel nem reprezentálják az alapsokaságot.

További kérdés, hogy ki(k) értékeljen(ek). A legtöbb társadalmi részvételt értékelő tanulmányban a kutató objektívnek szánt, de mégiscsak szubjektív ítélete a döntő. Gyakori, hogy a részvételi folyamat szervezői megkérdezik a résztvevőket/lakosságot – tipikusan kérdőív segítségével, olykor interjúk kutatással. A résztvevők lekérdezése viszonylag megbízható eredményeket nyújt, viszont a lakossági kérdezés felveti a már említett reprezentativitás

kérdését és ebből kifolyólag azt, hogy mennyire megbízhatóak az eredmények, mennyire tükrözik a lakosság véleményét.

A miskolci részvételi folyamatok értékelése kapcsán támaszkodni fogok kérdőívek eredményeire – ahol azok rendelkezésre állnak –, a folyamatban részt vevő szakértők véleményére és saját értékítéletemre. Az értékelés során igyekszem a felsorolt szempontokat megvizsgálni, de egyrészt arra tekintettel, hogy az adott szempont egyáltalán elvárás-e az adott technikánál, és hogy megítélhető-e.

III. A részvétel hagyományos eszközei: helyi népszavazás, közmeghallgatás, lakossági fórum

A részvétel hagyományos eszközeinek alkalmazása a törvény erejénél fogva is kötelezőek bizonyos esetekben.

Ezek közül a **helyi népszavazás** magas fokú inkluzivitású eszköz elméletileg, hiszen bár költséges, de reprezentatív és kötelező erejű döntést eredményez. A reprezentativitás azonban csak elméleti lehetőség, hiszen a népszavazáson ténylegesen részt vevő állampolgárok nem feltétlenül reprezentálják a település lakóit. Szántó (2012) a népszavazások további lehetséges hiányosságait azonosította: a helyi népszavazáson az állampolgárok nem feltétlenül vannak tisztában a problémával amikor szavaznak, ami előállhat információhiányból vagy manipulatív kérdésfelvetésből. Gyakori, hogy a polgárok érzelmi alapon döntenek a népszavazáson. Amennyiben a népszavazás lebonyolítására egybeesik az országgyűlési választásokkal, olyanok is véleményt nyilvánítanak, akik egyébként nem tennék. Maguk a tiltakozók sem tartják a legmegfelelőbb eljárásnak a helyi népszavazást, de úgy vélik, nincs más eszköz a kezükben. Miskolcon a vizsgált időszakban nem került sor helyi népszavazásra.

A **közmeghallgatás** alacsony fokú inkluzivitást biztosító részvételi eszköz jelenlegi formájában. (Illésy et al., 2019) Mivel a vonatkozó törvény szerint minden önkormányzat köteles évente legalább egyszer közmeghallgatást szervezni, jellemzően az önkormányzatok ezt „letudják”, az eseményt közvetett, hivatalos hangnem jellemzi a helyiek alacsony részvételi aktivitása mellett. Legtöbbször a közmeghallgatás egy információs alkalom, ahol a polgármester

tájékoztatja a lakosokat a folyamatban lévő munkáról, vagy néhány lakos magánügyeit tárgyaló fórum (Kocsis – Csanádi, 2018).

Több szerző a közmeghallgatást és **lakossági fórumot** együtt elemezve azt állapítják meg, hogy érzelmileg túlfűtött, konfliktusokkal terhelt összefüggések, ahol nem teljesülnek az elfogulatlanság és a reprezentativitás feltételei, de költséghatékonyan működnek. Az én interjúalanyaim esetében is összemosódott, hogy mely esemény volt lakossági fórum, mely közmeghallgatás. Az érzelmi túlfűtöttség inkább abban az esetben jellemzi a közmeghallgatást, ha vitatott beruházás kérdése merül fel rajta. A lakossági fórum témája lehet az egész települést érintő, általánosabb jellegű fejlesztési igényekkel kapcsolatos konzultáció, de jellemzően egy-egy konkrét beruházással, aktuális témával kapcsolatosan hirdetik meg. (Kocsis – Csanádi, 2018) Amennyiben még a tervezés fázisában kerül rá sor, akkor sem garantált, hogy az érintettek igényeinek megfelelő döntés születik majd, így a lakossági fórum közepes fokú inkluzivitást biztosító eszköznek minősíthető. Ha a tervezett beruházásoknak egy előrehaladott fázisában kerül sor lakossági fórumra, amikor a lakosság ellenzi a beruházást, akkor várhatóan egy Szántó (2012) által bemutatott feszült helyi rendezvény valósul meg, ahol a beruházók a beruházás szükségességéről kívánják meggyőzni a megjelenteket, az ellenzők pedig érzelmeik által túlfűtötten reagálnak. Általában információs asszimetria is jellemzi ezeket az eseményeket, a beruházó azokat az információkat osztja meg, amelyeket jónak lát, az ellenzők próbálnak felkészülni, ahogy tudnak, egyéb megjelentek meg nem tudják, kinek higgyenek. A vélemények polarizáltsága miatt nem jellemző kompromisszumos megoldás, ha a beruházó úgy is érzi, hogy átvett és megvalósított javaslatokat, az ellenzők nem így élik meg a helyzetet. Szélsőséges esetekben az egyik fél által szervezett eseményre a másik felet nem hívják meg, vagy az nem megy el (Szántó, 2012).

Miskolcon a vizsgált időszakban öt nagy lakossági fórum valósult meg, „... akkor hívták össze, ha égett a ház, a felpaprikázott állampolgárok kérték.” (Civil részvételi referens, interjúrészlet). Általában ezeken az eseményeken sok ember jelent meg. A civil részvételi referenst a lakossági fórumokon moderátornak kérték fel, ami hálátlan szerep volt leginkább abból eredően, hogy az önkormányzati szereplők nem vállalták fel a nyílt kommunikációt. Így például a Görömbölyt Tapolcával összekötő út esetében nem mondták ki, hogy az út meg fog épülni és csak a mikéntje lehet kérdés. Ennek ellenére születtek

módosítási javaslatok a fórumon a forgalom lassításra, a tiltakozók képviselőit az önkormányzathoz behívták egyeztetésre. Az ott elhangzott ötleteket a tiltakozó közösség később megvitatta, de a javaslatok visszautasítása mellett döntöttek.

A görögyszőlői lakossági fórum szintén közlekedési tárgyú volt, ahol „*az autósok lenyomták a tiltakozókat*” (Civil részvételi referens, interjúrészlet). A városüzemeltetés ennek ellenére próbált valamelyest alkalmazkodni a kerékpáros és gyalogos közlekedők igényeihez is (táblák, fekvőrendőr elhelyezésével) a további tervekben.

A kilián-déli új orvosi rendelő építése kapcsán is kibontakozott egy erős ellenállás a helyi közösség részéről, mivel a lakosok nem értették, miért nem a régi rendelőt újítták fel és akkor nem kellene fákat kivágni. A probléma magja az volt, hogy a régi épületet akadálymentesíteni csak liftépítéssel lehetett volna, ami viszont nagyon drága. Egyeztetés indult ugyan az ügyben a helyiekkel, de az önkormányzat itt sem mondta ki, hogy az új rendelő biztos hogy felépül. A helyi tiltakozók kérték egy kérdőívezés lebonyolítását oly módon, hogy annak kérdései velük egyeztetve legyenek. Az online kérdőív elkészült, de nélkülük. Az egyeztetési folyamat eredményeként azért született némi változás a tervekben az épület elforgatásával, aminek következtében kevesebb fát kell kivágni.

A miskolci lakossági fórumokról elmondható, hogy a vitatott beruházások kapcsán nem valósult meg a korai bevonás, ami abból eredt, hogy a regnáló önkormányzat megörökölte ezeket a beruházási lehetőségeket. Az adott helyzetben ráadásul nem mert az önkormányzat nyíltan kommunikálni, de legalább kárenyhítő módosításokat eszközölt a beruházási terveken, hogy elégedettebbek vagy kevésbé elégedetlenek legyenek a lakosok.

A részvétel hagyományos, vagy ha úgy tetszik, klasszikus módszerei kapcsán a legfőbb tapasztalata a miskolci folyamatoknak, hogy azokat is lehet korszerű módon végezni, professzionálisabb időzítéssel, szervezéssel, kommunikációval és moderálással.

IV. Demokratikus innovációk: közösségi gyűlés, részvételi költségvetés, városi esték

Az első miskolci **közösségi gyűlés** 2021 őszén zajlott le a városban. A szervezésben-lebonyolításában az önkormányzat partnerei a Dialóg egyesület és a DemNet alapítvány voltak. Ez utóbbi szervezet tekinthető kulcsszereplőnek mind finanszírozásban, mind a szakmai tartalomban. Velük együttműködésben zajlott le korábban Budapesten az első közösségi gyűlés, melynek tapasztalatait beépítették a miskolci folyamatokba.

A miskolci közösségi gyűlés témájáról a klímavédelmet, ahhoz kapcsolódva a levegőtisztaság kérdését választotta az önkormányzat.

A közösségi gyűlésre 10 000 véletlenszerűen kiválasztott miskolci lakos kapott meghívót, amire 420 válaszolt. Közülük ismét véletlenszerűen lett kiválasztva 50 fő úgy, hogy nemre, korcsoportra, végzettségre és városrésze nézve leképezze Miskolc lakosságát a minta. Végül 46 fő vett részt az eseményeken, melyek két hétvégén zajlottak. A közösségi gyűlés tagjai 34 javaslatot fogalmaztak meg, melyből hetet részletesebben is kidolgoztak (Bördös, 2021).

A javaslatok egy részének megvalósítása már korábban elnyert pályázatok révén zajlott, illetve zajlik. Az észak-dél irányú elektromos közlekedés kialakítására a város egyeztetett az illetékes minisztériummal, Európai Unió forrás igénybevételel tervezi megvalósítani (Kelet-Nyugat irányban Miskolcot átszeli egy villamosvonal). Miskolc szegregátumainak fűtési gyakorlata ihlette a kályhacsere javaslatot, mely az energiaszegénységben élőket célozná, megvalósítására szintén pályázati forrás bevonása esetén kerülhet sor. A dinamikus, hatékony tömegközlekedés kialakítására tett javaslat forrás hiányában nem tudott eddig megvalósulni, noha erőteljes szándék van rá az önkormányzat oldaláról, amit mutat az is, hogy a városi esték egyik témájáról választották (ld. később), illetve zajlik a város fenntartható közlekedésfejlesztési koncepciójának felülvizsgálata.

A város második közösségi gyűlésének témájáról a fiatalok helyben tartásának kérdéskörét választották, de nem került sor a lebonyolítására, mert nem tudtak garanciát vállalni, hogy a felálló új önkormányzat megvalósítja a

megfogalmazott javaslatokat. A forrás megvan, az új városvezetés fog dönteni ez ügyben.

„A közösségi gyűlés nagyon jól sikerült, szerintem minden nagy témában kellene, kedvenc módszerem. Tényleg reprezentatív, olyan rétegek is megkérdezésre kerülnek, akiknek eszükbe se jutna szóba állni velünk. Drága, de szerintem fontos lenne.” (Civil részvételi referens, interjúrészlet)

A civil részvételi referens véleménye jó összefoglalója a közösségi gyűlés jellemzőinek: hatékony, reprezentatív módszer, erős inkluzivitású, erőteljes edukációs potenciállal bír, a döntések kötelezik az önkormányzatot (vállalása következtében). Amennyiben a kiforrott módszertan szerint, professzionálisan bonyolítják le, a közösségi gyűlés jól teljesít valamennyi elfogadási és folyamatkritérium mentén, viszont drága a lebonyolítása és ezért a nagy horderejű, komplex kérdéseknél érdemes alkalmazni.

A **részvételi költségvetés** az egyik legnépszerűbb posztmodern részvételi eszköz. Porto Allegrében dolgozták ki a módszert (Sintomer – Herzberg – Röcke, 2008), majd számos helyen adaptálták, eleinte Dél-Amerikában, később világszerte. Sok változata alakult ki, melyek különböznek egymástól abban, hogy mire kapnak felhatalmazást az állampolgárok (konkrét beruházások közti választás, fejlesztési prioritások meghatározása, saját ötletek betervezése) és bevonásuk milyen módszerekkel történik (közvetlenül és/vagy közvetetten, azaz választott képviselőik vagy civil szervezetek által képviselten). Ez utóbbival összefüggő különbség az egyes részvételi költségvetési eljárások között, hogy milyen tevékenységekben vesznek részt az állampolgárok (fórumok, tanácskozások, szavazatleadás). Különbözőek az alkalmazott módszerek abban is, hogy az állampolgárok kialakult véleménye, döntése kötelező-e az önkormányzatokra nézve, vagy csak orientálja, segíti őket, illetve, hogy a helyi költségvetés mekkora hányadát érinti a részvételi módszer – Porto Allegrében volt olyan időszak, amikor a teljes összegét.

Miskolcon három témában tehettek javaslatokat az állampolgárok és közösségeik akár online, akár személyesen a részvételi irodában és részvételi pontokon. A **„Zöldülő Miskolc” kategória** olyan fejlesztési javaslatokat várt, melyekkel egészségesebbé, fenntarthatóbbá, természetközelibbé tehető Miskolc. A **„Támogató Miskolc”** a társadalmi különbségek csökkentését, a szociálisan rászoruló csoportok segítségét szolgáló ötleteket fogadta, a **„Közös tereink” célkitűzése volt, hogy** új programok, tárgyak, funkciók, minden

miskolci számára elérhető terek szülessenek a városban. A beérkezett javaslatok előszűrésen estek át, azt vizsgálándó, hogy az ötletnek nincs-e jogi akadálya, nem áll-e megvalósítás alatt más forrásból, illetve mennyi a becsült a költsége. Amennyiben túl nagy az összeg, a javaslatot nem bocsátották szavazásra. A hasonló ötleteket összevonták, illetve az ötletgazdákkal együttműködve fejlesztették, majd az állampolgári tanács számukat kategóriánként 15-re szűkítette. Ebbe a tanácsba bármely miskolci polgár jelentkezhetett, a jelentkezők közül igyekeztek úgy kiválasztani a tanács tagjait, hogy amennyire lehet, reprezentálja Miskolc lakosságát. Az volt az elgondolás, hogy minden évben más tagjai legyenek a tanácsnak, de ennek hátulütője lett, hogy nagyon jó embereket elvesztettek az első évet követően, sőt, az eredetileg tervezett 20 fős létszám már a második évben össze sem jött. Itt is kiütközik, hogy van egy aktív állampolgári közösség, amit eddig nem sikerült bővíteni.

2022-ben a város 15 millió forintot dedikált a részvételi költségvetésre, melyből a három kategória 5-5-5 millió forintot kaphatott. 2023-ban megmaradt a 3 kategória és az összeg, de nem bontották szét a forrást, azaz akár a teljes keret elmehetett egy kategória ötleteire, ha a szavazás úgy hozta. 2024-ben 40 millió forint lett a rendelkezésre álló forrás.

A szavazás online zajlott, regisztrációt követően. 2022-ben 134 fő szavazott, 2023-ban pedig már csak 100 fő, ami rendkívül alacsonynak mondható és azt mutatja, hogy még az ötletgazdák sem tudták vagy nem akarták mobilizálni ismerőseiket.

A nyertes ötletek a „Zöldülő Miskolc” kategóriában esővízgyűjtésre, fásításra, faöntözőzsákok kialakítására irányultak, nyert a mezítlás park ötlete, Mindenki KRESZ parkja és közterületi zárt kerékpárparkoló. A „Közös tereink” témában kertmozi, ingyenesen használható kulcsos, indoor közösségi terek, hulladékgyűjtők, Szebb Miskolcért Alap és Hejő-liget piknikpark voltak a nyertes ötletek. A „Támogató Miskolc”-ban a támogatott ötletek voltak a gyalogos-kerékpáros előnyítás jelzőlámpás csomópontokban, annak elérése, hogy kevesebb miskolcit üssenek el a zebrákon, szemét elszállítása a tetemvári szegregátumból, a Fitt Miskolcért program (egy éven át heti rendszerességgel, ingyenesen igénybe vehető szabadtéri sportfoglalkozások megtartása), jogi tanácsadás. A nyertes ötletek megvalósulása zajlik, de nagyon lassan, 2024-ben még több 2022-es ötlet is tervezés alatt van vagy közbeszerzés folyik az ügyben.

„Nagy csalódás számomra a részvételi költségvetés. Induláskor jó dolognak tartottam, mert megvalósításig tud juttatni dolgokat. Első évben 170 ötlet volt, tavaly 150, idén 91, úgy, hogy közben az összeg megháromszorozódott. Kevesen is szavaztak. Nem tudom eldönteni, hogy nincs rá szükség vagy nem tudtunk eljutni az emberekhez.” (Civil részvételi referens, interjúrészlet).

Annak ellenére, hogy a résztvevők száma alapján akár kudarcnak is ítélné a miskolci részvételi költségvetés kísérlete, a módszer nagyon sokrétű pozitív hatást tud kifejteni. Kreativitásra ösztönöz, a megvalósított ötletek javítják az életminőséget, növelni tudja az állampolgárok öntudatát, fejleszteni a demokratikus kultúrát. Mint említettem, a részvételi költségvetésnek sokféle megvalósulási formája alakult ki, melyek a Rowe–Fewer-féle kritériumrendszeren különbözőképpen teljesítenek. Az alkalmazott miskolci módszer elméletileg jól teljesít valamennyi kritérium szerint. Azokon kívül pedig erőteljes edukációs potenciálja van mind az önkormányzat, mind az állampolgárok irányába. A hivatal az ötletek előszűrése folyamán szembesül az állampolgári igényekkel, az ötletekből maga is meríthet, akkor is, ha a szűrőn nem engedi át azokat. Az ötletadó pedig indoklással ellátott visszajelzést kap, ha ötlete nem megvalósítható, egyébként meg segítséget az ötlet professzionálisabbá tételében. Mivel a benyújtott ötletek és a hivatal értékelő visszajelzése a honlapon is megjelennek, így bármely más érdeklődő is részesül az információkból.

A **városi esték** a kanadai vital signs program által ihletetten azt tűzte célul, hogy három témában a város polgárai, önkormányzati szereplők és szakértők kávéházi keretek között beszélgetéseket folytassanak az adott téma alaposabb megértése céljából. Az egyes esteket megelőzőn cél volt az est témáihoz kapcsolódó információk gyűjtése és megosztása, illetve a lakossági érület feltérképezése online kérdőív segítségével. Az eseményeket a Dialóg egyesület szervezte és finanszírozta pályázati forrásból, a részvételi iroda együttműködésével. A témákat a civil kapcsolatokért felelős alpolgármester, a főépítész és a főkertész javasolták.

Az első est témája a várfürdő (diósgyőri strand) volt, melyet néhány évvel korábban „átmenetileg”, egy beruházás idejére bezártak és azóta minden oldal választási ígérete volt a strand újranyitása, amit a lakosság is nagyon szeretne. A kérdéses beruházás ráadásul a város és különösen Diósgyőr polgárai által szívesen látott elutasított projektek része: Az addig fesztiválhelyszínként

működő várrom "felújítása", illetve egy lovas rendezvények lebonyolítására alkalmas Lovagi tornák tere építése (részben a volt strand területén). A vár építése azóta is zajlik, befejezése esetén sem lesz többé alkalmas fesztiválózásra, az átadott lovas létesítmény pedig kihasználatlanul árválkodik. Az est témája az önkormányzat kérésére kifejezetten csak a strand kérdése volt, nem a két említett beruházás. Előzetesen számos interjú készült szakemberekkel, de ezek közül egy sem jelent meg, mivel az interjúalanyok nem hagyták jóvá az interjú szövegét, illetve gazdasági adatokat egyébként is csak „interjún kívül” közöltek. A kérdőívet 1400 fő töltötte ki, magára a városi estre 50-en regisztráltak, ennél több embert nem is tudott volna fogadni a helyszín. Az esemény a várfürdő területének bejárásával vette kezdetét, melyet a strand volt főmérnöke vezetett. Az est koncepciója az volt, hogy különböző szakértők rövid felvezető szövegeit és a lakossági felmérés eredményeinek ismertetését követően kerekasztalok alakulnak a téma különböző részkérdéseire fókuszálva, a résztvevők pedig szabadon jönnek-mennek az asztalok között, illetve, hogy az est végén „plenáris ülés” keretében összefoglalják az egyes asztaloknál elhangzottakat. Az est ugyan rendkívül jó hangulatban telt, nagyon sokat tanultak a megjelentek a témáról, számos hiba kísérte a lebonyolítást. A szakértői felvezetők nagyon elhúzódtak, ráadásul legtöbbször nem szakmai jellegű információkat nyújtottak, hanem „nosztalgiáztak” a régi strandról. Ennek az idővesztésnek az volt az ára, hogy elmaradtak az asztal-összefoglalók, amit a szervezők utólag súlyos hibának értékeltek. Az összefoglalók hiányának az is következménye lett, hogy – mint utóbb kiderült – a különböző asztalok más-más konklúzióval távoztak. A műszaki asztal azt szűrte le, hogy technikailag lehetséges a strand újranyitása, amennyiben áldoz erre az önkormányzat. A turisztikai-főépítési asztal azzal a tudattal távozott, hogy soha nem fog újranyitni a strand, az alpolgármester-közösségfejlesztő páros által vezetett asztal pedig elkezdte tervezni a lépéseket, melyek a strand megnyitásához vezethetnek. Az asztalok közötti mozgás nem működött, jellemzően mindenki maradt annál az asztalnál, amihez leült. Emiatt a következő esteken a szervezők áttértek a word-café módszerére, azaz minden résztvevő minden asztalnál töltött egy bizonyos időt.

A második est témája a Népkert jövője volt, a Miskolc belvárosában található parké, mely az idők folyamán méretében sokat csökkent, járdái és játszóterei kívánnivalókat hagynak maguk után. A Népkert körül működő

vállalkozók és intézmények (sportcsarnok, könyvtár, múzeum) vezetői megalakították a népkerti kerekasztalt, melynek keretében rendszeresen beszélgetnek, tervezgetnek, javaslatokat fogalmaznak meg, egyeztetést kezdeményeznek a városházával. Nekik köszönhető, hogy létesült egy futókör a Népkertben. Az estet megelőzően a népkerti kerekasztal tagjaival, a Népkert fejlesztésére korábban tervet készítő építésszel és kertészmérnökkel készültek interjúk, melyek azonban ismét nem jelentek meg. Ez esetben nem volt gazdája a végső simításokat elvégzésének, az anyagok hivatalon belüli jóváhagyásának, valamint azok honlapra való felrakásának. A lakossági kérdőívet lényegesen alacsonyabb számban töltötték ki (294 fő), az estre is sokkal kevesebben regisztráltak, néhány Népkert-környéki lakos, a népkerti cégek és intézmények képviselői, valamint szakmabeliek: kertészmérnökök, építészek. Az est lebonyolítása a tervezetteknek megfelelően zajlott, rendkívül informatív, konstruktív volt. A résztvevők kérdőívben értékelték az estét, melyet egyöntetűen hasznosnak, informatívnak, jól szervezettnek ítélték, de megjegyezve azt is, hogy „túl bennfentes” volt. A főépítésszt és főkertészt állításuk szerint nagyban segítette az est a Népkerttel kapcsolatos további tervek kialakításában. Köztük és a népkerti kerekasztal tagjai között az egyeztetések később is folytatódtak.

A harmadik est témája a város közlekedése volt. Az estre való felkészülésben a Dialóg egyesület mellett partner volt a Kerékpáros Miskolc Egyesület, mely nem „csak” egy erős, helyi szervezet, hanem közlekedésszakmai profillal is rendelkezik és országos szinten jelentős szakmai tevékenységet végez. A lakossági kérdőívet 714 fő töltötte ki és nagy számban regisztráltak résztvevők a városi estre, viszont míg a kérdőívet autópártiak is jelentős arányban töltötték ki, az estre leginkább a kerékpárosok és közösségi közlekedést használók jöttek, így az tulajdonképpen egy buborékban zajlott.

A városi esték fő célkitűzése az állampolgárok edukációja, tájékoztatása, a velük való párbeszéd, így az olyan kritériumok, mint a korai bevonás, a döntés strukturáltsága, a folyamat eredményeként a döntés tényleges befolyásolása nem értelmezhetők. A szakmai megvalósítás során, mint említettem, történtek hibák, melyeket a jövőben a hasonló estek szervezésekor fontos elkerülni, így az előzetes információk megosztásának elmaradása, vagy hogy a várfürdő esetén nem sikerült maradéktalanul egyértelműsíteni azt az üzenetet, hogy nem közösségi tervezés zajlik, hanem egy téma alapos körüljárása. Ennél a

módszernél is kulcsfontosságú a megfelelő téma kiválasztása. Olyan kérdést érdemes feldolgozni, ami nagyon érdekli az embereket, és a hivatal is szeretné, ha jobban megértenék a lakosok annak komplexitását. A miskolci folyamatban a témaválasztás jónak bizonyult, bár a Népkert ugye kevesebb embert mozgatót meg. Ennek oka lehet az, hogy manapság kevesen használják a parkot, másrészt sokan egyszerűen úgy gondolják, nem kell semmit kezdeni vele, csak vigyázzanak a fákra!

V. Közösségfejlesztés-fókuszú eszközök: közösségi kezdeményezés, közösségi beszélgetés, közösségi felmérés, szociális ötletmaraton

A miskolci részvételi folyamatot ösztönző-koordináló szereplők, mint fentebb említettem, a társadalmi részvételnek egy szélesebb értelmezéséből indultak ki, így a MÁRK-ba az alkalmazandó eszközök közé bekerültek a közösségfejlesztés eszköztárából eredeztethető módszerek is (közösségi beszélgetés, közösségi felmérés, közösségi kezdeményezés), és ezeken felül sor került a szociális ötletmaraton miskolci adaptációjára.

A **Közösségi kezdeményezés** egy önszerveződő közösség által kezdeményezett, saját lokalitásban végrehajtott cselekvés, elsősorban saját erőforrás bevonásával valósul meg és a helyi közösség életminőségének javítása a cél (MÁRK).

A részvételi iroda a vizsgált időszakban az alulról jövő kezdeményezéseket felkarolta. Legsikeresebb a „Fogadj örökbe egy közterületet!” program volt, melyben egy adott közterületen a növények és tereptárgyak gondozását, karbantartását vállalja magára egy helyi közösség. A kezdeményezés benyújtását követően jó egy év kellett ahhoz, hogy a hivatal különböző osztályaival egyeztetve kialakuljon a program végleges formája (mire van joga az örökbefogadóknak, felelősség kérdései, stb.). 2022-ben 12, 2023-ban 35, 2024-ben pedig 36 közösség nyert jogot az általuk örökbefogadott terület gondozására.

Közösségi kezdeményezés eredményeként jöttek létre az észak-kiliáni és a dél-kiliáni helyi közösségek közösségi kertjei, melyhez területet kaptak az önkormányzattól és némi támogatást. Az észak-kiliáni közösség egy helyiséget is kapott, melyet közösségi térként tudnak használni. Ezen kívül a bábonyi szegregátumban⁹ folyó fejlesztési programban megerősödött egy kis közösség, létrehozott egy egyesületet és kérvényezték, hogy ők üzemeltethessék a területen kialakított szolgáltatóházat.

A viszonylag kevés közösségi kezdeményezés oka, hogy ehhez magas szintű közösségi élet kell.

A **közösségi felmérés** a vizsgált időszakban nem zajlott, a **közösségi beszélgetés** kapcsán pedig bizonytalanok a résztvevők, hogy lakossági fórum vagy közösségi beszélgetés valósult-e meg.

A **szociális ötletmaraton** (social hackaton) a tech világban kifejlesztett hackatonok adaptációjaként született. A hackaton egy olyan, általában pénzdíjas verseny, mely folyamán vegyes összetételű csapatok dolgoznak együtt intenzíven, két-három napon keresztül valamilyen kihívás megoldásán. Az esemény pitchinggel kezdődik, azaz a kihívásra született ötletek rövid, tipikusan 1 perces ismertetésével. Ezt követően zajlik a csapatok megalakulása: a megjelentek ahhoz az ötlethez csatlakoznak a megoldás kidolgozása céljából, amelyik legjobban elnyerte tetszésüket. Nem minden ötlet kerül kidolgozásra, csak azok, amelyek köré kellő létszámú csapat tud szerveződni. A szociális hackaton az eredetitől a kihívás természetében tér el, illetve, hogy jellemzően nem tartalmaz a megoldás szoftvert. A módszer első magyarországi alkalmazására a gönci járásban került sor egy 2019 –2021 között zajló projekt keretében.¹⁰

A miskolci ötletmaratonokat a Dialóg egyesület szervezte a részvételi iroda munkatársaival közösen, pályázati forrást is sikerült rendelnie az eseményekhez. A 2022 tavaszán megvalósult ötletmaratonra 37 ötlet érkezett, 50 résztvevő 6 projekttervet dolgozott ki mentorok segítségével. A kihívást tágan fogalmazták meg, bármely ötletet lehetett hozni, amely a miskolciak életminőségének növelését, közösségeik megerősítését szolgálja. Péntek délután a pitchinget követően lezajlott a „piacozás”, a csapatok megalakulása.

⁹ lsd. erről: Szabó-Tóth – Mihályi, 2022.

¹⁰ <https://kofe.hu/szakmai-programjaink/szocialis-hackathon/>

Ennek folyamán bizonyos ötletek „összeolvadtak”, így például két kerékpáros tematikájú ötlet. Voltak olyan ötletgazdák, akik megsértődtek, és mivel a saját ötletükhöz nem sikerült csapatot gyűjteni, nem is vettek részt a további munkálatokban. Az est a csapatok összerázásával zárult. A projekttervek kidolgozása szombaton történt, az intenzív munkát ebédszünet és beiktatott játékos tevékenység könnyítette. Vasárnap már leginkább a performanszokra készültek a csapatok, melyekkel a kidolgozott terveket mutatták be a közönség és a zsűri részére. Az első három csapat pénzdíjban részesült, melyet a projekt megvalósításához használhatott fel, a díjátadón a zsűritagok és egyéb megjelentek további különdíjakat ajánlottak fel, így végül mindegyik csapat nyertesként távozott. Az első miskolci ötletmaratonon a zsűri tagja voltam, illetve részt vettem a pitchingben és a piacozáson. Az volt a benyomásom, hogy a pitchinghez képest nem sokat fejlődtek a projektek. Ezen kívül negatívumnak láttam, hogy kevésbé sikerült vegyes összetételű csapatokat alakítani, ami részben abból eredt, hogy az érdeklődők összetétele sem volt túl színes, miskolci diákönkormányzatosok (középiskolások és egyetemisták), és a miskolci humánértelmiség képviseltette magát leginkább. A nyertes ötlet ingyenes extrém sportolási lehetőség infrastruktúráját szerette volna megteremteni, melyhez a polgármester egy helyszínt is felajánlott, de a megvalósítására sajnos nem került sor. A „Szebb Miskolcért” csoport számos közösségépítő-szemétszedős eseményt valósított meg. A létrejött Facebook-csoport alapja lett egy mozgalomnak, mely mára a második ötletmaraton két projektjét is szárnyai alá vette.¹¹ Vállalkozói felajánlásból elkészült a csillaggyermek emlékhely – a meg nem született csecsemők emlékparkja.

A második ötletmaratonra kevesebb ötlet és résztvevő érkezett, négy projektet dolgozott ki huszonöt fő. Ennek oka lehetett, hogy a kihívás a klímasemlegesség volt, mely az érdeklődők és ötletlehetőségek körét leszűkítette. Ebben az évben az volt a szervezők stratégiája, hogy a zsűribe olyan szereplőket hívnak be, akik esetleg a projektek megvalósítását támogatni fogják, ami meg is történt, mindegyik projekt megtalálta a maga támogatóit. Felmerült az is lehetőségként, hogy a kidolgozott projektek egy későbbi adománygyűjtő eseményen bemutatkoznak, de erre végül nem volt szükség.

¹¹ <https://szebbmiskolcert.hu/>

A már említett Szebb Miskolcért mozgalomba becsatlakozó egyik ötlet az volt, hogy nem használt kertek tulajdonosait – köztük a város önkormányzatát – hozzák össze kertészkedni vágyókkal. Távlati céljai a projektnek a város élelmiszerönellátásának megteremtése, valamint talajmegújító művelési módszerek, permakultúrás tervezési elvek megismertetése, elterjesztése. Egyelőre három megállapodás jött létre, mert bár kertészkedni többen jelentkeztek, de elhanyagolt területekkel – amik fel voltak ajánlva – nem akartak bajlódni. A másik ötlet Miskolc beton- és aszfaltfelületeinek csökkentése, feltörése és növényekkel való beültetése volt. Az ügyben egyeztetés zajlott az önkormányzattal a lehetséges területekről, kapcsolatfelvétel történt vállalkozókkal, akik a feltört betont hasznosítani tudnák, illetve kertészetekkel megállapodások születtek növények adományozása tárgyában. Az etikus bontás témáját zászlajára tűző projekt ügyében több egyeztetés zajlott az önkormányzat szakembereivel, de egyelőre túlságosan drágának tűnik az ötlet kivitelezése. Az önkormányzat mindhárom projekt esetében nyitottnak mutatkozott arra, hogy az ötleteket továbbfejlesztve nagyobb volumenű pályázatban továbbgondolja, továbbvigye azokat.

A második ötletmaratont 13 résztvevő értékelte kérdőív kitöltésével. Az esemény legfőbb pozitívumának legtöbben a kialakuló emberi kapcsolatokat tartották, illetve annak megtapasztalását, hogy felkelthető a lelkesedés, mindenki aktívan és kreatívan dolgozik együtt. Negatívumnak az őszi időpontot, a szomorú időjárást, a fiatalok pedig a sportos kikapcsolódási lehetőség hiányát említették. A szervezőkben felmerült, hogy az alacsony érdeklődés oka esetleg nem az-e, hogy túl hosszú a 48 óra, nem tudnak, nem akarnak egy teljes hétvégét az emberek rászánni ilyen jellegű programra. A kérdőívek visszajelzése alapján azonban szükség van erre az időtartamra. Ráadásul aki nem szán két napot a tervezésre, az feltehetően nem fog ettől sokkal többet szánni a megvalósításra.

A közösségfejlesztés-fókuszú eszközök esetén az önkormányzat nem kezdeményező, hanem támogató szerepet tud vállalni, amit a miskolci városháza meg is tett, mind a közösségi kezdeményezéseknél (a részvételi iroda támogatta, segítette a megvalósulást, az önkormányzat infrastruktúrát biztosított), mind a szociális ötletmaraton kidolgozott projektötletei esetében (infrastruktúra, pénzügyi támogatás, szakmai segítség).

A közösségfejlesztés, mint tevékenység a modernitás bizonyos negatív hátulütői – közösségek hiánya, atomizálódás, társadalmi kirekesztettség, stb. – ellen keresi a megoldást közösségek megerősítésével vagy életre hívásával. Amennyiben sikeresek e törekvések, a közösségfejlesztő folyamat a társadalmat a gyökereinél fűzi szorosabbra és mélyíti a demokráciát. A közösségfejlesztés témaköre nagyon gazdag, a felmerülő kérdések, nehézségek, lehetséges eredmények elemzése messze túlmutatnak e tanulmány keretein. A miskolci részvételi folyamat fontos szereplőjének, az önkormányzat kvázi stratégiai partnerének a Dialóg egyesületnek fő profilja a közösségfejlesztés. A szakma kihívásairól és nehézségeiről az egyesület elnöke által elmondottak jó illusztrációja a miskolci részvételi folyamatnak is:

„Az alapvető cél volt, hogy közösségi erőforrásokból megoldásokat találjunk az élhető életre...ez már finomodott. Ha a kapcsolódásokra teremtünk lehetőséget a közösségi terekben, egy-egy közösségi akcióban, közösségi eseményen, tervezési folyamatban, az is fontos érték. Magamban is visszavettem a mérőföldköveket. Ha 3-4 ember együtt tud kooperálni, tervezni, megcsinálni, a kommunikációs, együttműködési készségük fejlődik, sikerélményhez jutnak, az eredmény.” (A Dialóg egyesület volt elnöke, interjúrészlet; idézi Havasi, 2024).

VI. A részvétel egyéb posztmodern eszközei: online részvételi weboldal, online kérdőív, ötletláda, kitelepülések, közösségi tervezés

A miskolci részvételi program kommunikációs eszközeinek része volt egy online részvételi weboldal, mely horizontálisan, valamennyi részvételi program megvalósulását támogatta. Online kérdőívek bizonyos részvételi folyamatoka bevont eszközként működtek (lakossággal egyeztetés vitatott beruházásnál, városi esték). Az ötletláda helyett az állampolgárok inkább a személyes megkeresést preferálták, illetve az online csatornákat. A részvételi iroda munkatársaival a város és városrészi eseményekre rendszeresen kitelepült a lakossággal való kapcsolatfelvétel céljából, illetve a részvételi program népszerűsítésére. Részletesebben a **közösségi tervezésről** szólnék, mely Miskolcon a részvételi program leghangsúlyosabb elemévé vált. Ezeken az alkalmakon a helyi érintettek, közösségek bevonása történik meg egy közös

jövőkép, közösségi terv és/vagy stratégia kialakításába. A MÁRK a párbeszéd és a partnerség szintjein is megemlíti a módszert, utalva arra, hogy párbeszédről akkor beszélhetünk, ha a közösségi tervezés eredményeihez igazodó döntést hoz a döntéshozó.

Igaz, hogy kevesen jelentek meg a közösségi tervezéses alkalmakon, de „általában zseniális, inspiráló ötletekkel álltak elő”. A civil részvételi referens véleménye szerint:

„Az ember akkor mozdul, ha indulati többlet van. A legtöbb indulat autós ügyekben volt... Az emberek ingerküszöbét nem éri el, hogy találjuk ki, hogy egy öt év múlva megvalósuló térnek milyen funkciókat adjunk. Az, hogy egyirányú legyen-e az utca, az igen.” (Civil részvételi referens, interjúrészlet).

Fontos lenne, hogy az érintettek nélkül ne szülessen döntés, a közösségi tervezés eredményeivel ugyanakkor óvatosan kell bánni, épp az alacsony részvételi létszám és a reprezentativitás hiánya miatt. Internetes véleménynyilvánításra is volt lehetőség a közösségi tervezés alatt álló kérdéseknél: a tervezzukmiskolcot.hu weboldal Párbeszéd menüpontjában az adott kérdéshez (helyszínhez) egy-egy online fórum nyílt. Igaz, a kommentek száma szintén alacsony maradt. A futó és lezárt viták egy ideig hozzáférhetők voltak a honlapon, de e cikk írásakor már nem láthatóak.

A módszert először a görömbölyi pincesor jövőjének megtervezése kapcsán próbálták ki. A területen van egy-két pince, ami turisztikai attrakcióként már funkcionál (kiadják szülinapok szervezésére, csapatépítésre, kiskoncerteket szerveznek), van egy professzionális bortermelő, a többi tulajdonos pedig hétvégénként jár ki, családi összejöveteleket szerveznek. A nagy pincék érdeke, hogy legyen víz bevezetve a területre, legyen út, parkoló, ahol busz is meg tud állni. A kis pincéknek nem érdeke a nagy forgalom, de nekik is jó, ha van komfortpont és vízvételi lehetőség. Ezeket az érdekeket össze lehetett békíteni a közösségi tervezési folyamatban, mely egy bejárással indult, majd négy moderált beszélgetéssel folytatódott. Az önkormányzati részvevők nagy izgalommal és kis félelemmel vágtak bele a folyamatba és kellemes meglepetés volt számukra, hogy az milyen jól működött. A pincetulajdonosok közül 25 fő kapcsolódott be az eseményekbe, 15-en kifejezetten aktívan.

A Szinva Zöld Folyosó-projekt azt célozza, hogy a Miskolcot átszelő patak közelebb kerüljön az emberekhez, előbb kapcsolat alakuljon ki ember és környezete között. Ennek érdekében első körben megvizsgálták, hogy milyen helyszíneken vannak olyan nagyobb teresedések, ahol közösségi együttlétet lehetővé tevő attrakciók születhetnének. A kiválasztott hat helyszínre vonatkozó javaslatokat különböző csatornákon keresztül fogadta az önkormányzat, illetve egy közösségi Szinva-bejárást is szerveztek a Mobilitási Hét keretében, ahol a résztvevők a főépítéssel együtt végigkerékpároztak a patak városi szakaszain. Ezen az eseményen és a hat helyszínen megrendezett közösségi beszélgetéseken – melyeken összesen ötven ember vett részt – begyűjtötték a lakossági javaslatokat, észrevételeket és ötleteket, melyeket megvitattak és rangsoroltak is. Az alapvető kérdések arra vonatkoztak, hogy kik-mire használják ezeket a területeket, és mi mást szeretnének az adott helyeken. A szervezőket és főépítést meglepte, hogy az emberek egyszerű megoldásokra vágnak, nem csillogó attrakciókra. A város pályázati és saját forrásokból igyekszik megvalósítani a körvonalazódott terveket. A Szinva Zöld Folyosó-gondolat egyébként mozgatja az embereket, mindkét szociális ötletmaratonon megjelent projektötletként.

A fentiekén kívül több közterület (Díszter, Kilián-Észak, Martin kertváros, Szirma, Honfoglalás park) közösségi tervezésére került még sor.

A miskolci főépítész kíváncsi a lakosság véleményére, de a szakmai döntést saját belátása szerint hozza meg, hiszen a felelősség a döntésért az övé. Ugyanakkor elmondta, hogy a részvételi folyamatok során inspiráló ötletekkel találkozott, amely nagyban segítette munkáját.

VII. Záró gondolatok

A bemutatott, 2019–2024 között Miskolcon kipróbált részvételi módszerek más-más célok hangsúlyozásával tudják mélyíteni a demokráciát, így hatékonyságuk megítéléséhez sem használható egységes szempontrendszer. Az elemzés folyamán bemutattuk, hogy mely célok elérésére alkalmasak és melyekre nem, illetve kitértünk a korlátaikra is. Miskolcon a módszerek alkalmazása legtöbb esetben professzionálisan zajlott, leszámítva a kommunikációs tevékenységet, mely a bevontak alacsony számának egyik

magyarázatául is szolgál, illetve a városi estek kapcsán a megvalósítás szakmai színvonalát némileg csökkentette.

A professzionális lebonyolítás következtében számos olyan buktatót sikerült elkerülni, ami a részvételi módszerek alkalmazásának tipikus hibái lehetnek. Ezek az alábbiak:

- Az egyes részvételi eljárások, technikák egyenlőtlen lehetőséget biztosítanak a társadalmi szereplőknek a bekapcsolódásra, üzleti; politikai vagy társadalmi csoportok által manipulálhatók; kisebbségi, gazdasági vagy politikai érdekek a többségi vélemények fölé kerekedhetnek.
- Csökkenhet a döntéshozatali hatékonyság, mindenkinek elfogadható puha, de a probléma megoldása szempontjából szuboptimális megoldások születhetnek.
- A participációs aktus előhív korábbi sérelmeket, rejtett frontvonalakat, konfliktusok eszkalálódásához vezethet.
- A lakosság bevonásának fórumai átalakulhatnak a helyi érdekcsoportok közötti politikai jellegű konfliktussá, ahol a participáció ürüggyé válik a helyi érdekcsoportok közötti küzdelemhez, így taszítva el a helyieket a részvételtől.
- A partipációs alkalmak a konfliktusok szításában „utazó” személyeknek („trollok”) terepet nyújthatnak, nyilvánosságot adnak számukra. Ezek a személyek elvihetik a diskurzust egy nem kívánt irányba, illetve a többi helyi szereplő elől kisajátíthatják az eseményeket elvéve azok kedvét a bekapcsolódástól.
- Előfordulhat, hogy a lakosság irreális elvárásokat támaszt a részvételi folyamat irányába, olyan témákat is meg kíván vitatni, amik nem képezték a közös döntés témáját.
- Bizonyos helyi szereplők automatikus bevonása a „királyi ellenzék”, illetve „hivatalos civilek” szerepének kialakulásához vezethet, ami elveszi a teret a valódi támogatottsággal rendelkezők elől.

(Hartz-Karp – Briand, 2009; Boda – Jávör, 2012; Kocsis, 2019).

A részvételi folyamatokra leselkedő veszély lehet az is, hogy az intézmények által, csak a látszat kedvéért lefolytatott eljárások frusztrációt és a bizalom további hanyatlását eredményezik (Kocsis, 2019). Ez

általánosságban ugyan nem volt jellemző Miskolcon, de bizonyos csoportok így élték meg a folyamatokat.

További probléma lehet, ha a lakosság azzal a kritikával lép fel, hogy miért a lakossági bevonásra költik az erőforrásokat, amikor sok más jelentősebb probléma is van az adott településen (Kocsis, 2019; Boda – Jávör 2012). Ilyen jellegű hangok nem hallatszottak a városban, ráadásul a költségeket sok esetben nem (vagy nem csak) az önkormányzat biztosította.

Az a probléma, hogy a képviselési demokrácia intézményei bizonytalanul legitimált konkurensokat kaphatnak, amely a döntéshozatalt bizonytalanná teheti, nem volt jellemző Miskolcon. Ez az alkalmazott módszerek természetéből, illetve volumenéből eredt. A közvetlen demokrácia eszköztárából a közösségi gyűlés került alkalmazásra és nem túl nagy kerettel a részvételi költségvetés, a többi módszer inkább a deliberatív demokrácia és a társkormányzás körébe tartozó demokratikus innovációk,¹² melyeknél ez a legitimációs probléma nem merül fel.

A legnagyobb kérdés a cikk írásakor,¹³ hogy az új önkormányzat a következő ciklusban tovább kívánja-e vinni a megkezdett folyamatokat. Erre az esély megvan, hiszen a megválasztott civil polgármester kampánya tartalmazott a társadalmi részvételre vonatkozó ígéreteket.

¹² Isd. erről bővebben: Newton, 2012; Oross, 2020.

¹³ lezárva: 2024. 08. 30.

Irodalom

- Boda Zsolt – Jávör Benedek (2012): *Keresem és kínálom: Társadalmi részvétel a környezetpolitikában intézményi nézőpontból*. In: Pataki, Gy. – Fabók, V. – Balázs, B. (szerk.): *Bölcs laikusok – Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Budapest: Alinea Kiadó és Végegylet.
- Bördös Éva (szerk.) (2021): *Miskolci közösségi gyűlés. Levegőt! Mi szennyezzük, mi szívjuk. Mit tehetünk közösen, hogy jobb legyen a levegőminőség Miskolcon? DemNet* <https://kozossegygyules.demnet.hu/wp-content/uploads/2021/06/DemNet-Miskolci-Kozossegi-Gyules-Jelentes-2021.pdf> (Letöltve: 2024.05.02.).
- Hartz-Karp, J. – Briand, M. K. (2009): Institutionalizing deliberative democracy. *Journal of Public Affairs*, 9(2):125–141.
- Havasi Virág (2024). Lelkes közösségek Miskolcon – a civil társadalom történetei a szabadidő, kultúra és sport világából. *Publicationes Universitatis Miskolciensis* (megjelenés alatt).
- Jávör Benedek – Beke Zsolt Frigyes (2012): Résztevők és apatikusak. Adalékok a társadalmi részvétel helyzetéhez. *Politikatudományi Szemle*, 22(4):59–88.
- Kocsis János Balázs – Csanádi Gábor (2018): *Kutatási jelentés – Helyi településfókuszú közszolgáltatások inkluzív faktorainak azonosítását célzó kutatás*. https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/10284/1/Kutatasi_jelentes_Kocsis_Csanadi.pdf (Letöltve: 2024.08.22.).
- Kocsis János Balázs (2019): *Lakosság bevonásának gyakorlata hazai önkormányzatokban*. In: Belügyminisztérium, Önkormányzati Koordinációs Iroda (szerk.): *A helyi önkormányzatok fejlődési perspektívái Közép-Kelet-Európában: Közös tanulás és innovációk*. 116–131. Budapest: Belügyminisztérium Önkormányzati Koordinációs Iroda.
- Kuna Gábor – Simon Ildikó (2012): Az Állampolgári tanács a gyakorlatban. Nyolc év tanulságai, és pozitív tapasztalatai. *Parola*, 12(1) <https://kofe.hu/parola/parola-folyoirat/az-allampolgari-tanacs-a-gyakorlatban-nyolc-ev-tanulsagai-es-pozitiv-tapasztalatai/> (Letöltve: 2024.08.22.).
- Miskolc m.j.v. (2021): *Melléklet a Közgyűlés 475=2021(XII.16.) határozatához. Miskolc m.j.v. állampolgári részvételi koncepció*.
- Nárai Márta – Reisinger Adrienn (2016): *Társadalmi felelősségvállalás és részvétel-a lokális és területi közösségi folyamatokban*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Newton, K. (2012): *Curing the democratic Malaise with democratic innovations*. In: Geisel, B – Newton, K.: *Evaluating democratic innovations -Curing the democratic malaise?* 3–20. New York: Routledge.

- Oross Dániel (2020): Versengő demokráciafelfogások, új részvételi lehetőségek? Képvisélet, részvétel, deliberáció és demokratikus innovációk. *Politikatudományi szemle* (4):105–120.
- Rowe, G. – Frewer, L. J. (2000): Public participation methods: A framework for evaluation. *Science, Technology, & Human Values*, 25(1):3-29.
- Szabó-Tóth Kinga – Mihályi Helga (2022): Városi szegregátumban élők tipológiája. *Publicationes Universitatis Miscolciensis*. 27(6):298–306.
- Szántó Richárd (2012): Társadalmi részvétel Magyarországon. Siker vagy kudarc? *Kovács*, 16(1–4):33–53.

Gyukits György

Fiatalkorú terhesség elslumosodó térségekben

Ebben a rövid tanulmányban az elslumosodó térségekben oly gyakori fiatalkorú terhességgel kapcsolatos tapasztalataimat szeretném összegezni, melyeket évtizedeken át folytatott terepkutatásaim során szereztem (Gyukits, 2003; Gyukits, 2015), ezért most nem követem a tudományos publikációk szokásos tárgyalási módját, hanem kissé anekdotikus formában idézem fel a legjellemzőbb eseteket. Úgy érzem, ennek ellenére nem kerülhetem meg teljesen a módszertan kérdését, ezzel kapcsolatban fel kell hívom a figyelmet, hogy mindig interjúzáson alapuló ún. kvalitatív szociológiai módszereket alkalmaztam.

Először azonban nézzük milyen adatok állnak rendelkezésre evvel kapcsolatban. Magyarországon a nők 9 százaléka húsz éves kor alatt szüli meg első gyermekét, ez az érték a harmadik legmagasabb az Európai Unióban (Eustat, 2015), pedig az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkent a fiatalkorú szülések száma (1. táblázat).

1. táblázat

Ezer fiatalkorú nőre (15–19 éves) jutó élveszületések száma Magyarországon

1960	1970	1980	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
52,5	50,5	68,0	39,5	23,3	17,9	18,0	19,2	21,1	23,1	22,8	24,8	22,9	22,0

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv; 2018. Szabó – Makay, 2019.

De kik ők, és milyen társadalmi jellemzőik vannak? A fiatalkorú anyák meglehetősen heterogén csoportot képeznek, közéjük tartoznak például a „megesett lányok”, akik későn vették észre terhességüket, köztük vannak

kifejezetten jó társadalmi háttérrel rendelkezők is, vagy az „intézetis” lányok, róluk ez utóbbi már nem mondható el. Összességében azonban a halmozottan hátrányos helyzet a jellemző, e tekintetben ki kell emelni a kedvezőtlen jövedelmi viszonyokat, de tipikus az alacsony iskolai végzettség, vagy gyakran éppen a terhesség miatt abbamaradt iskola is, társadalomföldrajzi szempontból pedig a kistelepülés és a leszakadó térség, mint amilyen Borsod. A családi kapcsolatok tekintetében már más a helyzet, nagyon nem mindegy, hogy egyedülálló, vagy élettársi, esetleg házastársi kapcsolatban él-e az anya, főleg a család jövedelmi viszonyait illetően. Jellemző a párkapcsolatoknak a terhesség bekövetkezte utáni stabilizálódása, érteve ez alatt, hogy „összeköltözik” a pár, vagy akár meg is esküszik (Szabó – Makay, 2020).

Dióhéjban ennyit a fiatalkorú terhességről általánosságban, és most rátérek a saját kutatási eredményeim összefoglalására. Ehhez először is tisztázni kell az elslumosodó térség fogalmát, mely lehet egy leamortizált városrész, mint amilyen a fővárosi Hős utcai telep és a néhai „Dzsumbuj”, vagy a miskolci „Számozott utcák”, de lehet egy falurész, vagy akár egy egész falu is. Szociális helyzet szempontjából nyilvánvaló, hogy az ilyen területen élők rendkívül rossz adottságokkal rendelkeznek, de ez csak általánosságban igaz, ugyanis a nyomornak mindig is meg voltak és meg vannak a vámszedői, a drogdílerek, a stricik, az „öregezők”, a „kamatosok”, és a társaik, akik relatíve egészen jó anyagi körülmények között élhetnek. Ráadásul időben is változik a helyzet, míg a rendszerváltás után pár évvel, amikor először mentem ki a miskolci „Szondi” telepre, inkább homogén és borzasztóan mély volt a szegénység, míg napjainkban már sokkal változatosabb a kép. Némileg leegyszerűsítve, vannak, akik számára az utóbbi időben kifejezetten magas kereseti lehetőségek adódtak – csak hogy érzékeltessen ennek nagyságát, egyik szociálismunkás hallgatóm Hamburgba szervezett Borsodból hegesztőket, ő intézett külföldi munkavállalással kapcsolatban mindent, így tudta a béreket is. Egy ponthegeztő – még jóval a koronavírus-járvány előtt – másfélmillió forintnak megfelelő eurót keresett havonta. Vagy az egyik régi taktaközi kutatási terepemen a fél falu kint dolgozott állványozóként Németországban. Egy egyszerű állványozó nyolc általánossal nyolcszázezer forintnak megfelelő eurót keresett még szintén a covid előtt. A kép árnyoldala, hogy a falu másik fele „dubajozott”. Egy idős férfi büszkén mondta, hogy a lánya kint „dolgozik” és így neki telik a drága cigire, meg piára. Tehát az elslumosodó területeken nőttek az

egyenlőtlenségek, de ez elsősorban a falvakban jellemző, és egyben szemmel látható is, a megújuló házak formájában, míg egy nagyvárosi slumból szinte biztos, hogy elköltözik, akinek jobban megy.

A jövedelmi különbség a legfontosabb tényező a fiatalkorú terhesség és gyermekvállalás esetében (Szabó – Makay, 2019), ezért lényeges az elslumosodó térségekben a jövedelmi egyenlőtlenségek utóbbi időben megfigyelhető növekedése, hiszen nem mindegy, hogy valaki jövedelempótlólóból, közmunkából, multis bérből vagy külföldi munkavállalásból él. Sajátos, hogy ezek a különbségek a terepen egymás tözsomszédságában jelennek meg.

A legrosszabb verzió a fiatalkorú várandós, vagy anya egyedül. Ez a típus tapasztalataim alapján a legritkább. Ennek oka, hogy a fiatalkorú próbálja stabilizálni a helyzetét, egyrészt a párkapcsolatát, de a saját vagy a párjának a szüleivel való viszonyát illetően is, ha ez nem megy – például bántalmazás miatt –, akkor még mindig tud az intézményi ellátás felé fordulni. Ráadásul nincs is nagyon hova mennie. A rendszerváltás utáni időkből az ingatlanhelyzet kaotikussága miatt még könnyedén be lehetett költözni egy elhagyott ingatlanba. Például a miskolci „Tetemváron” emlékszem egy lányra a csecsemőjével, aki az egyik romos épületben húzta meg magát, de egy hét múlva, amikor ismét arra jártam, már nem volt ott. Vagy egy másik esetben a budapesti „Dzsumbujban” volt a Natasa és a Szamanta, akik „illegális” beköltözők voltak, és együtt laktak egy huszonnyolc négyzetméteres lukban a gyerekeikkel, mert az élettársaik börtönben voltak. Ők viszont tudták stabilizálni a helyzetüket a telepen, de meg kell jegyezni, a helyben lévő Dzsumbuj Help szolgálat sokat segített nekik ebben. Manapság az önkormányzatok már ügyelnek arra, hogy az üresen álló ingatlanokba illegálisan ne nagyon költözhessen be senki.

Visszatérve a fiatalkorú terhességre, a szülők számára nem idegen ez az élethelyzet, hiszen jó esély van rá, hogy velük is ez történt, ezért is elfogadóbbak. Meg merem kockáztatni, hogy egy középosztályi családban nagyobb perpatvar lesz egy ilyen ügyből, már csak azért is, mert más jövőt szánnak a lányuknak, melyben például egy egyetemi diploma megszerzése is benne van. Diplomaszerezés nappal, és közben gyermeket nevelni pedig nem egyszerű. A slumokban viszont tipikus, hogy az iskola ezokból marad abba, amit sajnos később sem fejeznek be.

Ezt illusztrálja az alábbi eset: Egyik borsodi faluban egy harmincas közfoglalkoztatott nő kérdezi tőlem, hogy nincs-e valami tanfolyam? Először meglepett a kérdés, aztán rájöttem, persze, a tanfolyamért pénzt kap. Leggyakoribb a targoncás, amivel itt soha nem fog tudni elhelyezkedni, ezt mindenki tudja, akik szervezik, azok is, de nekik ez a legolcsóbb, és mindenkinek kell valamiből élnie. Közben odajön a nő húszas éveiben lévő lánya az unokával. Kiderül, hogy a lány középiskolába járt Miskolcra, ami a terhessége idején maradt abba. Kérdezem, nem inkább az érettségit kellene a lányának megszerezni? A nőről csak annyit, hogy teljesen ki van készülve, amikor még nem volt így leamortizálva Hollandiába járt ki, meztelenült táncolt kirakatban, de mára mindenben túl van már, állítása szerint most emberkereskedelem miatt várja a börtönbevonulást. Az eset tökéletesen példázza Lewisnak (1996) a „szegénység kultúrájában” leírtakat, nevezetesen, hogy nincs jövő, csak az itt és most. Neki itt és most kell a pénz a tanfolyamért, mit tudja ő mi lesz a lányával és az unokájával, ha be kell mennie a börtönbe. Persze nem csak a slumokra jellemző régi történet ez, gondoljunk csak Homérosz Iliászára, ahol Agamemnonnak akkor és ott kellett Briszéisz, hiszen lehet, hogy holnap a harcmezőről már nem tér vissza.

Eddigek alapján úgy tűnhet, hogy a fiatalokú terhesség egy baleset – igen, ez egy létező típus, a „megesett” lányé –, de a dolog nem ennyire egyszerű. Egy amerikai antropológus, Kelly (1998) Mexikóvárosbeli kutatása alkalmával mutatta ki, hogy a slumokban élő fiatalokú lányok között tipikus, hogy vannak, akik kifejezetten akarják a gyermeket. Ezt a jelenséget avval magyarázza, hogy a rossz családi körülmények (erőszak, alkoholizmus) között élő lányoknak ez az egyetlen legitim módja annak, hogy a családjukból elmeneküljenek, mert a gyermek feljogosítja őket az önálló életre és egy új család alapítására, ugyanis ezáltal felnőtté válnak. Különböző terepeken teszteltem Kelly elméletét a fiatalokú gyermekvállalással kapcsolatban és arra a következtetésre jutottam, hogy ez nálunk is működik. Kelly koncepciójának van még egy nagyon fontos eleme, mégpedig az, hogy az új párkapcsolat is ugyanolyanná válik, mint amiből a fiatalokú menekül, így termelődik újra a szegénység a slumokban. Hogy ez mennyire igaz, akkor derül ki, amikor éveken át van kint egy terepen a kutató, ezáltal van időbeli rálátása a történésekre. Jó pár év elmúltával a fenti példában szereplő, éppen kékre-zöldre vert Szamantának feltettem a költői kérdést: „kijött az élettársa?” Bólintott. „Mikor jobb, ha bent van, vagy ha kint?” –

kérdeztem ezután. „Hát, azt nem tudnám megmondani” – válaszolta nevetve, pedig régen nagy volt a szerelem.

A fiatalok gyermekvállalás szociális háttere kapcsán a párkapcsolatnak döntő szerepe van (Szabó –Makay, 2019), de ezek a meglévő párkapcsolatok a slumokban rendkívül labilisak, ami azt eredményezi, hogy végül az anya egyedül marad a gyermekével, illetve gyermekeivel, és csak a szülei támogatására számíthat, ekkor kerülhetnek kulcspozícióba az átlagosnál lényegesen fiatalabb nagymamák a gyermeknevelés terén. Ezt a folyamatot felerősítik a szenvedélybetegségek, különösen a drogfogyasztás ijesztő méretű előretörése, ilyen esetekben a gyermek(ek) felnevelése teljes egészében a nagymamákra hárulhat.

A gyermekeikkel egyedül maradó anyák persze megpróbálnak új családot alapítani, de nekik már egész más szempontjaik vannak a párkapcsolat terén, mint amilyenek tizenéves korukban voltak. Ezt a szemléletváltást jól jellemezte a miskolci számozott utcákban lakó huszonhároméves, de fiatalon gyermeket vállaló, és gyermekeit egyedül nevelő interjúalany, aki párt és gyermekeinek új apát keres. Az interjúból kiderült, hogy a nálánál legalább négy-öt évvel fiatalabb férfiak iránt érdeklődik (Szabó-Tóth, 2014). Kérdezem tőle, hogy miért nem a vele egyidősek között keres párt? „Aki »normális« annak mind párja van, a többi közül aztán válogathatok.” „Nehéz lehet versenyezni a fiatalabb lányokkal” – válaszoltam. „Á, dehogy, én nem olyan fiút keresek, mint a lányok.” – Ez itt a lényeg! Neki már nem egy Don Giovanni, hanem egy Tamino kell.

A fenti példából látható, ha e lányok gyermekvállalását sikerülne legalább húszas éveik elejére kitolni, akkor nem csak e nők, hanem gyermekeik életésélyei is jelentősen nőhetnének a párkapcsolatok minőségén túl, illetve ezzel szoros összefüggésben szociális téren is.

Végül kérdés, mit lehetne tenni ezügyben? A legfontosabb, ráébreszteni e lányokat arra, hogy a gyermekvállalás nem megoldás a „rossz család” problémára. De hogyan lehet ezt kivitelezni? A tanár, vagy a védőnő elmagyarázza mi a teendő? Nem hiszem, mert ez hiteltelen. De egy olyan anya, mint a fent idézett számozott utcákbeli, azon a nyelven mondja el saját történetét, ami ezáltal életszerű. Természetesen a „klasszikus” ismeretátadásnak is fontos szerepe lehet, például a fogamzásgátlással, az abortusszal, illetve ennek esetleges negatív következményeivel kapcsolatban.

Irodalom

- Gyukits György (2015): *A fiatalok terhesség és gyermekvállalás a mélyszegénységben élők körében*. In.: Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. Budapest: Ars Sociológica, L Harmattan kiadó, Könyvpont kiadó. 129–148.
- Gyukits György (2003): *Gyermekevállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatalok roma nők körében*. *Szociológiai Szemle*, (2):59–83.
- Kelly, Patrizia-Fernandez (1998): *Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaságsszociológiájára*. In.: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 239–280.
- Lewis Oscar (1996): *A szegénység kultúrája*. In.: *A város, a város társadalma, életformacsoportok. Társadalomismereti szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley J. Főiskola. 56–76.
- Szabó Laura – Makay Zsuzsanna (2019): 20 év alatti várandósok: Mennyire jellemző és mi befolyásolja a hátrányos helyzetet. *Demográfia*, 62(4):311–345.
- Szabó-Tóth Kinga (2014): „...de mi van a férfiakkal?” *Férfiszerepek a változó Magyarországon*. *Kapocs* (1):6–16.

Internetes források

- Eustat (2015):
<https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4187653/7825811/IMG+news+item+teenage+mothers.png/e28a5c7c-00d3-4e13-8173-3982e4ddba25?t=1501762961387> (Letöltés: 2024. 11. 10.).

Bikics Gabriella

Német és magyar egyetemek harca a hallgatói lemorzsolódás ellen

Absztrakt

A felsőoktatásban részt vevő hallgatók tanulmányi eredményességének és elégedettségének kutatása, valamint ellenkező esetben tanulmányaik megszakítása, vagyis a felsőoktatási lemorzsolódás egyrészt oktatáspolitikai, másrészt gazdasági szempontból világszerte vizsgálatok tárgyát képezi. A tanulmány áttekintést nyújt azokról a kutatásokról és jó gyakorlatokról, amelyekkel a német és a magyar egyetemek küzdenek a lemorzsolódás ellen.

Kulcsszavak: felsőoktatás, hallgatói elégedettség, iskolaelhagyás, pályamódosítás, lemorzsolódás

Abstract

The study of the academic performance and satisfaction of students participating in higher education, as well as the interruption of their studies in the opposite case, i.e. the dropout of higher education, is the subject of investigations worldwide, both from an educational policy and from an economic point of view. The study provides an overview of the research and good practices with which German and Hungarian universities fight against dropout.

Keywords: higher education, student satisfaction, dropping out of school, career change, dropout

I. A hallgatói lemorzsolódás kutatása

1.1 Statisztikai módszertan és adatok

Miért távozik minden harmadik hallgató? – kesereg egy német cikk írója (Rudolph, 2017). Lemorzsolódó egyetemisták: hogy lesz így tudásalapú gazdaság? – jajdulnak fel egy magyar tanulmány szerzői (Tóth – Trautmann, 2021). Úgy tűnik, a hallgatói lemorzsolódás problémája összetett, nem ismer éveket és országghatárokat, ezért nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt számos vizsgálat és elemzés tárgya. Magyar viszonylatban a témát a

közelmúltban nagyszabású kutatásprojektek keretében vizsgálták¹⁴ (Pusztai – Szigeti, 2018; Pusztai – Szigeti, 2021a; Pusztai – Szigeti, 2021b; Demcsákné – Huszárik, 2020). A nemzetközi és a magyar publikációkat Miskolczi és munkatársai (2018)¹⁵ gyűjtötték össze.

A hallgatói lemorzsolódás adatait, okait és következményeit az ezredforduló óta kutatják világszerte. Az alkalmazott kutatási módszertan eltérő, az adatok mérhetik a tanulmányaikat *abbahagyók* vagy a tanulmányaikat *befejezők* arányát.

Lemorzsolódással kapcsolatos nemzetközi összehasonlító adatokat 2008-ból a *statiszta* német statisztikai portál közölt, ami a *tanulmányaikat abbahagyók* arányát adta meg. A *három legfontosabb angol és német nyelvű ország* vonatkozásában az adatok a következők voltak:

1.sz. táblázat:

A hallgatói lemorzsolódás (a tanulmányaikat abbahagyók) összehasonlító adatai

Angol nyelvterületen		Német nyelvterületen	
USA	54 %	Ausztria	36,5 %
Egyesült Királyság	34,7 %	Németország	33,2 %
Ausztrália	20,3 %	Svájc	27,7 %

Forrás: Statista, 2008.

Látható, hogy az angol nyelvterület egymástól távol fekvő országai között lényegesen a különbségek, míg a történelmi, kulturális és gazdasági szempontból egységes német nyelvű országok között alig számottevők. Ugyanakkor itt is lemorzsolódik átlagban minden harmadik hallgató. Ezért

¹⁴ A 123847 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K17 pályázati program finanszírozásában. A kutatás vezetője: Prof. Dr. Pusztai Gabriella.

¹⁵ A Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája és a Felsőoktatási Tanácsadás Egyesületnek (2016) a Dunaújvárosi Egyetem vezetésével készített szakmai anyaga

mindhárom német nyelvű országban kutatások folynak a lemorzsolódás csökkentése érdekében (v.ö.: 2.).

Egy másik statisztika, amit az OECD készített ettől eltérő módszertant alkalmaz, és a *tanulmányaikat befejezők* arányát vizsgálja. Miskolczy és társai (2018) idézik a kutatás adatait:

„Az OECD legutóbbi erre vonatkozó adatforrása (OECD, 2013) például nem lemorzsolódási, hanem (sikeres) *befejezési arányokról* beszél. E mutatóban a legjobb értékekkel Japán, Ausztrália és Dánia rendelkezik (80% fölött), a legrosszabbal (60% alatt) Új-Zéland, Norvégia, Svédország, az Egyesült Államok, és *legvégül Magyarország (53%)*. Jellemző ugyan, hogy a rangsor elején főként „nyugati” országokat találunk, de például Törökország mutatója is 75%-os, és a visegrádi országok közül Csehország és Szlovákia is 70% (vagyis az átlag) fölötti értékkel rendelkezik. Lengyelország mutatója 62% (OECD, 2013)” (Miskolczy et al., 2018:88).

A magyarországi lemorzsolódási adatokkal az Eduline oktatási portál (Csík – Szabó, 2021) is nagyon elégedetlen, mert minden második-harmadik hallgató abbahagyja tanulmányait: A helyzet leírására használt jelzők jól érzékeltetik a szerzők kétségbeesését.

„*Riasztó* lemorzsolódási adatokkal küzd a felsőoktatás: van, ahol a hallgatók fele otthagya az egyetemet.”

„*Kifejezetten rossz* a helyzet a levelező és a fizetős képzéseken, gyakorlatilag minden második hallgató diplomaszerzés nélkül távozik az egyetemről.”

„A hároméves alapképzések több mint harmada abszolutórium nélkül zárul, *jelentős* a lemorzsolódás a műszaki, az informatikai és a természettudományi területen, de *meglepően sokan* hagyják ott a jogászképzést is.”

1.2 A fogalom meghatározása és kategorizálása

Terminológiai vonatkozásban a jelenség illetve az abban részt vevők elnevezése a német nyelvben a következők: *a tanulmányok megszakítása* (Studienabbruch), míg a hallgatók elnevezése: *a tanulmányaikból kiszállók* (Studienaussteiger). A magyar nyelv azonban képletesen egy metaforát használ: *lemorzsolódás, lemorzsolódók*. Az érzékletes képből egy kukoricacsőre asszociálunk, amelyről lehullanak egyes szemek.

A fogalom meghatározásakor Miskolczi és társai (2018) hivatkoznak egy lehetséges, ám nagyon általános definícióra (HÖÖK – FTE, 2016:3), amely szerint lemorzsolódásról akkor beszélhetünk, *„amikor egy képzésre beiratkozott hallgató jogviszonya a képzési követelmények teljesítése nélkül szűnik meg.”*

Az idézett tanulmány (HÖÖK – FTE, 2016) szerint a hallgatói lemorzsolódást differenciáltan kell kezelni, mivel három szinten jelenik meg eltérő súlypontokkal:

- *Egyéni szinten*

a hallgató életútjában a lemorzsolódás nem feltétlenül negatív, mert jelentheti egy rossz szakválasztás korrekcióját és akár az életpálya számára kedvezőbb döntést is.

- *Intézményi szinten*

a lemorzsolódás negatív esemény, mert egyrészt bevételkiesést, másrészt elvesztett adminisztrációs és oktatási erőforrásokat jelent az egyetem számára; továbbá a „negatív reklám” más, potenciális hallgatókat is elriaszthat a jelentkezéstől.

- *Nemzeti szinten*

egy hallgató lemorzsolódása azt jelentheti, hogy a tanulmányainak finanszírozására fordított befektetés elvész. Ezért nemzeti szinten alapvető érdek a lemorzsolódás megelőzése.

Míg a társadalmi és gazdasági hátrányokkal minden kutató egyetért, az egyéni veszteség kérdése nem egyértelmű.

(Heublein – Wolter, 2011:214)¹⁶ úgy látják, hogy a tanulmányok abbahagyása az egyén életpályájára is kihat. *„A közvéleményben a lemorzsolódás ténye erősen stigmatizált, és nem ritkán egyéni és élettrajzi kudarccal, valamint hiányzó képességekkel azonosítják”* – írják a német kutatók.

Miskolczi és társai (2018) ezzel szemben úgy vélik, hogy *„az a hallgató, aki otthagy egy egyetemet, az intézmény számára lemorzsolódó, de ha később máshol képesítést szerez, akkor a rendszer (és saját maga) számára nem veszett el”* (Miskolczi et al., 2018:89).

¹⁶ A tanulmány valamennyi fordítása a szerzőtől származik.

II. A hallgatói lemorzsolódás kutatása a német nyelvű országokban

A lemorzsolódás jelentős személyes és társadalmi költségekkel jár, ezért a kutatása az utóbbi évtizedekben interdiszciplináris kutatási irányná vált, ami intenzíven foglalkozik annak okaival. Terjedelmi okokból a következő alfejezetek a német nyelvű országok kutatásaiból csak néhány fontos publikációt és az azokban feltárt okokat írják le.

II.1 Ausztria

Egy teljes Ausztriára kiterjedő, nagy felmérésben Unger és társai (2009) a lemorzsolódás jelenségét és okait kutatták. Többek között arról kérdezték meg a hallgatókat, mik a lemorzsolódás okai, és melyek azok az okok, amiket az egyetem enyhíthetne, illetve mit tehetne az egyetem a lemorzsolódás megakadályozásért. A megkérdezettek több, mint 60 %-a szerint *semmit*. 40 % szerint azonban a hallgatók számára szükséges lenne:

- több információ és tanácsadás a tanulmányok előtt és alatt,
- tutorok szakmai segítsége,
- a tanulmányok és a szakma jobb összehangolása,
- tandíj eltörlése, anyagi tehermentesítés,
- a tanulmányok erősebb gyakorlatiassága,
- kedvezőbb órarend,
- jobb szervezés.

II.2 Németország

Németországban is súlyos probléma a hallgatói lemorzsolódás, Heublein és társai (2011) felmérései szerint az összes felsőoktatási intézmény és szak átlagában a lemorzsolódási arány 28%. Ez a 2008-as német mutatóval (33,2%) összehasonlítva már kedvezőbb adat (v.ö. 1. sz. táblázat), de még mindig magasnak tekinthető. Gensch és Kliegl (2011:17) tanulmánya szerint különösen kritikus a természettudományos tárgyak¹⁷ hallgatói esetében, a

¹⁷ Rövidítése: MINT matematika, informatika, természettudományok, technika

műszaki-természettudományos területen 30 %, aminek komoly kihatása van a gazdasági életre. Mindez annak ellenére, hogy már 2007-ben Bajorországban versenyt írtak ki olyan projektekre, melyek enyhítik a lemorzsolódást és számos egyetemre is adaptálhatók. A gazdasági élet szereplői projekteket anyagilag is támogattak, például projektmunkatársak beállításával. 2025-re azt jósolják, hogy 19%-kal kevesebb mérnök lesz a kívánatosnál. Ezért nemcsak az a cél, hogy *több hallgatót vegyenek fel* a felsőoktatásba, hanem az is, hogy minden erővel *megakadályozzák a lemorzsolódást*. Heublein és társai (2009) az okok közül elsősorban a tanulmányi problémákat emelik ki, ezt követik az anyagi nehézségek, a csökkent motiváció, az elégtelen tanulási feltételek és a gátló családi körülmények.

Ausztriához hasonlóan Németországban is vizsgálják, hogy mikor és miért kerül sor leggyakrabban a lemorzsolódásra, és mit tehet a felsőoktatás ennek megakadályozására. A hatékony megelőzés kulcsa Christensen és Meier szerint (2014:182–185) a lemorzsolódás által veszélyeztetett hallgatók korai azonosítása. A kutatások szerint a legtöbben a 3. félév után szakítják meg tanulmányaikat, ezért a hallgatók támogatása az első szemeszterekben különösen indokolt. A hallgatóknak ugyanis már az első félév során egyszerre kell elsajátítani:

egyrésztől számos személyes kompetenciát: például önálló felnőttként élni és boldogulni, pénzt keresni vagy a kapott pénzzel önállóan gazdálkodni, időmenedzselési, logisztikai és adminisztrációs feladatokat megoldani, saját magukról gondoskodni és új társas kapcsolatokat kialakítani,

másrészről a szakmai kompetenciákat: például az esetleges középiskolai hiányosságait pótolni, a felsőoktatásban szükséges tudományos munkamódszereket és technikákat elsajátítani, továbbá vizsgákra felkészülési módszereket és technikákat megtanulni, hiszen már az első szemeszter után egy sor tárgyból vizsgázni kell.

A lemorzsolódás okait kutatva a kutatók kérdőíves adatfelvételek után *többféle hiányzó ismeretet vagy kompetenciát* különítettek el (Heublein et al., 2009; Unger et al., 2009):

- *Hiányosak az információk*

A hallgatók nem szereznek előzetesen kellő információt a választott szakról, illetve bizonytalanok a választás helyességében. Amikor szembesülnek a valósággal, elvesztik a motivációjukat. Például amikor

a hallgató csak a későbbi presztízs és a jó kereseti lehetőségek miatt választja a szakot, és csak később döbben rá annak nehézségére. Ezért kiemelten fontos az egyetem előtti részletes *tájékoztatás és tanácsadás*.

- *Hiányosak és problémásak a tanulmányi körülmények*

A megkérdezett hallgatók 75 %-a jelölte meg ezt az okot, melynek során nem tudnak megbirkózni

- a tananyag nehézségével és mennyiségével (A megkérdezett hallgatók 70 %-a jelölte meg ezt az okot),
- az óraszervezés átláthatatlanságával,
- a nagy létszámú csoportokkal,
- a középiskolában megszokott személyes menedzselés hiányával.

- *Hiányzik a tanácsadás és a menedzselés*

Heublein és társai (2009) rámutattak arra, hogy ez mennyire fontos, hiszen „az oktatókhoz fűződő intenzív kapcsolat nem csak a tananyag jobb megértését teszi lehetővé, hanem erősíti a motivációt és a szakkal való azonosulást.” (Heublein et al., 2009:109).

Kétségtelen, hogy az egyetemi lét nagyon eltér a középiskolástól, mert a hallgatók középiskolához képest új szervezési, oktatási és kommunikációs formákkal szembesülnek, azonban a tanáraikhoz való kapcsolat jóval személytelenebb. Szükséges olyan tanácsadói és mentorálási rendszer bevezetése, ami nemcsak alkalmanként, hanem tartósan kielégíti a hallgatók igényét a tájékoztatásra, tanácsokra és tanulmányaik menedzselésére.

- *Hiányzik a szakmával való azonosulás*

A hallgatót kevés sikerélmény köti a szakjához, nem alakul ki benne a szakmai önbizalom, elkötelezettség és meggyőződés, hogy a számára legjobb szakot választotta. Ezért fontos az egyes szakok szakmódszertanának javítása, gyakorlati tapasztalatszerzés biztosítása, az oktatók felsőoktatás-didaktikai képzése, módszertani repertoárjuknak bővítése, hallgatóbarát és „fogyasztóbarát” szemlélet kialakítása (Bikics, 2022a; Bikics, 2023a)¹⁸, továbbá a hallgatók személyre szabott támogatása, esetleges korrepetálása mentorok, tutorok biztosításával, például felsőbb éves hallgatók személyében.

- *Hiányos a hallgatók szociális, szakmai és tudományos integrációja*

¹⁸ A felsőoktatás-didaktikai innovációról részletesebben: Bikics 2022a, 2023a.

Unger és társai (2009) arra mutatnak rá, hogy a lemorzsolódó hallgatók sem csoporttásaikkal, sem tanáraikkal nem alakítottak ki szoros kapcsolatot, ezért rosszul tájékozódtak az oktatásszervezési kérdésekben (Unger et al., 2009:88). Ezért fontosak a csapatépítő tevékenységek, a csoportban elvégezhető feladatok, az egymás közötti információs csatornák használata és a kommunikáció, valamint a közös élmények kulturális és sportrendezvények formájában.

Az egyetemeknek számos lehetőségük van a lemorzsolódás elleni küzdelemre, nemcsak az első szemeszterekben, hanem már a tanulmányok megkezdése előtt is. Fontos biztosítani a leendő és már felvételt nyert hallgatóknak

- kellő mennyiségű és minőségű információt a megcélzott tanulmányokról nyílt napok, tájékoztató anyagok és kurzusok, a gyakorlatba való betekintés formájában, hogy már eleve csak tájékozott, alkalmas és elkötelezett hallgatók kezdjék meg a tanulmányaikat,
- ismerkedési rendezvényeket a hallgatótársak és az oktatók megismerésére,
- rendszeres számonkérést, folyamatos visszajelzést a hallgatók haladásáról,
- tutorokat, akik segítenek a hiányosságok feltárásában, a vizsgákra való felkészülésben.

II.3 Svájc

Ausztriához és Németországhoz hasonlóan Svájcban is aggodalomra adnak okot a lemorzsolódási statisztikák (Wolter et al., 2013). A svájci kutatások szerint a tanulmányokban részt vevők 25%-a (2008-ban még 27,7%-a, v.ö.: 1. sz. táblázat) nem szerez diplomát, és lemorzsolódik az alább megnevezett okokból:¹⁹

- kételkednek a tanulmányaik értelmében (56%)
- nem teljesítik a vizsgáikat (25%)
- munkát kell végezniük (24%)

¹⁹ Összefoglaló statisztika: Studienabbrüche (2017). A felmérésekre a következő időpontokban került sor: Bildungsbericht 2014, Studierendenbefragung BFS 2015, SKBF 2013 und 2016.

- más tapasztalatokat akarnak szerezni (16%)
- anyagi nehézségeik vannak (14%)
- bizonytalanok az elhelyezkedési kilátások (11%)
- egészségügyi problémáik vannak (11%)
- családi problémáik vannak (6%)
- ösztöndíjkérelmüket elutasítják (4%)
- gyermeket várnak (1%)
- civil- vagy katonai szolgálatra mennek (1%)
- egyéb (19%)

A svájci felmérés adataiból az látható, hogy a lemorzsolódó hallgatók nagy százaléka elveszíti érdeklődését a választott tanulmányai iránt. Éppen ez az a terület, ahol a felsőoktatási intézménynek reális lehetősége van a beavatkozásra. Egyrészt úgy, hogy minden eszközzel a személy számára *megfelelő* tanulmányok irányába tereli a leendő hallgatót, másrészt úgy, hogy tanácsadással, mentori irányítással, korrepetálással, jobb módszertani megoldásokkal igyekszik őt megtartani.

Krättli (2017) tovább részletezi az egyes okokat, és megoldási lehetőségeket is tanácsol:

- ***Híányzó motiváció***

Ennek számos oka lehet, tanulmányi és magánéleti problémák egyaránt közre játszhatnak benne. Ha a hallgató elbizonytalanodására vagy magánéleti problémáira vezethető vissza, akkor ezt a tanulmányok megszakítása még csak tetézi. A svájci egyetemeken pszichológiai tanácsadási szolgálatot hoztak létre a hallgatók támogatására.

- ***Csábít a munka világa***

Sokéves iskolába járás után csábítóbb lehet egy gyakorlatias, fizetett munkát végezni, mint kizárólag sokára hasznosuló elméleti ismereteket szerezni. Ha a hallgató a tanulás mellett dolgozni is szeretne, nehéz megtalálni a tanulmányok és a munkavállalás megfelelő arányát, ebben a döntésben segíteni kell.

- ***Anyagi nehézségek***

Pusztán anyagi nehézségek nem lehetnek akadályai a tanulmányoknak. Ha a hallgató nem kap otthonról támogatást, munkát vállalhat, segínyt vagy diákhitelt kaphat.

- **Egészségügyi problémák**

A hallgató vagy családtagjai betegsége esetén lehetősége van kérvényeznie egy passzív félét vagy átmehet levelező képzésre.

- **Családi problémák**

Az előzőhöz hasonlóak a lehetőségek terhesség és gyermek születése esetében.

- **Gyenge tanulmányi teljesítmény**

A felsőoktatási intézmények felzárkóztató kurzusokat szerveznek a lemaradók számára, hogy erősítsék a tanulmányokhoz szükséges készségeket például a tudományos írás kompetenciáját. (v.ö.: 3.3)

- **Elégtelen vizsgák**

Számos képzésben vannak már az első két félévben a továbblépés feltételéül szolgáló alapozó tárgyak. Ezek nem teljesítése esetén a hallgatónak tanácsolni lehet egy más, hasonló, de könnyebben elvégezhető képzésbe való bekapcsolódást.

III. Hazai kutatások és javaslatok a lemorzsolódás csökkentésére

A hazai viszonyokat vizsgálva Miskolczi és társai (2018) rámutatnak arra, hogy az intézménynek csak korlátozott lehetőségei vannak a hallgatói lemorzsolódás csökkentésére, „különösen azért, mert a felsőoktatás eltömegesedése folytán a korábbi évtizedekhez képest szociális és kulturális szempontból jóval heterogénebb csoportról van szó. Előre bocsátjuk, hogy számos hazai és nemzetközi forrás említi és igazolja, hogy a hallgatók anyagi helyzete összefügg családjuk szocioökonómiai státuszával, társadalmi szerkezetben elfoglalt helyükkel, azaz például szüleik munkajellegével és iskolai végzettségével, lakóhelyük régiójával, településtípusával.” (Miskolczi et al., 2018:90)

A szerzők a lemorzsolódás okait kutatva az alábbiakat különítik el:

- *Gazdasági okok*
- *Egyéni pszichológiai, pedagógiai, tanulással kapcsolatos okok*
- *Társas, kulturális hatások*

- *Intézményi tényezők* (Miskolczi és társai 2018: 89).

Kiemelik, hogy noha egyes lemorzsolódási okokra „...szinte lehetetlen hatni (például a pénzhiány, a váratlan magánéleti probléma, vagy a már középfokú oktatásban elkezdődő tanulmányi lemaradás), de egyrészt ezek esetében is érdemes lehet felmérni a mozgásteret, másrészt az ezeken kívüli, további okok enyhítése ahhoz is hozzájárulhat, hogy azok a hallgatók, akik az eddigiekben többféle akadállyal egyszerre szembesülve feladták a küzdelmet, a továbbiakban esetleg egy-két probléma vagy hátráltató tényező mellett végül sikeresen fejezzék be tanulmányaikat.” (Miskolci et al., 2018:100).

Elkülönítik azokat az okokat, melyek esetében az egyetemnek lehetősége van beavatkozni:

- *Pénzügyi nehézségek enyhítése*

Erre a hallgatónak háromféle lehetősége van: ösztöndíjat szerezni, diákhitelt felvenni vagy diákmunkát vállalni, ügyelve arra, hogy a munkavállalás ne menjen a tanulmányok rovására. A rászoruló hallgatókat az egyetemnek minden lehetséges anyagi eszközzel támogatnia kell.

- *Tájékoztatás*

Mivel a felsőoktatási intézménynek alapvető érdeke, hogy megfelelő számú és előképzettséggű hallgatót vegyen fel, intenzív marketingtevékenységet folytat a potenciális jelöltek irányába. (Bikics, 2023b; Bikics, 2023c), azonban ez nem mindig eredményez realisztikus hallgatói elvárásokat. A leghasznosabb, ha az intézmény iránt érdeklődők maguk szerzik be a döntésükhöz szükséges információkat nyílt napok, foglalkozások, próbanapok, nyári egyetem, esetleg online önértékelő tesztek segítségével.²⁰

- *Felkészült hallgatók felvétele*

A lemorzsolódás megelőzésének hatékony módja Miskolczi és társai (2018) szerint a megfelelő szelekció. „Ilyen szelekcióra ugyanakkor a hazai környezetben nem mindig van lehetőség, sőt olykor az intézmény sem feltétlenül érdekelt abban, hogy jelentkezőit komolyan rostálja. Látható volt az is, hogy a gyenge egyetemi teljesítmény gyökere gyakran már a gyenge középiskolai teljesítményben rejlik, amely jelentős részben valóban

²⁰ Az egyetemi marketing témájáról részletesebben: Bikics 2023 b és c.

kívül esik a felsőoktatási intézmények hatáskörén.” (Miskolczi et al., 2018:101)

A német egyetemek számos olyan újítást vezettek be, amelyek segítségével a gyengébben felkészült hallgatók kompetenciáit fejlesztik (v.ö.: 3.2 és 3.3).

- *Tanulmányi és adminisztrációs atmoszféra*
 - jó tanulási infrastruktúra biztosítása,
 - folyamatos visszajelzés a tanulmányi eredményekről,
 - elkötelezett, pedagógiaiilag is felkészült oktatói gárda,²¹
 - megfelelő, diákközpontú tanítási módszerek,
 - a diákok megtartását kifejezetten célzó szervezeti működés,
 - átlátható tanulmányi tájékoztatás.

- *Közösségépítés*

A hallgatói önkormányzat különösen alkalmas arra, hogy megteremtse a hallgatók „otthonosság érzését” az egyetemen. Kutatásukban ezt tudatosan megfogalmazzák:

„Mivel az egyetemi közegbe mint társas világba való integráltság elősegíti a hallgatói sikerességet, az intézménynek törekednie kell az ilyen kisközösségek létrehozására, ösztönzésére, a „valahová tartozás” érzésének megteremtésére, különösképpen például elsőéveseknek szánt sokszínű programok felkínálásával”. (HÖÖK – FTE, 2016) (v.ö. 3.2)

- *Tanácsadás, karrierorientáció*

A tanácsadás célja a hallgatók segítése, például a pályaorientációban, a karriertervezésben, a tanulási technikákban, a diákélet vagy a pénzügyek menedzselésében, egészségügyi vagy pszichológiai tanácsadásban (v.ö.: 3.1).

IV. Jó gyakorlatok a lemorzsolódás csökkentésére a német nyelvterületen

A német nyelvű országokban folyamatosan monitorozzák a hallgatói lemorzsolódás okait és a bevezetett intézkedések eredményességét. Az egyetemek nagy erőfeszítéseket tesznek a lemorzsolódás elkerülésére vagy

²¹ Az oktatók felsőoktatás-didaktikai képzéséről bővebben: Bikics 2022a és 2023a.

csökkentésére, mert a tanulmányaikat sikeresen lezárók száma az egyetem és általában az oktatási szektor sikerességét, ellenkező esetben kudarcát jelzi. Vannak különböző, a hallgatók számára felkínált tanácsadási és támogatási rendszerek, például tanulmányi tanácsadás, tájékoztódás, nyílt napok, próbaelőadások, résztanulmányok, rugalmasan végezhető tanulmányok, korai jelzőrendszer stb. Többek között a tanácsadói szolgáltatás, a jól finanszírozott projektek, az egyetemek által létrehozott speciális programok, kurzusok és rendezvények szervezésével igyekeznek megtartani a hallgatókat. A jó gyakorlatok közül kiemelkedik a minden egyetemen létező tanulmányi tanácsadási szolgáltatás, valamint az egyes egyetemek speciális modelljei, melyeket külön célból létrehozott projektekkel finanszíroznak.

IV.1 A tanulmányi tanácsadás

A német nyelvterületen bevált módszer az úgynevezett tanulmányi tanácsadói szolgáltatás (Bundesministerium, 2018; Bikics, 2023b), amit a fiatalok a felsőfokú tanulmányaik előtt és alatt vehetnek igénybe pályaválasztás és amennyiben szükséges, esetleges pályamódosítás céljából. „Magában foglalja a tájékoztatást és tanácsadást a tanulmányok megszervezése és feltételei vonatkozásában, valamint a pszichológiailag megalapozott, személyes tanácsadást a tanulmányok követelményeivel és az egyetemi élet kihívásaival összefüggésben (döntés, tájékoztódás, teljesítmény, felelősségvállalás (Langer, 2009:62).”²²

Heublein és társai (2011) négy tanulmányi szakaszt különítenek el, melyek mindegyikéhez speciális lemorzsolódási rizikó kapcsolódik:

- a tanulmányokat megelőző időszak,
- a tanulmányokról való döntéshozatal,
- a tanulmányok bevezető szakasza,
- a tanulmányok folytatása.

A tanulmányi tanácsadás a felsőoktatás fontos szolgáltatása, és mindegyik tanulmányi szakaszban igénybe vehető. Szükségessége egyre nagyobb, hiszen a hallgatók és a választható szakok száma évről évre növekszik. Elsődleges célja a hallgatójelölt helyes továbbtanulási döntésének segítése és a már bekerült

²² Megjegyzés: A tanulmány valamennyi idézete saját fordítás. B.G.

hallgató benntartása a felsőoktatási rendszerben, vagyis a lemorzsolódás megakadályozása, akár úgy is, hogy az ezt fontolgató hallgatónak hasonló tartalmú, de rövidebb képzést vagy nappali helyett levelező képzést ajánlanak fel.

IV.2 Projektek

Az utóbbi másfél évtizedben a német állam²³ jelentős összegeket fordított olyan felsőoktatási projektekre, amelyek a minőségi felsőoktatást célozták meg egyrészt az oktatók szakmai-módszertani kultúrájának gazdagítása, másrészt a hallgatókra irányuló menedzserszemlélet kialakítása révén, melynek fontos eleme volt a *lemorzsolódás elleni harc*. A két legfontosabb projekt volt a *Qualitätspakt* és a *Nexus* (Bikics, 2022a).

2011-2020: Minőségi oktatás (Qualitätspakt)

A lemorzsolódás egyik oka, hogy az oktatók nem tudják a nehéz tudományos tananyagot a hallgatók szintjére transzferálni, mert nem rendelkeznek elegendő és fokozatosan bővülő, a változásokhoz alkalmazkodó tanításmódszertani repertoárral. Ezért az egyetemi oktatók tanítási képességeinek erősítésére a német állam 2011 és 2020 között létrehozta az *oktatás minőségbiztosítási egyezményét* (Qualitätspakt Lehre)²⁴. A „jó oktatás” megvalósítására támogatást kaptak oktatók, tudományos munkatársak, tutorok, mentorok, az innovatív modellek és az e-learning.²⁵ A projekt fontos célja volt a hallgatók előrehaladásának fokozott figyelemmel kísérése és menedzselése a *lemorzsolódás elkerülése* céljából. Ennek érdekében a *személyi feltételek bővítésére* a következő intézkedéseket hozták:

- új oktatók felvétele,
- személyi állomány biztosítása oktatási feladatokra, a jelentkezett és felvett hallgatók támogatására, tanácsadásra, az oktatásszervezésre és vizsgáztatásra,

²³ A Német Oktatási és Kutatási Minisztérium (Bundesministerium für Lehre und Forschung) égisze alatt.

²⁴ Ennek során kilenc év alatt 2 milliárd eurót juttattak a felsőoktatásnak.

²⁵ Finanszírozás az oktatási mnBundesministerium für Lehre und Forschung 2022.

- a pályakezdő oktatók számára kötelező, a pályán lévők számára fakultatív tanításmódszertani kurzusok szervezése (Bikics, 2022a; Bikics, 2023a),
- tutorprogramok kisebb tanulócsoportok támogatására,
- mentorprogramok az elsőéves és speciális szükségletű hallgatók támogatására.

2014-2020 Nexus projekt

Egyes német egyetemek a Nexus projekt²⁶ keretében új modelleket dolgoztak ki például az elsőéves hallgatók szociális vagy módszertani kompetenciáinak fejlesztésére. Mindkét kompetencia erősíti a hallgatók önismeretét, társas készségét, kommunikatív és problémamegoldó készségeit, integrációját az egyetemi társadalomba, hozzájárulva ezzel a tanulmányi sikerességükhöz, és csökkentve a lemorzsolódás kockázatát. (Bikics, 2022a)

- *Szociális és módszertani kompetenciákat fejlesztő modellek*
 - *Staufer tanulmányi modell*²⁷ Schwäbisch Gmünd, Tanárképző Főiskola (Geigle, 2014:24–25)

A hallgatók egyetemi tanulmányaik bevezető hetében nemcsak a szokásos információs tájékoztatókon vesznek részt, hanem találkoznak felsőbb évfolyamos hallgatókkal, akik mentorokként moderált és kötetlen beszélgetésekre hívják őket. A találkozók hozzájárulnak az elsőévesek szociális integrációjához, ugyanis a felsőbb évesektől már a tanév kezdetén segítséget és tanácsot kapnak. Az első szemeszterben többször sor kerül mentori találkozókra, ezek a későbbi félévekben különféle kompetenciafejlesztő workshopokká alakulnak át (például: tudományos írás és szerkesztés, prezentáció, médiahasználat).

- *Pszichoszociális báziskompetenciák*²⁸ Kasseli Egyetem (Bosse et al., 2014:26–27)

Tapasztalatszerzést kínál olyan szituációs helyzetekben, amelyek fejlesztik a következő pszichoszociális kompetenciákat:

²⁶ nexus – az átmenetek kialakítása, a tanulmányi sikeresség javítása projekt <https://www.hrk-nexus.de/> (Letöltés: 2023.03.25.)

²⁷ Das Staufer Studienmodell

²⁸ Psychosoziale Basiskompetenzen

kommunikációs és kapcsolatteremtési kompetencia, biztos fellépés, érdekérvényesítő képesség, szociális érzékenység, értékközpontúság, önmaguk és mások megismerése.

- *Kutató tanulás*²⁹ Weingarten, Tanárképző Főiskola (Kansteiner et al., 2014:34–35)

Ebben a modellben van egy úgynevezett tanulmányokat megelőző szakasz, melynek elnevezése: Felkészülten a felsőoktatásba.³⁰ A program az elsőéves hallgatókat az első félév megkezdése előtti héten bevezeti a felsőoktatás módszertanába a következő témákkal: időgazdálkodás és tanulásszervezés, tudományos kutatás, olvasás, írás és prezentálás, digitális médiahasználat, valamint a gyakorlatban szerzett tapasztalatok elméleti és kutatómódszertani feldolgozása.

- *Pedagógus kompetenciákat fejlesztő modellek*

Különös jelentőséget kap a pedagógus hallgatók korai menedzselése. Ők ugyanis már tanulmányaik kezdetétől fogva fokozott és komplex kihívással néznek szembe: az elméleti ismeretszerzés mellett iskolai gyakorlati feladatokat is kapnak.

- *Pedagógus pályatanácsadás*³¹ Lüneburg, Leuphana Egyetem (Nieskens, 2014: 20–21)

Ez egy online platform a pályaalakultság tesztelésére a pedagógus tanulmányok megkezdése előtt, de a képzés során is. A program tudatosítja a hallgatókban a szakma különböző szempontjait, megerősíti a pálya iránti elkötelezettséget, csökkentve ezzel a lemorzsolódás rizikóját.

- *Korai iskolai gyakorlat*³² Hannover, Leibniz Egyetem (Reale – Warneke, 2014:30–31)

Kompetenciatréning a második szemesztertől kezdve, célja a hallgatók korai felkészítése a tanítási munka kihívásaira a következő kompetenciaterületek szerint:

²⁹ Forschendes Lernen von Anfang an

³⁰ Fit für das Studium

³¹ Career Counselling for Teachers CCT

³² Schulpraxis – gestärkt in den Lehrberuf

- egyéni kompetenciák (hang-és beszédtréning, előadói képességek, tanári szerepek),
- társas kompetenciák (sokféleség, a tanulók internethasználata, az erőszak kezelése),
- módszertani kompetenciák (osztályvezetés, időmenedzsment, tanári kommunikáció).

- *Hildesheimi modell*³³ Hildesheimi Egyetem (Lange, 2014:40–41)

„Szerdán az előadóteremben – pénteken az osztályteremben” – ez a mottója a hildesheimi modellnek, ami lehetőséget ad a hallgatóknak, hogy felülvizsgálják és reflektálják pályaválasztási szándékukat. Az elsőéves hallgatók hetente egy napot iskolában töltenek. Fokozatosan sajátítják el a pedagógiai munka didaktikai alapjait, hospitálnak, és próbatanítást is végeznek. Ez a modell megfelel a magyar tanárképzésben bevezetett pályaalakmassági és pályaszocializációs gyakorlatnak, aminek közvetett célja a pedagógus hallgatók lemorzsolódásának megakadályozása. (Bikics, 2023d)

IV.3 A tudományos írás fejlesztése

A hallgatók elégtelen tanulmányi teljesítmény miatti *lemorzsolódásának* az is oka lehet, hogy hiányosak a szövegértési és szövegalkotási kompetenciáik, ezek pedig a felsőoktatásban elengedhetetlenek. (Bikics, 2022b)

„A hiányos írásbeli teljesítmények hátterében az alábbi okok állnak: pontatlan helyesírási és nyelvtani ismereteik vannak, figyelmen kívül hagyják a formai kritériumokat, felületesen értik a tudományos szövegek információit, nem tudnak saját szövegeket megfelelően strukturálni és megfogalmazni, nem képesek korrekt, tudományos szakszókincset használni.” (Rohde, 2014:150).

Ezért a német nyelvterületen már számos felsőoktatási intézményben beépítettek a képzésbe anyanyelvi vagy idegen nyelvi íráskészség-fejlesztő kurzusokat. Ezekre azért van szükség, mert a „tudományos írás az egyetemen nem egyszerűen csak a tudás nyelvi kifejezése, hanem információk, ötletek, tények, vélemények és tapasztalatok aktív feldolgozása szakmai tudássá.” (Kruse, 2007a; idézi Banzer et al., 2010:14).

³³ Hildesheimer Modell

Az íráskészség fejlesztő szemináriumok követelményei, hogy

- A szemináriumokon csak kevés hallgató legyen jelen, számukra többféle, rövid ideig tartó, változatos munkaformát alkalmazzanak, pl.: egyéni munka, pármunka, csoportmunka, projektmunka, mivel a jelenlegi munkaformák nem megfelelőek. „Azok a kihívások melyekkel a hallgatók szembesülnek, abból adódnak, hogy a tudományos íráshoz szükséges képességeket az oktatás során nem szerzik meg szisztematikusan, mivel a szemináriumok és előadások elsődleges kommunikációs formája a prezentáció, az előadás és a megbeszélés.” (Rohde, 2014:150). Ezért egyes kutatók (Banzer et al., 2010) javasolják, hogy a hallgatókat folytonos, önálló írásbeli feladatokkal ragadjuk ki a passzivitásból, hogy az írásra ne csak szemeszter végi vizsgafeladatként kerüljön sor, és az egyéni írás mellett közösen, kis csoportban is alkossanak szövegeket.
- A szemináriumokon fordítsanak különös gondot az elkészült szövegek közös elemzésére és javítására, mert jelenleg hiányzik vagy kevés a visszajelzés. A hallgatók „munkájukra csak osztályzat formájában kapnak visszajelzést, így nem tudják, hogy hol lehet javítani rajta.” (Banzer et al., 2010:14) Javasolják, hogy az írás és a visszajelzés álljanak folyamatos kölcsönhatásban, a hallgatók kapjanak értékelési kritériumokat, melyek segítségével visszajelzést adnak egymás szövegeiről, a szemináriumi jegy pedig 70%-ban a létrehozott szövegekből, 30%-ban az egymásnak adott feedbackból álljon. (Banzer et al., 2010).

A szemináriumokon alkalmazott módszertani elvek kapcsán Kruse (2007b) megjegyzi:

„A tudományos íráskészség fejlődése azt jelenti, hogy az egyes részkompetenciák lépésről-lépésre tudatosabbak, céltudatosabbak, rugalmasabbak lesznek, és ennek megfelelően a létrehozott szövegek lépésről-lépésre minőségileg jobbak lesznek. Mindazonáltal lehetséges olyan szövegeket írni, melyek egy szemináriumi dolgozat komplexitását nem érik el (szövegösszefoglalások, recenziók, szövegértelmezések stb.) amennyiben a szövegalkotás folyamatába bekapcsolhatók. Ezeket külön is lehet gyakorolni, mielőtt komplexebb feladatokra kerülne sor.” (Kruse, 2007b:134)

V. A Miskolci Egyetem harca a lemorzsolódás ellen

A Miskolci Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara tájékoztató dokumentumban foglalta össze a lemorzsolódás érdekében hozott támogatási *aktivitásokat és a lehetőségeket.*

A két listát a szerző az alábbi kommentárokkal kiegészítve mutatja be:

ME BTK 2023 Támogató aktivitások³⁴

- *Gólyatábor illetve Gólyakurzus az osztatlan képzésben részt vevő tanárszakosoknak*

Az első alkalom az ismerkedésre. Célja, hogy felsőbb évesek játékos formában ismertessék meg a gólyákat egymással, az egyetemmel és rájuk váró szakmai követelményekkel.

- *Pótóra a középiskolai tananyag pótlására és a tananyag magasabb szintű átisméltésére*

Erre a célra oktatói kapacitáshiány esetén megfelelő digitális tananyag is szóba jöhet, de leghatékonyabb egy felsőbb éves mentor segítő támogatása.

- *Online tantárgyi konzultáció fix időpontban*

Az oktatók fogadóórái mellett az online konzultációk is segítik a megfelelő kommunikáció kialakítását. A gyógypedagógiai képzésben már van rá jó példa.

- *Tudományos irodalomhoz való hozzáférés könnyítése (online anyagok, handout, órai ppt átadása)*

A digitális tananyagok elterjedése, illetve rendelkezésre bocsátása miatt a hallgatók önálló könyvtárhasználata, a nyomtatott források keresése visszaesett, és az önálló kutatási kompetencia fejlesztése elsősorban digitális formában valósul meg.

³⁴ Lemorzsolódási tájékoztató ME BTK 2023 Aktivitások

- *Differenciált oktatás előadáson, szemináriumon (kötelező és szabadon választható vizsgatételeket határoznak, amihez a hallgató irodalomjegyzéket kap)*

Differenciált oktatás előadáson nem, és szemináriumon is csak nehézkesen valósítható meg.³⁵ Azonban a kötelező mellett szabadon választható vizsgatételek növelik a hallgatók szakmai önállóságát.

- *A gyenge szövegértés gátolja a diszciplináris előrehaladást, ezt az oktatóknak fel kell ismerniük*

A gyenge szövegértési-szövegalkotási kompetenciák fejlesztésére a német nyelvterületen külön kurzusokat vezettek be, ez hazai viszonylatban is szükséges lesz (v.ö.: 3.3).

- *Fogalomlista, műszójegyzék a kurzus anyagához*

Hasznos segítség a terminológia rendszerezett megismertetése.

- *Messenger csoport szakhoz vagy tárgyhoz kapcsolódóan*

A digitális kommunikációhoz szokott hallgatók számára természetes és nélkülözhetetlen.

- *Évfolyamfelelős oktató és hallgató kijelölése, ők kapják a szakfelelőstől az aktuális híreket.*

Ez a rendszer a gyógypedagógiai képzésben már jól működik.

- *A szakfelelős felhívja a be nem iratkozók hallgatókat a félév elején*

A be nem iratkozással a hallgató már döntött a lemorzsolódásáról, ezt az egyetem már nem képes befolyásolni.

- *Tanulmányi kirándulás (tanrenden kívüli) – szakmai kapcsolat és csoportépítés céllal.*

A tanulmányi kirándulás és minden más csapatépítő összejövetel és rendezvény a lemorzsolódás ellen hat (v.ö. 3.2).

ME BTK 2023 Lehetőségek³⁶

³⁵ A témához: Bikics Gabriella: Differenciált nyelvoktatás a germanisztika minor képzésben 2024 (megjelenés alatt)

³⁶ Lemorzsolódási tájékoztató ME BTK 2023 Lehetőségek

- *Felelősségvállalás tudatosítása*
A hallgatóban tudatosítani kell a felelősséget saját pályája és a fogadó intézmény iránt.
- *Életvezetési és tanulási tréning szervezése*
Erre számos jó német gyakorlati modell létezik (v.ö.: 3.2).
- *Helyesírási tréning (a szakmai beadandó minőségi javítása érdekében)*
Német nyelvterületen nemcsak helyesírási, hanem a tudományos szövegek értelmezését és írását fejlesztő tréningek vannak, doktoranduszok és tanársegédek vezetésével (v.ö.: 3.3.).
- *Tanulási stratégiák felmérése*
Célszerű lenne egy erre irányuló speciális kutatást elvégezni.
- *„Távlat” adása (a jól sikerült szemináriumi dolgozatra javaslatot írnak, miszerint TDK pályamunkává fejleszthető.)*
A Modern Filológiai Intézetben ez jól működik.
- *A szakfelelős előzetes támogató nyilatkozata nappali képzésből levelezőre váltásnál (ezzel a szakfelelős is tudja, hogy a hallgatónak nagyobb segítségre van szüksége).*
A nappali és levelező hallgatók eltérő szükségleteit feltétlenül figyelembe kell venni.
- *Differenciált oktatás a kurzusokon*
Kísérletet kell tenni a differenciált szemináriumi oktatás megvalósítására.³⁷
- *A szülők lojalításának megszerzése „Indiana Mom/Dad”*
Mivel a nappali hallgató általában a szüleivel él, akik erősen befolyásolják a pályaválasztását vagy pályamódosítását, a Bázeli Egyetemen is hagyománnyá vált a Szülői értekezlet (*Eltern Uni*) a gimnazisták és felvett hallgatók szülei számára (Bikics 2023a).

³⁷ Bikics Gabriella: Differenciált nyelvoktatás a germanisztika minor képzésben 2024 (megjelenés alatt)

VI. Összegzés

A hallgatói lemorzsolódás okai és megelőzésének lehetőségei az ezredforduló óta világszerte kutatott téma, mert a jelenség az egyén, a felsőoktatás és a nemzetgazdaság számára egyaránt veszteséget jelent. Ezért az egyetemek már a képzés megkezdése előtt, de főleg a képzés első évében számos programot dolgoztak ki a megelőzés érdekében. A tanulmány bemutat ezek közül néhány jó gyakorlatot. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara *aktivitásokként és lehetőségekként* sorolta fel a lemorzsolódás elleni terveit. Következő lépésként ki kell dolgozni olyan programokat, tréningeket, kurzusokat, rendezvényeket, csoportos és egyéni foglalkozásokat, melyek bizonyíthatóan csökkentik hallgatóink lemorzsolódását.

Irodalom

- Banzer, Roman – Zwingenberger, Anja – vom Brocke, Christina (2010): Schreibintensive Seminare. Ein Seminarkonzept zum wissenschaftlichen Schreiben im Bachelor Studium. Das Hochschulwesen. *Forum für Hochschulforschungspraxis und politik*, 58(1):13–20. <http://www.hochschulwesen.info/inhalte/hsw-1-2010.pdf> (Letöltés: 2022.08. 01.)
- Bikics Gabriella (2022a): A felsőoktatás-didaktika szerepe a német felsőoktatásban. *Eruditio – Educatio*, 17(4):64–81. http://e-eruditio.uj.ssk.sk/wp-content/uploads/2023/01/Eru-Edu_2022_4_07_Study_064-081.pdf (Letöltés: 2024. 08. 01.)
- Bikics Gabriella (2022b): A jegyzeteléstől a tudományos írásig. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 15(2):81–93.
- Bikics Gabriella (2023a): A felsőoktatás-didaktika szerepe a svájci felsőoktatásban négy német nyelvű egyetem példáján. *Eruditio – Educatio*, 18(1):86–102 http://e-eruditio.uj.ssk.sk/wp-content/uploads/2023/05/Eru-Edu_2023_1_16_Study_086-102.pdf (Letöltés: 2024. 08. 22.)
- Bikics Gabriella (2023b): Egyetemi marketing és beiskolázás Svájc német nyelvű egyetemein. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 27(2):14–31. https://epa.oszk.hu/02100/02137/00043/pdf/EPA02137_pum_2023_02_014-032.pdf (Letöltés: 2024. 08. 01.)
- Bikics Gabriella (2023c): A Miskolci Egyetem beiskolázási tevékenysége a nemzetközi összehasonlító pedagógia szemszögéből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 27(3):5–23.
- Bikics Gabriella (2023d): *Bevezető iskolai gyakorlat a német és a magyar tanárképzésben*. In: K. Nagy Emese (szerk.): *Hatékonyág és koherencia a pedagógiában, gyógypedagógiában és tanárképzésben. Tanulmánykötet a XIV. Országos Taní-tani Konferenciáról*. 117–133. https://tanarkepzo.uni-miskolc.hu/files/27760/Tanitani2023_egyben_boritoval.pdf (Letöltés: 2024. 08. 01.)
- Bosse, Dorit – Dauber, HeinrichDöring-Seipel, Elke – Nolle, Timo – Seip, Maria (2014): *Psychosoziale Basiskompetenzen*. In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.) *Lehrerbildung heute. Impulse für Studium und Lehre. Hochschulrektorenkonferenz, Projekt nexus*. 26–27. Bonn. https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK-Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2023. 03.18.)
- Bundesministerium für Bildung und Forschung (2018): *Gut beraten durchs Studium.Berlin*. https://www.bmbf.de/SharedDocs/Publikationen/de/bmbf/4/31279_Gut_beraten_durchs_Studium.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (Letöltés: 2024. 06. 27.)

- Demcsákné Ódor Zsuzsanna – Huszárik Péter (2020): *Lemorzsolódási vizsgálatok a felsőoktatásban.* Oktatási Hivatal.
https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/felsooktatasi/projektek/fir/EFOP345_FIR_LEMORZSOLODAS_VIZSGALAT_tanulmany.pdf. (Letöltés: 2024. 06. 27.)
- Christensen, Björn – Meier, Jan-Hendrik (2014): Zur Frühidentifikation von Studienabbrüchen. *Hochschulwesen*, 2014(6):182–185.
<http://www.hochschulwesen.info/> (Letöltés: 2024. 06. 30.)
- Csik Veronika – Szabó Fruzsina (2021): Riasztó lemorzsolódási adatokkal küzd a felsőoktatás. *EduLine*.
https://eduline.hu/felsooktatasi/20210730_lemorzsolodas_az_egyetemen
 (Letöltés: 2024.08.13.)
- Geigle, Martina (2014): *Das „Staufer Studienmodell“ der Pädagogischen Hochschule Schwäbisch Gmünd.* In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.) *Lehrerbildung heute. Impulse für Studium und Lehre. Projekt nexus.* 24–25. Bonn.
https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK-Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2023. 03.18.)
- Gensch, Kristina – Kliegl, Christina (2011): Studienabbruch – was können Hochschulen dagegen tun? *Studien zur Hochschulforschung*, 80. München.
https://www.ihf.bayern.de/uploads/media/ihf_studien_hochschulforschung-80.pdf (Letöltés: 2024. 06.30.)
- [HÖÖK-FTE] Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája és Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület (2016): *A hallgatói sikerességet akadályozó tényezők és azok intervenciói.* Budapest.
- Heublein, Ulrich – Hutzsch, Christopher – Schreiber, Jochen – Sommer, Dieter – Besuch, Georg (2009): *Ursachen des Studienabbruchs in Bachelor- und in herkömmlichen Studiengängen.* Hannover: HIS-Projektbericht.
- Heublein, Ulrich – Wolter, Andrä (2011): Studienabbruch in Deutschland. *Definition, Häufigkeit, Ursachen, Maßnahmen Zeitschrift für Pädagogik*, 57(2):214–236.
https://www.pedocs.de/volltexte/2014/8716/pdf/ZfPaed_2_2011_Heublein_Wolter_Studienabbruch_in_Deutschland.pdf (Letöltés: 2024. 06. 25.)
- Kansteiner, Katja – Lang, Sabine – Münzinger, Julia – Stratmann, Jörg (2014): *„Forschendes Lernen von Anfang an“* In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.) *Lehrerbildung heute. Impulse für Studium und Lehre. Hochschulrektorenkonferenz, Projekt nexus.* 34–35. Bonn.
https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK-Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2024. 03.18.)
- Krättli, Nicole (2017): *Weg von der Uni! Oder nicht?* <https://www.beobachter.ch/arbeitsbildung/lehre-studium/weg-von-der-uni-oder-nicht->

12736?srsltid=AfmBOoouuGtdrh2TOP4goekjn0xm371u-
IjKGYDMRQ3CFFJsrvRW8mvG (Letöltés: 2024. 08. 22.)

- Kruse, Otto (2007a): *Schreibkompetenz und Studierfähigkeit. Mit welchen Schreibkompetenzen sollten die Schulen ihre Absolvent/innen ins Studium entlassen?* In: Mrotzek, Michael – Bredel, Ursula – Günther, Hartmut (Hrsg.): *Köln Beiträge zur Sprachdidaktik. Texte schreiben*. Duisburg: Gilles & Francke Verlag. 117–144. <https://kups.ub.uni-koeln.de/8218/1/Koebes52007.pdf> (Letöltés: 2022.08.01.)
- Kruse, Otto (2007b): *Wissenschaftliches Schreiben und studentisches Lernen*. Zürich: Universität Zürich. <https://docplayer.org/11210601-Wissenschaftliches-schreiben-und-studentisches-lernen.html> (Letöltés: 2022.08.01.)
- Lange, Isa (2014): *Schulpraktische Studien nach dem „Hildesheimer Modell“*. In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.): *Lehrerbildung heute. Impulse für Studium und Lehre. Hochschulrektorenkonferenz, Projekt nexus*. 40–41. Bonn. https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK_Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2023. 03.18.)
- Langer Markus F. (2009): Hochschulmarketing und Studienberatung–Überlegungen zum Miteinander zweier angenommener Gegensätze. *Zeitschrift für Beratung und Studium* 4(3):61–64 https://www.universitaetsverlagwebler.de/_files/ugd/7bac3c_bdc3ad9994d145c1aca50d8c5f8c27eb.pdf (Letöltés: 2023. 01.29.)
- Miskolczi Péter – Bársony Fanni – Király Gábor (2018): Hallgatói lemorzsolódás a felsőoktatásban: elméleti, magyarázati utak és kutatási eredmények összefoglalása. *Iskolakultúra*, 28(3-4):87–105. <https://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/22790/22512> (Letöltés: 2024. 06.30.)
- Nieskens, Birgit (2014): *Career Counselling for Teachers. Onlinebasierte Information, Eignungsabklärung und Laufbahnberatung*. In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.): *Lehrerbildung heute. Impulse für Studium und Lehre. Hochschulrektorenkonferenz, Projekt nexus*. 20–21. Bonn. https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK_Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2023. 03.18.)
- OECD (2013). *Education at a Glance: OECD Indicators*. Párizs: OECD Publishing.
- Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.) (2018): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press. <https://mek.oszk.hu/19000/19032/19032.pdf> (Letöltés: 2024. 06.26.)
- Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.) (2021a): *Előrehaladás és lemorzsolódási kockázat a felsőoktatásban. Oktatáskutatók könyvtára 11*. Debrecen. https://www.researchgate.net/publication/354816210_ELOREHALADAS_ES_LEMORZSOLODASI_KOCKAZAT_A_FELSOOKTATASBAN (Letöltés: 2024. 06.16.)

- Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.) (2021b): Lemorzsolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban. *Oktatóskutatók könyvtára* 11. Debrecen. <https://mek.oszk.hu/22300/22310/22310.pdf> (Letöltés: 2024. 06.16.)
- Rohde, Christian (2014): Die problembasierte-schreibintensive Lehre in der Studieneingangsphase. Das Hochschulwesen. *Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik*, 62(4–5):150–155. <http://www.hochschulwesen.info/> (Letöltés: 2022. 08.01.)
- Reale, Mirjam – Warneke, Sophie (2014): *Die Zusatzqualifikation „Schulpraxis – gestärkt in den Lehrberuf.“* In: Preusker, Christina – Fricke, Dorothee – Zierleyn, Katja (Hrsg.): *Lehrerbildung heute Impulse für Studium und Lehre. Hochschulrektorenkonferenz, Projekt nexus.* 30–31. Bonn. https://www.hrk.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/270626_HRK-Lehrerbildung_web_02.pdf (Letöltés: 2023. 03.18.)
- Statista (2008): *Anteil der Studierenden, die ihr Studium abbrechen, in ausgewählten Ländern im Jahr 2008.* <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/162988/umfrage/studienabbruch-im-laendervergleich/> (Letöltés: 2024. 06. 20.)
- Studienabbrüche (2017): *Ältere Studenten schmeissen Studium öfters hin.* <https://www.srf.ch/news/wirtschaft/aeltere-studenten-schmeissen-studium-oefters-hin> (Letöltés: 2024.08.10.)
- Rudolph, Katja (2017): *Studienabbruch: Warum schmeißt jeder dritte Student hin?* <https://www.hna.de/kassel/studienabbruch-warum-schmeisst-jeder-dritte-student-hin-8358288.html> (Letöltés: 2024. 08. 10.)
- Tóth Hajnalka – Trautmann László (2021): Lemorzsolódó egyetemisták: hogy lesz így tudásalapú gazdaság? *Menedzsment Fórum.* <https://mfor.hu/cikkek/benchmark/tudasalapu-gazdasag--lemorzsolodo-egyetemistak.html> (Letöltés: 2024. 08. 10.)
- Unger, Martin – Wroblewski, Martin – Latcheva, Rossalina – Zaussinger, Sarah – Hofmann, Julia – Musik, Christoph (2009): *Frühe Studienabbrüche an Universitäten in Österreich.* Wien: Institut für Höhere Studien (IHS). <https://irihs.ihs.ac.at/id/eprint/1913/1/IHSPR510921.pdf> (Letöltés: 2024. 07. 08.)
- Wolter, Stefan C. – Diem, Andrea – Messer, Dolores (2013): *Studienabbrüche an Schweizer Universitäten Aarau.* Schweizerische Koordinationsstelle für Bildungsforschung (SKBF), Aarau. https://www.skbf-csre.ch/fileadmin/files/pdf/staffpaper/staffpaper_11_studienabbrueche.pdf (Letöltés: 2024. 07. 08.)

Udvarvölgyi Zsolt András

Germanus Gyula a tengerész

Absztrakt

Ebben az írásomban Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, irodalomtörténész, utazó, egyetemi tanár munkásságának egyik legkalandosabb fejezetét mutatom be, amikor 1939-ben magyar tengerjáró hajók matrózaként viszontagságos utazást tett a Dunán lefelé, majd a nyílt tengeren Isztambul, később Bejrút érintésével az egyiptomi Alexandriáig. A kalandor tudós sajátos küldetését sikerrel teljesítette, és életre szóló emlékeket szerzett magyar tengerész bajtársaival együtt. Germanust mélyen megérintette a tengerészet, később még cikket is szentelt a hajózásnak és gondosan megőrizte az út során szerzett relikviáit.

Kulcsszavak: Germanus Gyula, tengerjáró hajó, Duna, matróz, Isztambul, Bejrut, Alexandria

Abstract

In this article, I present one of the most adventurous chapters of the work of Gyula Germanus (1884–1979), orientalist, writer, literary historian, traveller and university professor, when in 1939, he made a hazardous journey down the Danube as a sailor on Hungarian maritime vessels, then on the open sea to Istanbul and later on to Beirut and Alexandria in Egypt. The adventurous scientist succeeded in his unique mission, and together with his fellow Hungarian sailors, he made memories to last a lifetime. Germanus was deeply touched by seafaring and later even wrote an article on the subject and carefully preserved the relics he had collected during his voyage.

Keywords: Gyula Germanus, maritime vessel, Danube, sailor, Istanbul, Beirut, Alexandria

I. Bevezetés

Az 1930-ban, Delhiben iszlám hitre tért Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, utazó, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő (1958–1966), aki első magyarként zarándokolt Mekkába 1935-ben, túlzás nélkül kalandos életet élt. Sokszor keveredett váratlan helyzetekbe, nem egyszer életveszélybe, kontinenseken, politikai

rendszereken, sőt az ábrahámi vallásokon átívelő életpályája³⁸ majd' egy évszázadig tartott. A kalandor tudóssal több, mint egy évtizede foglalkozom behatóbban, számos tanulmányom,³⁹ konferencia előadásom⁴⁰ született munkásságáról, 2023-ban tanulmánykötetben (Udvarvölgyi, 2023) foglaltam össze eddigi kutatásaim eredményeit. Azonban úgy vélem, hogy még egy ilyen nagyformátumú, extravagáns tudósi karrier esetében sem szokványos, hogy valaki 54 évesen – felfüggesztve tanári-kutatói munkáját – felcsapjon pályakezdő matrónak, és elszegődjön egy magyar tengerjáró hajóra. Nos, pedig Germanussal pontosan ez történt, és 1939 szeptemberében, bőven kilépve komfortzónájából vágott neki az újabb nagyszabású és ambiciózus keleti vállalkozásának.

II. Germanus, mint tengerész

Germanus új hivatását olyannyira komolyan vette, hogy lelkiismeretesen felkészült a rá váró – olykor kemény fizikai munkával járó, gyötrelmekkel teli – feladatokra, és élete végéig büszkén tekintett vissza erre az embert próbáló utazásra. Sőt, gondosan megőrizte, a hagyatékban fellelt, 555-401 számú, 1939. július 31-én, Budapesten kelt, a Magyar Kereskedelmi Tengerészet által kiállított „ideiglenes tengerészeti szolgálati engedélyét” is, amelyben a következő adatok szerepelnek:

„Név: Germanus Gyula, szül. hely és év: Budapest, 1884, illetőség: Budapest, családi állapot: nős, természet: alacsony, haj: szőke, szem: kék, orr: rendes. A m. kir. Tengerészeti Hivatal megengedi, hogy fentnevezett elszegődjön a Szeged nevű magyar lobogó alatt járó hajóra. Tizenkettő havi tengeri szolgálat után ezen ideiglenes engedély tengerészeti szolgálati könyvre kicserélhető. Nagy Gábor⁴¹ (olvasható aláírás).” (Germanus Gyula-hagyaték, 36. doboz)

³⁸ Germanus Gyula 1884-ben született Budapesten, zsidó családban, majd református hitre tért át 1909-ben, végül 1930-ban lett muszlim.

³⁹ Első megjelent írásom a témában: Udvarvölgyi, 2010.

⁴⁰ Például: Udvarvölgyi, 2019.

⁴¹ Nagy Gábor (1893–1951) a fiumei Haditengerészeti Akadémia elvégzése után számos osztrák-magyar hadihajón teljesített szolgálatot. Az egykori fiumei M. Kir. Tengerészeti Hatóság helyett megszervezett Tengerészeti Hivatal első vezetője lett.

Az egykori Germanus-tanítvány, Antall József⁴² tollából származó összefoglaló életrajz röviden tér ki erre az útjára: „1939. június 1-től engedélyt kapott egy újabb egyeztetendő arabiai útra, és a második világháború küszöbén ismét útra kelt. Nem is akárhogy, hanem – a Közgazdaságtudományi Kar fizetések szabadságon lévő intézeti tanáráként – mint a Magyar Kereskedelmi Tengerészet tengerjárójának matróza. (...) Megjárta Libanont, Egyiptomot, Szaúd-Arábiát, Mekkában és Medinában elvégezte kutatómunkáját és zárandoklatát, és sok-sok új barátot szerzett. Ezt követően, mint az első európai, karavánnal áthatolt a Ghureirai-sivatagon, Rijádba. De a világégés nem kímélte Magyarországot sem, így hosszú időre véget értek Seikh Hadzsi Abdul-Karim Germanus utazásai.” (Antall, 1984:311). Az érdi Magyar Földrajzi Múzeum kiadásában, Lendvai Timár Edit szerkesztésében és Dr. Kubassek János igazgató lektorálásával megjelent kiváló kiadványban a szerzők fontosnak tartották feltüntetni, hogy a keleti utazás után „a magyar kormány megbízásából titkos küldetést teljesített Londonba” (Lendvai Tímár, 2009). Megjegyzendő, hogy eddig a Germanus-kutatók – köztük jómagam –, nem akadtak írásbeli nyomára ennek az állítólagos „titkos missziónak”, sem a budapesti, sem a londoni levéltárakban. Visszatérve a hajós kalandra, a terjengős, anekdotázó, kissé öntömjénező és fontoskodó stílusáról elhíresült Germanus maga részletesen és színesen dokumentálta ezen vállalkozását is, így bőségesen áll rendelkezésre információ a viszontagságos dunai, majd tengeri utazásról. Mivel már többen írtak a nem mindennapi útról, jelen írásomban a hányattatás krónikájának összefoglalására szorítkozom.⁴³

1939. szeptember 1-én kitört a második világháború, és a határzárak, majd a kirobbanó harcok szinte keresztülhúzták Germanus újabb terveit. Ekkor pattant fejében az isteni szikra (vagy javasolhatta neki valaki ezt a lehetőséget), amelyről így írt „A félhold fakó fényében” c. művében:

„Hogyan jussak Budapestről a viharfelhők elkerülésével Keletre? Zavaromból egy újszerű intézmény segített ki. A magyar vállalkozókedv és képesség megteremtette a közvetlen vízikapcsolatot Budapest és a Közel-Kelet kikötői között. Kisebb úrtartalmú, különleges építésű hajók szállítják a

⁴² Antall József (1932–1993) tanár, könyvtáros, orvostörténész, múzeumigazgató, politikus, országgyűlési képviselő, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke (1990–1993).

⁴³ Germanus hajóútjáról már többen írtak, lásd pl.: Mestyán, 2014; Lendvai Tímár, 2009; György, 2017; Králl, 2022.

magyar árukat a Dunán le a Fekete-tengeren, a Dardanellákon át, eljutnak az Égei-tenger legendás szigetvilágába, Szíria hegyövezte kies kikötőibe, a Szezei-csatorna torkolatába és az alexandriai világítótorony tövében pihennek meg. Közben ellátogatnak Szalonikibe, Pireusba, Athén kikötővárosába. Ezeken a helyeken szedik fel hajóink mindazt a rakományt, amit az egzotikus világ tartogat számunkra.” (Germanus, 1963:98).

Jómagam azonban úgy vélem, hogy a magyar kereskedelmi tengerészet vezetőinek és hivatalnokainak kellett még valami nyomós indok is, hogy az önjelölt matrózt, azaz az izgága kutatót felvegyék – hacsak ideiglenesen is – soraikba. Ez elvileg megerősítheti a korábban említett „titkos, diplomáciai küldetés” opcióját is, amelyhez a keleti hajózás csak „fedőtörténet”, ill. „elterelő hadművelet” lehetett. Nem gondolom, hogy pusztán csak meghatotta őket a magyar orientalisztika ekképp történő, sajátos támogatásának, azaz egy magyar kutató Keletre utaztatásának lehetősége. De nem lehet kizárni, hogy Germanusnak a legmagasabb körökig, gróf Teleki Pál⁴⁴ miniszterelnökig elérő kapcsolatrendszere ez esetben is működött, és a tengerészeti hatóság meghajolt a nyomásgyakorlástól. Germanus csak a matrózzá válásának folyamatát írja le, – önmagához képest – meglehetősen szűkszavúan:

„A magyar tengerjáró hajók csak árut szállítanak, személyszállítást nem vállalhatnak. Egyetlen lehetőség maradt számomra: fel kellett vettetni magamat a magyar tengerészet kötelékébe. Ötvenöt éves koromban, öreg fejjel így kaptam hivatalos tengerészeti igazolványt, szakállas fényképpel ellátva, és büszkén hajóztam be, mint hajósinas a »Kassa« nevű tengerjáró fedélzetére. Földes kapitánynál szabályosan jelentkeztem, azután bemutatkoztam a többi tengerésztisztnek és a legénységnek, amelynek állományát most személyemmel szaporítottam. Én voltam a világ legöregebb hajósinas!” (Germanus, 1963:98–99).

Az utazás 1939. szeptember 23-án, egy „sivár, esős vasárnapon” kezdődött, amikor elhagyták Csepel kikötőjét. A „Kassa” második keleti útján szépen siklott le a Dunán, Mohácsnál hagyták el az országot, majd következett Belgrád, Ó-Moldova és Drenkova. Úgy tűnt, hogy gondtalan, rutin utazásnak néznek elébe, ám egyszer csak váratlanul „felütött” a hajójuk, azaz víz alatti

⁴⁴ gróf Teleki Pál (1879–1941) magyar arisztokrata, politikus, országgyűlési képviselő, földrajztudós, akadémikus, egyetemi tanár, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1938–1939), külügyminiszter (1920), miniszterelnök (1920–1921, 1939–1941).

sziklazátonyra szaladtak, amely több helyen beszakította az acél testet, majd a part felé sietve a hajófenék megtelt vízzel és „leült”. Látszólag megmenekültek az elsüllyedéstől, megindult a szivattyúzás, majd sikerült egy újabb katasztrófát is megelőzniük a fedélzet felső ajtajainak széthasításával, amellyel meggátolták, hogy az elázott és megdagadt borsórakomány szétfeszítse az egész hajótestet. Germanus, a tapasztalatlan „dunász” alaposan kivette részét a kétségbeesett és kemény munkából, amiért a kapitánya is megdicsérte. Azonban így is tönkrement a rakomány jelentős része, és a „tűzkeresztségen” átesett újonc matrónak is hajót kellett váltania. Következett a „Szeged” motoros tengerjáró hajó, azonban itt Germanus nem érezte jól magát, ezért Ruszcsuk kikötőjében átszegődött a „Duna” nevű tengerjáróra, ahol befogadó kollektívára, hű barátokra, felettesekre lelt. A tudóst a drenkovai helytállásáért matrózzá léptették elő, és vidám napokat töltött el a Duna alsó szakaszán, majd Brailából a Duna deltáján át a Fekete-tenger felé vitt az útjuk. A kalandor a nyílt tengeren, a feltornyosuló hullámoktól tengeribeteg lett, amely úgy vélte *„elpusztítja az akaraterőt és tehetetlen, életunt bábbá silányítja az embert, aki nem ellenkezne, ha a tengerbe dobnák.”* (Germanus, 1963:101). Azonban ilyen helyzetben is segítenie kellett bajtársainak a tragikus helyzetbe, a rakomány megcsúszása miatt az elsüllyedés szélére került hajó megmentésében. Nem törődve sanyarú állapotával, Germanus is kötélnek állt a szó szoros értelmében, és jómaga is újra rögzítette – kínkeserves munkával – a többiekkel együtt a megindult terhet. A hullám átcsapott a feje felett, a sós víz és a drótkötél felmarta a tenyerét, megsérült a térdkalácsa is, de a bátran helyt állt ismét, amellyel kivívta az „öreg tengeri medvék” elismerését. A pokoli éjszaka szinte sohasem akart véget érni, de az újonc matróz hamarosan mély álomba zuhant és Isztambul kikötőjében tért magához. A kapitánya nagy örömmel újságolta neki, hogy megmentette a hajót és kitartásáért első osztályú matrózzá léptette elő.

Germanus nosztalgiával tekintett a két kontinensen elterülő török városra, amelynek ifjúkorában évekig lakója volt, de ebben az írásában sem rejtette véka alá a modernizálódó országgal szembeni kritikáját. Úgy vélekedett, hogy Konstantinápoly elvesztette egyéniségét, már hiányzott belőle – az általa annyira kedvelt – keleti méltóságteljesség, kozmopolita lett és elprózaizosodott (Germanus, 1963:103). Kisvártatva kifutottak a Márvány-tengerre, majd egy éjszakát töltöttek a Dardanellák bejáratánál. Bár a viharos, háborgó tengeren a „Duna” szépen szelte habokat, de sajnos Germanusnak megint meggyűlt a baja

a fel-feltörő tengeri betegségével, és alig várta, hogy Bejrút kikötőjébe érjenek. A világháború zaja már ideért időközben, és a libanoni rendőrség hajón megjelent tisztjének gyanús lett a nyelveket beszélő, ajánlóleveleket lobogtató, nem szokványos külsejű matróz, akit talán német kémnek vélhetett. Hosszasan faggatta a tudóst, és még a poggyászát is átkutatta. A tárcájában megtalálta a felesége⁴⁵ és anyósa⁴⁶ fényképét, amelyeket „bűnjel” gyanánt le is foglalt. Germanus végül nem szállhatott partra a francia gyarmat Libanonban, és így eredeti terve, a Damaszkuszon keresztül történő arábiai utazás is meghiúsult. Szomorúan hagyta el a kikötőt, a „Duna” személyzete próbálta őt vigasztalni, és a napok gyorsan teltek. Az egyiptomi Port Szaïdban egy napig időztek, majd elértek a végcéljukhoz Alexandriába, ahol szintén szigorú vámőrök fogadták őt. Megmotozták, kikérdezték, még a fezés is leemelték a fejről, és az sem hatotta meg őket, hogy arabul szólt hozzájuk. Végül partra szállhatott és érzékeny búcsút vett Edvi-Illés Gyula⁴⁷ parancsnoktól, a tisztikartól és légénységi kartársaitól, valamit magától, a „Dunától” is. A tudós elindult Kairóba, „újabb munka, újabb élmény és újabb csalódások felé” (Germanus, 1963:105). Ezzel a tengeri utazással le is zárult Germanus rövid matróz karrierje és pályafutása.

III. A bajtárs levele

Végezetül úgy vélem, hogy elsőként publikálhatom Germanus egykori matróztársának, Csapó Gáspárnak⁴⁸ 1964. november 8-án, Ajkán kelt, a professzorhoz intézett levelét, amely bizonyítja, hogy a különös és veszélyes hajóút bajtársában is mély nyomokat hagyott és hogy az együtt töltött időszak alatt minden bizonnyal megkedvelte a közvetlen és segítőkész, botcsinálta új kollégáját (Germanus saját kezű írása is olvasható a borítékon: *„volt matróztárs a Duna nevű hajón”*):

„(...) Nagyot dobbant a szívem, mikor a televízióban megemléltette a jó öreg „S/S Duna” nevű hajóval megtett eléggé kalandos, de azért szép utunkat.

⁴⁵ G. Hajnóczy Rózsa (1892–1944) író, műfordító, Germanus Gyula első felesége.

⁴⁶ Marcsek Eugenia (1855–1939).

⁴⁷ Edvi-Illés Gyula (?–?) magyar tengerésztiszt, tengerészkapitány, hajóparancsnok.

⁴⁸ Csapó Gáspár (?–?) matróz a „Duna”, majd az „Ungvár” nevű hajókon, a magyar ezüst érdemkereszt tulajdonosa. (Az Ungvár nevű motoroshajó aknára futott a 2. világháborúban.) Életéről bővebben lásd: Dobozí, 2014.

Én akkor fiatal matróz kormányos voltam, és éppen a fényképen, amit tiszteletből küldök, ami Gyula bácsiról az egyetlen emlék, úti albumomból vágtam ki, egy csónakot csináltam a jó öreg Dávidházi⁴⁹ II. tisztelete szerint melynek építésébe Gyula bácsi oly előszeretettel segédkezett. Bizony azóta a jó öreg Duna is összetört, személyzetéből már csak talán négyen tartjuk a kapcsolatot, sokan külföldön élnek. (...) Amennyiben megszerezné nekem azt az örömet, hogy egyszer találkozassunk, elég gyakran járok Pesten, szabad idejében felkeresném, hisz hírből nem csak feleségem és két lányom ismeri, hanem ismerőseimnek is sokat beszéltem utunkról. A brailai várakozásról, a feledhetetlen isztambuli rakodásról, és a bejruti fogadtatásról.” (Germanus Gyula-hagyaték, 7. doboz). Sajnos annak nem sikerült a nyomára akadnom, hogy összejött-e végül a személyes találkozás kettejük között.

Továbbá úgy gondolom, hogy alátámasztja az a többrészes cikksorozat is, hogy Germanusban maradandó nyomott hagyott a legendás, 1939-es dunai hajóútja, kényszerű matrózélete, a tengerészet minden gondja és öröme, amelyet *„Tengerre magyar!”* címmel a Hajózási Hírlapba írt, és amely egy részének kivágását gondosan megőrizte a hagyatékában. (Hajózási Hírlap, 1940.12.1:7-8).⁵⁰

Visszatérve az utazás lehetséges egyéb indokaira, meg kell még említeni, hogy a szintén volt Germanus-tanítvány Fehérvári Géza⁵¹ arabista, művészettörténész, későbbi nagykövet úgy emlékezett vissza, hogy szeretett professzora titkos diplomáciai missziót teljesített ekkoriban, és ezért volt szükség a konspirációra, hogy matrózként utazzon. Így nyilatkozott erről:

„Teleki, akinek jó angliai kapcsolatai voltak, bizalmas üzenetet kívánt küldeni a brit kormánynak. Sajnálatos módon azonban – bizonyára meg volt az oka rá – nem bízott sem a külügyminisztériumban, sem a londoni magyar külképviselet tagjaiban. Germanust kérte fel üzenet hordozónak. (...) Germanus Gyulából 1939 nyarának elején matrózt csináltak. Magyarországnak akkor néhány ú. n. Duna - Tengerjáró hajója volt, amelyek a Dunán leereszkedve eljutottak a Földközi-tenger különböző pontjaira árukat szállítva. Germanus Alexandriáig maradt a hajón, majd onnan külön gép repítette Londonba, ahol Teleki Pál üzenetét átnyújtotta a Brit

⁴⁹ Helyesen: Dávidházy András (1911– 2003) tengerésztiszt, tengerészkapitány.

⁵⁰ In Germanus Gyula-hagyaték, 11. doboz.

⁵¹ Fehérvári Géza (1926–2012) művészettörténész, régész, orientalista, nagykövet.

Külügyminisztériumban. Hogy az útját teljesen befedjék, Londonból Germanus nem haza jött, hanem második mekkai zarándoklatára Szaúd-Arábiába utazott és csak jóval később, 1940-ben tért vissza Budapestre. Évekkel később, amikor már az egyetemet elvégeztem, megkérdeztem tőle, vajon ismerte-e ennek az üzenetnek a tartalmát? Azt válaszolta, hogy az üzenetet magát nem ismerte, de a lényegével tisztában volt. Két fontos pontot tartalmazott: az egyik az volt, hogy Magyarország soha nem enged át német csapatokat az ország területén Lengyelország ellen felvonulni. A másik pont pedig az, hogy ha a szükség úgy kívánja, akkor fegyveresen fogunk ellenállni a németeknek. Sajnos ez nem így történt, de az már nem Teleki Pál hibája volt.” (Fehérvári, 2009:59–60).

IV. Zárszó

Germanusra hosszú élete során mindvégig jellemző volt, hogy nagyon könnyen teremtett kapcsolatokat a legváltozatosabb társadalmi rétegekhez tartozó, a legkülönbözőbb szakmákat űző emberekkel, bel- és külföldön egyaránt. Az értelmiségi szerepköréből könnyen kilépett, alkalmazkodóképes volt, ha jól felfogott érdeke azt úgy kívánta. A hagyatékban talált levelek is azt tanúsítják, hogy a politikai-kulturális-tudományos-felsőoktatási szféra (fő)szereplőin, diplomatakon kívül rendszeresen tartott kapcsolatokat diákokkal, egyetemi hallgatókkal, egykori osztálytársaival, kollégáival, tisztelőivel, és ennél fogva volt matróz bajtársával is. Úgy vélem, a mellékletben közölt két kép is annyira jellemző rá: a kalandor tudós, egyrészt mint elgyötört, viharvert, komor tekintetű matróz, másrészt mint hófehér egyenruhában, tányérsapkában büszkén pózoló, kissé teátrális „tengeri medve”.

Irodalom

- Antall József (1984): *Germanus Gyula (1884–1979)*. In: Germanus Gyula: *Gondolatok Gül Baba sírjánál*. Budapest: Gondolat.
- Fehérvári Géza (2009): *Germanus Gyula – A tanár, mint nagypapa*. In Lendvai Timár Edit (szerk.): *Germanus Gyula. A tudós és ez ember*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Germanus Gyula (1963): *A félhold fakó fényében. Útikalandok*. Budapest: Táncsics.
Online: <https://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.pdf> (Letöltés: 2024.09.16.).
- Germanus Gyula-hagyaték, 11. doboz*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Germanus Gyula-hagyaték, 36. doboz*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Germanus Gyula-hagyaték, 7. doboz*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Germanus Gyula-hagyaték, fotók, 1673–91*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Germanus Gyula-hagyaték, fotók, 1674–91*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum.
- Lendvai Timár Edit (szerk.) (2009): *Germanus Gyula. A tudós és ez ember*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum. Online:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_FOLD_Sk_2009_GermanusGyula/?query=d%C3%A9s%20&pg=43&layout=s (Letöltés: 2024.09.16.).
- Udvarvölgyi Zsolt (2010): Germanus Gyula tudományos munkásságáról.
Vallástudományi Szemle, 6(3):167–173.
- Udvarvölgyi Zsolt (2019): *Milestones in the History of the Ahmadiyya Movement in Hungary*. Konferencia előadás. Woking, Egyesült Királyság. 2019.08.17.
- Udvarvölgyi Zsolt András (2023): *Kelet igézetében. Germanus Gyula élete és munkássága*. Tanulmánykötet. Miskolc-Egyetemváros. Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete. Letölthető: https://atti.uni-miskolc.hu/docs/Keletigezeteben_tanulmanykotet.pdf (Letöltés: 2024.09.16.).

Internetes források

- Dobozi, Gábor (2014): CSAPÓ GÁSPÁR LÁNYAINAK LÁTOGATÁSA (videó). *YouTube*, 2014.01.18. Online: https://www.youtube.com/watch?v=C-NSX_WWdPQ (Letöltés: 2024.09.16.).
- György Sándor (2017): A túlkoros hajósinas és a sárba tiport tengeri jog – a Duna gőzös két élete. *Napi Történelmi Forrás online folyóirat*. 2017.10.05. Online: <https://ntf.hu/index.php/2017/10/05/a-tulkoros-hajosinas-es-a-sarba-tiport-tengeri-jog-a-duna-gozos-ket-elete/> (Letöltés: 2024.09.16.).
- Králl Bernarda (2022): Radnótiné hajót reklámozott, Germanus Gyula tengerészként szolgált: a magyar hajózás titkai. *index.hu*. 2022.12.05. Online:

<https://index.hu/tudomany/2022/12/05/mahart-szekhaz-tenger-hajozas-radnotine-germanus-gyula-zsigmond-gabor/> (Letöltés: 2024.09.16.).

Mestyan, Adam (2014): Materials for a History of Hungarian Academic Orientalism: The Case of Gyula Germanus. *Die Welt des Islams*, 54. Online: <http://www.brill.com/die-welt-des-islams> (Letöltés: 2024.09.16.).

Képmelléklet

Germanus Gyula, mint matróz az emelőgépnél a „Duna” hajón, 1939.
(Germanus Gyula-hagyaték, fotók, 1673–91)⁵²

⁵² Ezúton is köszönöm a Magyar Földrajzi Múzeum engedélyét a képek közzétételéhez.

Germanus Gyula, mint matróz a „Duna” hajón, 1939.
(Germanus Gyula-hagyaték, fotók, 1674–91)⁵³

⁵³ Ezúton is köszönöm a Magyar Földrajzi Múzeum engedélyét a képek közzétételéhez.

Zárug Péter Farkas

Poliandria: egy különleges családmmodell. Komparatív vázlat a többférjűség megértéséhez

Absztrakt:

A család mibenlétének kérdése ma is vitákat kelt, mind a politikai, ideológiai világban, mind pedig tudományos értelemben. A kérdés mindenesetben az, hogy a társas együttélés mely formáját fogadja el a társadalom elsősorban, de rögtön vele párhuzamosan ott van a szuverén jogilag, politikailag konstruált akarata is, az ahogyan egy adott állam elfogadja, hivatalossá teszi a család mibenlétét. Jelen rövid dolgozat egy, a poligámián belül is kivételesnek számító modellel, a többférjű családdal foglalkozik, ezzel is jelezve a család mibenlétéről vitázóknak, hogy bizony igencsak kulturális, antropológiai és csak ezek után politikai, jogi kérdés, hogy mit is értünk a család fogalma alatt.

Kulcsszavak: poligámia, poligínia, poliandria, antropológia, Tibet, Nepál

Abstract:

The question of the nature of the family is still controversial today, both in the political and ideological world, as well as in the scientific sense. In any case, the question is which form of social coexistence is accepted by society in the first place, but immediately parallel to it there is also the legally and politically constructed will of the sovereign, the way a given state accepts it, makes the existence of the family official. This short thesis deals with a model considered exceptional even within polygamy, the polygamous family, thereby indicating to those debating the nature of the family that it is indeed a very cultural, anthropological and only after that political and legal question what we mean by the concept of family.

Keywords: polygamy, polygyny, polyandry, anthropology, Tibet, Nepal

I. Bevezetés

Amikor Arisztotelész (1969) az embert, mint biológiai egzisztálót határozta meg, akkor homályos történeti léte kezdetétől „*zoon politicon*”-nak nevezte. Vagyis közösségi „állat”-, közösségi lényként, amelynek legfőbb jellemzője a

társulás, a faj és a létfenntartás érdekében, amely a családot és háznépet jelenti, hogy aztán újabb és újabb magasabb rendű társulásokkal elérje a közösségi *autarkheit*, a közösségi „önmagában való elegendőséget” a poliszban, a városállamban.

A családalkotást ezt követően a tudósok antropológiai létezésünk legfőbb jellemzőjeként határozták meg Frazertől (1998), Durkheimen (1895), és Eliadén (1998) át egészen Harariig (2017), ahogyan ennek földrajzi, kulturális, etnográfiai sokszínűsége pedig az emberi civilizáció ezerarcúságát adta és adja ma is.

Az, hogy mit tekintenek a szuverének családnak bizony ma is jelentős politikai, jogi, társadalmi és kulturális vitákat vált ki a globalizálódó társadalmakban. S e vita gyökere történeti tekintetben mindenképp a monogámia és/vagy poligámia kérdése körül bontakozott ki. Már a közösségalkotás kezdeténél ugyanis egyszerre van jelen, hogy egy személynek egy, vagy több párja/házastársa van-e?

Míg történeti dimenzióban a család alapkonstrukciójához értelemszerűen tartozott hozzá hogy benne férfi és nő társul, addig a XXI. század elejére a modernitás már az azonos neműek családalkotását (házasság és gyermekadoptálás) is behúzta a család fogalmának értelmezési vitáiba.

Jelen rövid dolgozatomban e széles, könyvtárnnyira rúgó szakirodalommal bíró témából egy különleges jelenség leírására és meghatározására vállalkoznék, mégpedig a poligámia, vagyis a több házastárssal rendelkezés családmodelljei közül is a poliandriával, vagyis a többférjűséggel.

Először a téma fontosabb fogalmait tisztázom röviden, hogy aztán a poliandria néhány előfordulásaival, és ezek jellemzőivel – többségében azonosságaival, kisebb részt eltérőségeivel – foglalkozzam.

Végezetül pedig a többférjűséggel kapcsolatos legújabb összehasonlító kutatások szakirodalmi tipológiáját írnám le röviden, egyben röviden jelezve a poliandriával kapcsolatos mai tendenciákat.

II. Poligámia, mint poligínia és poliandria

Bár a poligámia kifejezés meghatározására elterjedt a „többnejűség” használata, ha szigorúan antropológiai definícióját nézzük, akkor pusztán a kettőnél több személy jelenlétét jelenti a családban házastársi viszonyrendszerben. Vagyis a poligámia olyan társadalmi gyakorlat, amikor egy személy több házastársat tart fenn egyszerre.

Ez nemek függvényében történetileg két alakzatot mutat. Lehet poligínia, ahol egy férfi több nővel házasodik, vagy poliandria, ahol egy nő több férfival létesít házasságot.

A poligínia gyakran történhet kulturális, vallási vagy jogi okokból, és számos társadalmi kontextusban megfigyelhető, és történelmi, földrajzi, vallási és kulturális elterjedése – lásd iszlám világ – messze gyakoribb, mint a többférjűségé. Etimológiai szempontból is pontosabb a poligámia helyett a többnejűségre a poligínia szót használni. Görög eredete ugyanis szó szerint ezt jelenti: *"Poly"* (πολύ), mint "sok" vagy "több" és *"Gyne"* (γυνή), mint "nőt" vagy "feleséget". A "poligínia" tehát a "sok nő" vagy "több feleség" szóösszetétel, és ezt a kifejezést használjuk, amikor egy férfi több mint egy nővel köt házasságot egyszerre vagy egymás után. A poligínia olyan házassági rendszer, amely lehetővé teszi, hogy egy férfi több feleséggel rendelkezzen.

A "poliandria" – ahogy utaltunk már rá – pedig ennek az ellenkezője, amikor egy nő több férjjel rendelkezik. A kifejezés ugyancsak görög mozaikszó, amely a már ismert *"Poly"* (πολύ), mint "sok" vagy "több" és az *"Anēr"* (άνήρ) "férfi" vagy "férfiú" szavak összeolvasásából származik, és vált a többférjűség leírásának terminus technicusává.

A poliandria – ellentétben a poligíniával – messze ritkább jelensége a kulturális antropológiának. Ugyanakkor az utóbbi évtized kutatásai és osztályozásai alapján a téma egyik legnagyobb XX. századi kutatójának, G.P. Murdocknak (1949), (1957), (1967) álláspontját, hogy mindössze öt társadalmi etnográfiai közösségben ismert csak a poliandria, a 2010-es évek új kutatásai felülírni látszik.

A poliandria antropológiai detektálására gyakran még mindig a Murdock munkáján nyugvó 1980-as néprajzi atlasz adatait használják. Ez a monogámiára és poligámiára vonatkozó adatok kapcsán az összesen 1231

vizsgált társadalom közül 186-ot ír le monogámként, 453-ban talál esetenkénti poliginiát, 588-ban pedig gyakran, vagy általánosan jelen lévő a többnejűség.

Poliandriára viszont e régi Etnográfiai Atlasz mindössze négy példát említett, amely majd kiegészült még egy leírással. Így leggyakrabban öt többférjűséget írt le a '90-es, 2000-es évekig a szakirodalom. Ehhez képest volt jelentős Kathrine E. Starkweather és Raymond Hames 2012-es tanulmánya a *nem-klasszikus poliandria* vizsgálatáról, amelynek eredményeként további 53 többférjűséget ismerő mintát tártak fel, és próbáltak meghatározni, és csak az addig klasszikusnak számító tibeti-himalájai térségben (Parmar, 1975) 28 altípusát írták le a poliandria ezen területi változatának.

A téma azonban nem csak a tudomány területén vált ki komoly érdeklődést. Dél-Afrika 2021 nyarán leginkább azzal került be a globális hírek világába, hogy az országban már törvényes poligínia és homo házasságok mellé a poliandriát is törvényesíteni kívánta egy belügyminiszteri törvényjavaslat. Ez aztán óriási belpolitikai, vallási és társadalmi vitákhoz vezetett, ami mindenképp jó példa volt arra, hogy bizony a „család” és „házasság” szilárdnak gondolt intézményei a modern, globalizálódó világban (is) komoly kihívások előtt állnak kultúraantropológiai, jogi, és politikai szempontból is.

A fogalmi tisztázások után nézzük hát meg – a teljesség igénye nélkül, csupán példákat említve – hogy hol is fordul elő, és milyen jellemzők mentén a poliandria a glóbusz társadalmában, kultúráiban.

III. Tibet-, és a Himalája-régió, India, és Afrika többférjűségei

Jelen dolgozatban három földrajzilag elkülönülő területen vizsgáljuk meg röviden a poliandriát. Ez pedig Tibet- és a Himalája-régió, a második India, annak is déli részén ismert változata, harmadik pedig az Afrikában jelentkező változatok.

Bár földrajzilag e területek jelentős különbségeket mutatnak, s így joggal az etnológiai, kulturális antropológiai különbségek is látszólag egymástól távol álló tradíciókat feltételeznének, ám amint látni fogjuk, sokkal több bennük a közös elem, mint az őket megkülönböztető.

A poliandria jelenségének egyik nagy klasszikus területe Tibet és a Himalája népei. A tibeti és himalájai poliandria hagyománya érdekes társadalmi gyakorlat, amely néhány specifikus etnikai csoport és régió kulturális hátteréhez kötődik.

Tibetben a poligámia és a poliandria is sokáig természetes volt. Előbbire leginkább a tehetős, magas rangú férfiaknak volt lehetősége, és egyben státuszszimbólum is volt a többnejűség, hiszen csak gazdag férfiak tudtak fenntartani több feleségből álló háznépet.

A poliandria ezzel szemben a szegényebb társadalmi rétegeknél jelentkezett, és *testvéri poliandriaként* terjedt el. A testvéri poliandria azt jelenti, hogy a férfitestvérek nem önállóan, külön-külön házasodnak és hoznak létre új családot, hanem egyetlen nőt vesznek feleségül.

Ahogy a több feleség tartásának is vagyoni feltételei vannak, akként a többférjűség is gazdasági okokra vezethető vissza a szegényebb, alacsonyabb státusú férfiak esetében.

A földterületek Tibet és a Himalája magas fennsíkjain, sziklás terepein igencsak korlátozottak voltak, amelyek a fiági öröklések mentén hamar feldarabolódtak, és elaprózódtak volna, ha a fiútestvérek családalapításaikkor újra és újra felosztották volna azokat az *öröklés* során. A poliandria intézménye ennek kívánt gátat szabni. A testvérek érdemben egy családban maradnak, és, ahogy a föld is egy ágon marad, úgy egy feleség adja e közösségnek az utódlási alapját is. Emellett a *családi egységek* közötti együttműködés is elősegítheti a túlélést, amennyiben egy férj mindig marad a családi tűzhelynél, ha a másikat a *létfenntartás* bármely feladata el is szólítja hazulról. Ugyanígy a magas hegyvidéki területeken, ahol a mezőgazdaság nehezen megvalósítható, a poliandria segíthet a családoknak jobban kihasználni a rendelkezésre álló *erőforrásokat*.

A házasságok születése kétféle módon történhetett. Egyrészt maguk a férfiak és a nők döntöttek, de másrészt élt a szülők által kialakított, szülők által meghatározott házasságkötés is. Az esküvői szertartásnak is több változata volt, így néha mindegyik vőlegény részt vett, néha azonban csak a legidősebb képviselte a testvéreit. Ha volt még olyan testvér a családban, aki ekkor még nem érte el a nagykorúságot, később lehetőséget kapott csatlakozni a házassághoz. A háztartásokban alapvetően a legidősebb férj volt a meghatározó, de a családon belül mindenben egyenjogúság volt.

Így a közös gyerekek vonatkozásában is, vagyis nem számított, hogy melyik férj az apa, és a gyermekek is mindegyik férfira a nevelőjüként, apjuként tekintettek. Ugyanakkor általában csak a legidősebb férfit szólították apának, a családfői státust jelezve ezzel irányába, míg a többi testvért nagybácsinak nevezték.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a tibeti poliandria leírásai az elmúlt évtizedben jelentősen specifikussá váltak (Starkweather – Raymond, 2012).

Már nem csak a téma történeti dimenziója, hanem kulturális sokféleségének kontextusa is megvilágításra került. Ahogy az is világossá vált, hogy nem minden tibeti vagy himalájai csoport követte ezt a gyakorlatot, és az elfogadottsága is jelentős eltéréseket mutat, és mutatott a különböző közösségek és régiók között.

A tibeti és himalájai régió (amelybe Nepált és Észak-India himalájai részeit is beleértik a kutatók) rövid áttekintése után, térjünk át Indiára.

India területén is van néhány olyan kulturális csoport, törzs, ahol hagyományosan elfogadják a poliandriát. Az indiai poliandria jellemzői kulturális és társadalmi kontextustól függenek, és általánosnak egyáltalán nem mondhatóak az egész országra nézve.

Talán a kutatások a poliandria területén a dél-indiai Nilgiri-hegység környékén élő *toda-törzs* esetében ad legalaposabb képet a többférjűség intézményéről (Walker, 1986).

Fontos, hogy a toda-törzs esetében is testvéri poliandriáról beszélünk. A fiútestvérek már Tibetben és a himalájai népeknél látott módon gazdasági, öröklési, erőforrás racionalizáló szempontok szerint hozzák létre a nő körül a többférjű családot. Ami viszont jelentős különbségnek látszik a toda-törzs esetében, hogy a nőnek spirituális értelemben megkülönböztetett státusa van a tibetiekéhez képest. Leginkább ezek szimbolikus és mitikus, vallási, hiedelmi kulturális elemekhez kapcsolódnak. Ám ezek rögtön már a házassági szertartásokon is nagy hangsúlyt kapnak.

A todáknál az esküvők kiemelkedő jelentőséggel bírnak. A nő házasságát általában számos rituálé, szent hiedelem, és szent kövek jelenléte kíséri (és nem csak fizetőeszközként, mint a dzí-kő a tibeti hozományban).

Ezek a szertartások ugyanis kijelölik a házasság szentségét és a családi kapcsolatok szent jellegét, miközben a családi hajlékot, a házat is spirituális tulajdonságokkal ruházzák fel.

A testvéri poliandria gazdasági vonatkozásai tehát azonosnak mondhatóak a tibeti-himalájai valamint a Dél-Indiában élő toda-törzs esetében, ám a vallási, kultikus és rituális különbségek már eltérőek. Ez utóbbi ugyanis a toda-törzs esetében legalább ugyanolyan fontos, mint a gazdasági indíttatás, s pont ezen spirituális kapcsolat a család egésze tekintetében egységesebbé tette a poliandria szokásvilágát a közösségben. Míg a Tibeti-himalájai régiót pont a sokszínűség és az eltérőség, valamint a poligíniával, és a monogámiával együtt való kulturális jelenlét jellemezte.

A mai modern világban vallási és kulturális értelemben két különböző, eltérő hatás éri a tibeti-himalájai poliandriát, és más a toda-törzset. A himalájai régióban Tibetet a marxista kínai vallásüldözés, és monogám jogi környezet (maoista hatás), a todaikat pedig ugyancsak a monogámia globális terjedése, és kulturális mintája, valamint vallási hatások tekintetében pedig a hinduizmus advaita védánta terjedése formálta át az elmúlt évtizedekben.

De tekintsünk ki a világ egy másik kontinensére is, ahol a poliandria több etnikai-törzsi változatát is felfedezték és leírták az antropológusok. Ez Afrika.

A poliandria Afrikában is ismert, vagy ismert volt néhány törzs és közösség életében. Területileg leginkább Közép-Afrika régiójában lelhetőek fel, másrészüket pedig a Indiai-óceán szigetein azonosították be.

A többférjűség ismert a *nyakyusa* nép néhány közösségében, amely Tanzániában és Malawiban él. Ugandában pedig a *baganda* népcsoport él ilyen családmóddal. Ám ezen afrikai esetekben korántsem volt általános és szilárdan körvonalazható az intézmény. Az utóbbinál csak néhány kisebb törzsi közösségben élt ez a lehetőség családilag – az előzőekhez hasonlóan elsősorban gazdasági megfontolások alapján.

Ezekén kívül még a *nayars* – indiai-óceáni szigeteken, különösen Komore-szigetén élő – közösségekben tárták fel a poliandria intézményét a kutatók.

Érdekes megjegyezni, hogy az afrikai poliandria terén a gazdasági kényszerek ugyanolyanok, mint a tibeti-himalájai régióban, csak más földrajzi viszonyok között.

Itt is elsősorban a földterületek hiánya, vagy szűkössége kényszeríti össze a családot poliandriába, ahogy az erőforrás-mobilizálások is hasonlóak.

A nyakusáknál ugyancsak hasonlóság mutatkozik a dél-indiai todákkal. Ugyanis ennél az afrikai közösségnél is fontosak a rituálék, és a család spirituális összetartozását kifejező szertartások a közösség felé.

Természetesen Fekete-Afrika gazdag törzsi világára viszont más hatások voltak meghatározó befolyással, mint amelyek jelentkeztek a himalájai régióban és Dél-Indiában.

Itt ugyanis leginkább vallási értelemben a kereszténység, és Észak-Afrikában az iszlám hatott az évszázados törzsi berendezkedésekre.

Míg az utóbbi elsősorban a többnejűség családmmodelljében bontakozott ki kulturálisan, addig a kereszténység pedig a monogámia erkölcsi hittételei mellett terjesztette az evangéliumot (Zeitzen, 2020). E két hatás eredménye, hogy mára az afrikai kontinensen visszahúzódóban van a poliandria jelensége és vagy a keresztény, vagy az iszlám hajtja uralma alá az egykori törzsi családmmodelleket.

Az afrikai kontinens bizonyos részein egy másik típusú, nem tisztán poliandriai modell is működik, és ezt általában egyfajta vegyes, többnejű-többférjű modellként szokták leírni.

Nigéria és Kamerun északi részén található falvakban ugyanis általában a nő egyik férjét egy másik törzsből származó nő férjének választják, miközben a nő is házasodhat egy másik férfival. Vagyis a férfinak is több felesége és a nőnek is több férje lehet egyidejűleg.

Ez a közösség sokszínű hálójához, és áttételes rokoni kapcsolatokhoz vezet. Ez a kettős-poliandrosz családi hálózat a törzsek közötti házassági szövetség kialakítását szolgálja.

És ezzel meg is érkeztünk dolgozatunk utolsó részéhez.

Végezetül, nézzük hát meg ezen példák után, hogy miként is lehet tipizálni a mára ritka, de még mindig meglévő poliandria jelenségét.

IV. A poliandria antropológiai tipizálása

A szakirodalom – részben egymással átfedésben, de – a következő eredményre jutott a nemzetközi összehasonlítások során a poliandria tipizálása kapcsán: Alapvetően három kategóriába sorolja előfordulásukat.

Az első típus, amelyik talán a legáltalánosabban jellemző, de legalábbis a legjobban feltárt a kutatók által a *testvéri poliandria*.

A testvéri poliandria a már ismertetett területeken, Tibet, Nepál és Észak-India bizonyos területein, valamint néhány közép-afrikai kultúrában megtalálható, vagy megtalálható volt. A dolgozatunkban kifejtett toda-törzs többférjűsége mellett a szakirodalom még ugyancsak Dél-India területéről az *ezhava*-törzset említik e kategóriában. Indiában ezen kívül még a pandzsábiban a Malawa-régióban érhető tetten a testvéri többférjűség családi intézménye (Levine – Silk, 1997).

A második típus az úgynevezett „szukcessziós poliandria”, vagy „egymást követő poliandria”, amelyben a feleség nem azonos időben kapja meg a több férjet, hanem egymást követően, időben elnyúlóan, bizonyos funkcionalitások szükségességének függvényében. Ez a poliandria egy flexibilisebb formája, amelyben az egymást követő férjek lehetnek rokonságban (pl. testvérek), de az is lehet, hogy nincs a férjek között vérségi viszony. A családon belüli férfiak hierarchiája, vagy egyenlősége is eltérő lehet – nagy szerepe van a nőnek a családi élet kialakításában.

A harmadik típust *kapcsolódó poliandria*, vagy *sokszínű poligámia* néven határozzák meg. Ez – mai divatos kifejezéssel élve – egyfajta hibrid modell, amelyben a nő is, férfi is többször házasodik, miközben előző házassági kötelékei nem szűnnek meg. Vagyis a nők egyidejűleg több férfival is házasok, és ugyanazok a férfiak más nőket is feleségül vehetnek. E típusra hoztuk példaként Nigéria és Kamerun északi falvaiban élő törzsi közösségeket. Ebben a rendszerben is jelen vannak a gazdasági okok, de itt leginkább a földeken való munkáskezek kiterjedt családi hálózat által való biztosítása a meghatározó, vagyis a hatékony családi mezőgazdasági munka végzése áll.

Ezekon kívül Steven Beckerman – Malinowski kutatási területén – a Trobriand-szigetek többférjűsége kapcsán említi a „felosztható apaság” modelljét, amit 20 másik közösségben is kimutatott – ám ez utóbbi inkább egy

apaságelismerő szokás a ploiandria területén, mintsem annak egy önálló kategóriája lenne.

Zárásként fontos tisztázni, hogy a poliandria jelensége nem a nők szabadságát, individuális döntéseit, netán szexuális életének változatosságát szolgáló intézmény – még a kapcsolódó poliandriánál sem. Ezen modellben is sokkal inkább kulturális kötöttségeket, és a nők családon belüli szociális, gazdasági, és családi munkaterheinek sokaságát kell látnunk.

Pont ez az, amiért a nők számára a monogámia, vagy éppen az iszlám által kínált poligínia vonzóvá teszi a poliandria családmodelljének elhagyását a XXI. században (Levine – Silk, 1997).

Irodalom

- Arisztotelész (1969): Politika. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Durkheim, Émile (1938): *The Rules of Sociological Method* translated by S. A. Solovay and J. H. Mueller, edited by G. E. G. Catlin.
- Eliade, Mircea (1998): *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Frazer, G. James (2005): *Az aranyág*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Harari, Y. Noah (2017): *Sapiens*. Budapest: Animus Kiadó.
- Murdock, G. P. (1949): *Social structure*. New York: Macmillan.
- Murdock, G. P. (1957): World ethnographic sample. *American Anthropologist*, 59:664–687.
- Murdock, G. P. (1967): Ethnographic atlas: A summary. *Ethnology*, 6:109–236.
- Murdock, G. P., – White, D. (1969): Standard cross-cultural sample. *Ethnology*, 8:329–369.
- Parmar, Y. S. (1975): *Polyandry in the Himalayas*. Delhi: Vikas.
- Starkweather, Kathrine E. – Hames, Raymond (2012): A Survey of Non-Classical Polyandry. *Human Nature*, 23:2:149–172.
- Walker, Anthony (1986): *The Toda of South India: A New Look*. Hindustan Publishing Corporation.
- Zeitzen, K. Miriam (2020): *Poligamy – A Cross-Cultural Analysis*. New York.
- Levine, Nancy – Silk, Joan B. (1997): "Why Polyandry Fails: Sources of Instability in Polyandrous marriages". *Current Anthropology*, 38(3):375–98.

Nyíró, Miklós

Event-philosophies in the Light of a Novel Notion of Mediality. Research plan.

Abstract:

The sketched research focuses on a cornerstone of contemporary philosophy, i.e., philosophical approaches to the concept of “event”, and aims to provide a novel view on who we, humans are. According to this view, man and his culture are essentially “medial” in nature: culture is the very sphere of human existence – the “second nature” of man – and this environment is structured by meaning (language, habitus, artistic productions, etc.) and technological apparatuses (tools, complex technical devices, up to contemporary digital technologies). These two dimensions both involve forms of “mediation” that mediate between people and “what” happens to them (events).

Since the concept of “event” did not play an important role in the history of Western philosophy until the 20th century, man’s medial self-understanding was also obscured. Therefore, the project aims to justify the symbolic (from the Greek symbolon, “to connect”) nature of cultural and technical objects – in contrast to the widespread neo-positivist and formalistic contemporary tendency – in order to reclaim man’s specific cultural habitat and the inherently human nature of technology as an antidote to the potential alienating effects it can produce. We will examine contemporary philosophies of events, a range of medial cultural and literary techniques, and also explore from a historical perspective how man’s medial self-understanding flourished in antiquity and the Middle Ages, and how it gradually declined in modernity.

Keywords: event, temporality, mediality, culture, technology, responsibility

Absztrakt:

A vázolt kutatás a kortárs filozófia egyik sarokkövére, az „esemény” fogalmának filozófiai megközelítéseire összpontosít, s újszerű képet kíván nyújtani az ember kivoltáról. Eszerint az ember és kultúrája alapvetően „mediális” természetű: a kultúra az emberi létezés tulajdonképpeni szférája – az ember „második természete” –, s ezt a környezetet jelentésirányok (nyelv, habitus, művészi produkciók stb.) és technológiai apparátusok (szerszámok, komplex technikai eszközök, egészen a kortárs digitális technológiáig) strukturálják. E két dimenzió egyaránt a „mediálás” alakzatait foglalja magában, melyek közvetítenek az emberek és a között, „ami” velük történik (események).

Mivel az „esemény” fogalma a nyugati filozófia történetében nem játszott fontos szerepet egészen a 20. századig, elhomályosult az ember mediális önértéke is. Ezért a projekt igazolni kívánja a kulturális és technikai tárgyak szimbolikus (a görög symbolon,

„összekötni” szóból) jellegét – szemben a széles körben elterjedt neopozitivistá és formalista kortárs tendenciával –, hogy visszaszerezzük az ember sajátos-kulturális élőhelyét, valamint a technika eredendően emberi jellegét, mint az általa előidézett esetleges elidegenítő hatások ellenszerét. Vizsgáljuk majd a kortárs eseményfilozófiákat, számos mediális kulturális és irodalmi technikát, s történelmi perspektívában is kutatjuk azt, miként virágzott az ókorban és a középkorban az ember mediális önértéke, illetve miként ment végbe a fokozatos hanyatlás a modernitásban.

Kulcsszavak: esemény, temporalitás, medialitás, kultúra, technológia, felelősség

In what follows I will sketch a planned research that focuses on one of the cornerstones of contemporary philosophy, namely, on philosophical approaches to the concept of “event”. In this context, the research aims at exploring the implications of both, 1) a novel idea of “mediality” and the related notion of “medial agency”, and also 2) the notions of event and mediality in their literary and cultural theoretical sense.

I. The notion of event in the context of the history of philosophy

Although the notion of “event” has long been used in Christian theology – for example, in the interpretation of the Trinity –, it played no important role in the history of Western philosophy until the 20th century (perhaps the only exception being the Stoics – cf. Romano, 2009:5–10). The philosophical tradition has mostly ascribed to “events” a secondary, derivative status: they have been conceived as modifications of the attributes of substances or subjects.

According to Nietzsche, this traditional approach is based on the “inferential schema” encoded in the grammar – this “folk metaphysics” (Nietzsche, 2001:354.) – of Indo-European languages: the “constraint” of the subject-predicate structure of sentence construction gives rise to the interpretative pattern according to which every predicate presupposes a subject, and every process or event is to be interpreted as a change in the predicate of a subject, brought about by the “action” of some agent (Nietzsche 1968:288–89).

Thinking which focuses on relations and processes-becoming emerged largely in opposition to the Greek ontology of substance, to which the concept

of the “subject” – which was developed in modern philosophy and has defined modernity for centuries – is an heir. Many philosophical endeavors of the 19th and 20th centuries can be seen as a struggle against the formalism, self-centredness, and self-sufficiency inherent in Descartes' idea of *cogito me cogitare* (the subject as a reflective, thinking substance), and, in general, against the Cartesian subject-object dichotomy as basic ontological concepts.⁵⁴

Event philosophy as one of the cornerstones of contemporary philosophy – Over the last century, it was the concept of the “event” that has come to the forefront of interest in a wide variety of philosophical fields. An increasing number of philosophers have argued that, in describing reality, events should be accorded an autonomous, even primary-originary, or at least positive status. Accordingly, both the so-called continental and the analytic philosophical traditions have dealt with the concept of event in a variety of ways, and the theorising about the nature and role of events has become one of the cornerstones of contemporary philosophy.⁵⁵

⁵⁴ One can refer here, for example, to Hegel's concept of the construction of consciousness in relation to material work, to Marx's emphasis on the sociality of praxis, to the Kierkegaardian emphasis on human existence, to Nietzsche's critique of theoretical culture, the Freudian sub- and unconscious, Dilthey's concept of life, or, for example, Husserl's attempt to trace how the whole domain of pure consciousness is constructed through the constitutive acts of transcendental consciousness. But also, the process philosophies of Whitehead and others, or the Heideggerian focus on the understanding of Being and historicity, or indeed the postmodern *topos* of the “death of the subject” belong to the same line of thought, too. American pragmatism, which emerged in the second half of the 19th century, also began with a comprehensive critique of Cartesianism, rejecting the sharp distinction between subject and object, mind-body dualism, the pursuit of certainty, etc.

⁵⁵ Some examples are Alain Badiou's seminal theory of events; Maurice Blanchot, who had a major influence on many post-structuralist thinkers (Deleuze, Foucault, Derrida, Nancy, etc.); Henri Bergson's emphasis on pure mobility, unforeseeable novelty, creativity; Gilles Deleuze theorizing about immanent events and rhizomes; Jacques Derrida, who exploited the deconstructive power of the event; Hans-Georg Gadamer, who emphasized the eventual nature of understanding; Martin Heidegger's pioneering event ontology; Catherine Malabou, who deals, among others, with traumatic events; Jean-Luc Marion, who interprets the event as donation; Maurice Merleau-Ponty, who explores the event in the context of sensory experience and corporeality; Friedrich Nietzsche, the forerunner of “event phenomenology”; Claude Romano's hermeneutics of events (*herméneutique événementiale*); the Hungarian László Tengelyi, who discussed “fate-constituting events”; or more recently, the works of Markus Gabriel, Anna Longo, Sean Bowden, Daniel Neumann, etc.

In the analytic philosophical tradition, the concept of the event came to the fore from the 1970s onward, due to the so-called “metaphysical turn” of analytic philosophy, in the context of which three distinct theories of the nature of events have emerged through the authors who have ontologically committed themselves to the existence of events as independent entities. These are 1) the theory that conceives of events through a specific space-time region (as their metaphysical constituent); 2) the so-called causal theory, according to which an event is an entity playing a

However, the terms “process” and “event” cannot be regarded as synonyms without further ado. The Latin verbal equivalent of the word “event”, *evenire*, means not only “to happen”, “to occur”, but also “to fall upon someone”, such as mourning or illness (Györkösy, 1994:202). In this latter sense, events (*Ereignis*) are not simply processes (*Vorgang*) taking place in countless contexts, but rather, they always happen to someone who is irreplaceable in terms of their occurrence – the “*pro me*” moment is constitutive of events understood in this way. Thus events, as opposed to mere processes, turn out to be “extraordinary” and unpredictable (*imprévisible*) – something that man can neither foresee, calculate, nor dominate or control –, opening up new horizons of possibility and thus disrupting normality or the established-ordinary structures of possibility, and therefore, as transformative “ruptures” or “fissures”, they act as the origins of the radically new, creating genuinely new ways of thinking, acting, and being.

II. Several types of event-philosophy

Event ontology – The following few examples of the philosophical thematisation of the concept of event also highlight some of the basic trends emerging in this field. The pioneering achievement was the work of Heidegger. In his philosophical enterprise entitled “pre-theoretical science of origins”, the young Heidegger already characterised human being as an “*Ereignis*”, insofar as factual life is at its core something non-objective, something event-like (Heidegger, 1987:75). In his main work, however, Heidegger relegates the concept of event to the dimension of inauthenticity – reserving this concept exclusively for the designation of facts occurring within the world – and comes to call the particular mobility of human life the proper “occurrence” or “historizing” (*Geschehen*) of Being-there (*Dasein*, Heidegger, 1962:427) that originates from its concern for its own existence, which in turn is rooted in the ecstatic temporality constituting its Being. This work regards events as “happening to the beings that exist in the world” and thus as belonging to the realm of “actualities” – not possibilities – with the consequence that it denies

specific role in causal processes in the world; and 3) the theory which considers events as the property- or relation-exemplification of object/s (substance/s) at a given time (cf. e.g. Tózsér 2009: chapter 5).

their properly existential significance (cf. Nyírő, 2022:83–86). This primacy of the “temporal-eventual” over against the “objective” – as expressed in the so-called ontological difference (i.e. the difference between beings and Being) – led Heidegger to call the Greek doctrine of Being (conceived as “pure presence”) the ontology of mere being-at-hand (*Vorhandenheit*), or otherwise the metaphysics of presence, and to contrast it with his own temporal ontology. The late Heidegger’s concept of *Ereignis* fits into this latter, temporal ontology.

Gadamer’s main work is linked to Heidegger’s initiatives. In relation to its central goals, however, Gadamer liked to refer to Emil Staiger’s formulation: “To grasp that which grasps us” (*Begreifen, was uns ergreift*; quoted in Grondin, 1999:320). Gadamer was thus concerned with the essentially ecstatic, self-transcending event of meaning-formation – that is, the eventuality of understanding – which takes place in “rapture” and which he explored in relation to the experience of art, history, and the linguistically mediated world. However, Gadamer characterizes these modes of experience at their core as an engagement in the “medial” movement of play, or as a dialogical encounter that is akin to play. He describes play as an autonomous order – a form of pendulum-like movement to and fro that is self-contained and separate from any external reference – where the player’s dissolution in this movement can be seen as a paradigmatic realisation of the idea of “mediality” and “medial agency”. Gadamer thus i) unfolds the Heideggerian idea of authenticity in the direction of a demand for self-understanding, ii) the occurrence of which he sees in the play-like, dialogical relations inherent in the experience of art, history, and the linguistically mediated world, and iii) he conceives of these instances of self-understanding as medial events (Gadamer, 2006).

The primordial, medial worldview – The meaning of the ideas of “mediality” and “medial agency” in question here can also be grasped from an other perspective, that is, not only from the thought-patterns of the classics of hermeneutic philosophy (who, by the way, revitalized Greek and Christian forms of thought). For these ideas also play a key role in the worldview reflected in ancient Indo-European languages. This medial worldview can be seen in particular in the verbal systems of these languages dominated by the middle-voice, as outlined by the comparative linguist Emil Benveniste in his work (1971a; cf. Nyírő, 2020:21–41).

Since the middle voice is not morphologically distinct in most Western languages, it is known especially from ancient Greek (as *mesotes*). Usually, the Greek *mesotes* is conceived as a “middle” or transitory between the active and the passive verbs, and thus its meaning has typically been derived from the latter two (Chase – Phillips, 1961:90; Wilding, 1986:68). Benveniste, however, shows that the middle voice is not only a third verbal form conveying an independent semantic field compared to that of the active and passive verbs, but it is also more ancient, more original than the other two, and thus its meaning cannot be traced back to theirs.

The verbal system of the ancient Indo-European languages comprised medial and active verbs, and both types of verbs expressed three aspects simultaneously: an event or process named by the verb; the subject of the process; and the position or locality (“existential” spatiality) of the subject in relation to the process. It is this latter aspect in which the active and medial verbs differ. While the former expresses the activity of a subject outside the process, the latter expresses the activity of a subject inside the process (or the activity that takes place in it and is carried out by it). Thus, the meaning of the middle voice lies in the specific relation between the event named by the verb and the subject: “the subject is the centre and at the same time the agent of the process; it performs what is performed in it [...] it is within the process of which it is the agent” (Benveniste 1971a:149). The middle voice thus reflects an approach in which the focus of attention is on the event or occurrence itself that happens to the subject, and in accordance with which – as a kind of medium or element – he or she “acts”. Such an “action” is not the result of the subject’s exclusive agency, and it is also far from being passive. In this perspective, the subject is, so to speak, taken out of focus and expressed in its own situation as a participant in the event that is happening to it, and therefore its “movement” or action is determined by the latter – the subject carries out what is happening to it. This verbal system thus expresses a medial experience of the world in which a kind of *thinking along the terms of verb and subject, event and agent* is reflected.

In contrast, in the frame of the active-passive opposition that characterizes the verbal systems of Western languages, both types of verbs express only two aspects, different from the previous ones: on the one hand, an action named by the verb (which is no longer an event!), on the other hand, a subject (without

OVERVIEW

localization!) – and the active and passive differ precisely in the respect whether the subject is the agent or the sufferer of the action (in the latter case, performed by some other agent/s). This is a one-dimensional, *linear view* (subject → action → subject/object), where in both forms the subject remains the focal point (as active or as sufferer). This means, conversely, that the process described by the verb is only intelligible from the position of the subject. Accordingly, Western languages promote a kind of *thinking in terms of subject (as agent) and the object of its action*, where the process expressed by the verb is understood merely as an “action” of a subject, and the grammatical subject appears as either the agent or the sufferer of this “action”.

Some philosophical implications of the “medial” approach – The contrast outlined here shows, among other things, that in the ancient approach phenomena were *not* primarily understood in terms of activity and passivity – which go back to the Greek concepts of *energeia-pathé* that, in turn, defined much of the history of Western philosophy –, but above all in terms of “pure event” and “medial subject” as expressed in the semantic function of the middle voice.⁵⁶ This kind of medial thinking is clearly distinct from the way of thinking in terms of both causality and mere intentionality (which characterize many philosophical approaches, indeed, entire traditions).

Moreover, the idea of “medial agency” can be seen to have important yields for both, i) deconstructing the ideas of “subjectivity”, “free will” and the “sovereign agent” underlying it, and ii) the notion of the kind of moral “responsibility” that is attached to them. Whereas modern responsibility ethics has a markedly consequentialist character – think of Max Weber’s famous distinction between responsibility and emotion leading to moral action by following different ideal-typical logics; or of Hans Jonas’s responsibility ethics, which demands a realistic future orientation –, one may speak (in terms of mediality) of a type of responsibility that is not strictly speaking a consequence of our actions, but is more a function of the situation of the second person and

⁵⁶ It is important to note, furthermore, that Hungarian is very rich of middle voiced verbs – such medial forms include *kinyílik*, *leesik*, or *megmutatkozik*, as opposed to the active *kinyitják*, *leejtik*, or *megmutatják*, or the (old) passive *kinyittatik*, *leejtetik*, or *megmutattatik*. To this extent, Hungarian – unlike most Western languages – is predisposed, so to speak, to the expressibility of events, and an awareness of the peculiarities of the middle voice can greatly help thinking about events, clarifying the terms in which thinking can move freely and expressively when it is conducted in Hungarian.

the nature of our relationship with her (an “alternate responsibility”, from the Latin *alter* [another, second]).

A critique of event-ontology – In his hermeneutics of events, Romano is skeptical about Heidegger’s (and Gadamer’s) event-ontological endeavours (e.g. Romano, 2009:15–16), although his line of questioning shows some affinities with Gadamer’s. Romano does acknowledge the radicality of Heidegger’s fundamental-ontology that is essentially due to the fact that it conceives of human existence as a singular event in each case, which is also – through the understanding of Being that distinguishes man – an event of Being. According to this, however, the various existentials constituting human existence turn out to be modalities of this singular event, namely “timeless” structural moments that capture human existence as self-contained, that is, as immune to the “events” that play a constitutive role in the formation of meaning and that are conceived as the origin of the radically “new”. Romano therefore rejects the ontologizability of the event, and seeks to reckon with events – in their plurality – as “origins” in a sense that precedes Being. As a result of his examination of the “phenomenality” of events, he shows that proper events emerge anarchically, as origins in themselves, creating the horizon of their own intelligibility; that they emerge as the source of all meaning, making the possible possible; that they in their totality turn over and re-found the world of their addressees, in that they re-articulate the dimension of possibility by making impossible the previous possibilities and making new ones possible; and that they themselves open up a story for their addressees. Romano’s enterprise thus makes events in their proper sense and our essential, constitutive exposure to these events – somewhat like Gadamer – the a-subjective starting-point of all human understanding of the world and of the self (cf. Nyírő, 2023).

III. The importance of event-philosophy

The grounding of the modal structure of Being in such events raises several theoretical problems, however. If such events transcend the general structure of Being, how and where do they occur? Where should the place of an event be if Being cannot contain its excess/surplus? Heidegger and Deleuze argued that

OVERVIEW

Being itself is event-like and that such excess/surplus is part of the structure of Being. According to this view, the fission or rupture introduced by events is central to the construction of the ontological structures of time, ground, truth, language, history, community, psyche, etc. However, if events are in some way “ontologically” prior to subjects, to the cognitive apparatuses of representation, to the clearly contoured beings that populate worlds and their quasi-stable identities, then these things must be generated by the ontological processes implied by events, not the other way around, as our everyday experience suggests.

The contemporary importance of the topic lies, however, not only in its philosophical relevance, where it leads to a questioning of the substantialist metaphysics and the mechanistic determinism, in favor of a metaphysics of the contingent. The notions of event and eventuality – in their literary and cultural theoretical sense – appear also in several other dimensions: medial, linguistic, anthropological and historical. Here the following questions arise: What are the medial cultural techniques that make visible, even produce or generate events, through a – symbolic or analogue, more recently digital – recording (cf. Kittler, 1995) or through representation? How can language in this sense be considered a performative medium or a medium for performativity, how does language arrive at its own limits in or from the event? At the same time, how does the finitude of event manifest itself precisely from language? How does mediality create the event, and vice versa: how does the event “use” mediality, displacing its conventional or pre-coded forms of being? What are the embodied, corporeal, embodiment modes of the event that have anthropological implications (cf. Agamben, 2017; Kulcsár-Szabó 2021)? And finally, how is the event inscribed in public structures precisely because of its mediality, at the same time how does it remain hidden, in a kind of latency, and thus can begin again even when “time has passed” (Guattari – Deleuze, 1996)? Here, the historical and political theoretical aspects of the event are in focus.

Thus, the interest in the prominence of the medial condition that is characteristic of an ontology of the event also lies in its repercussions at the level of the very conception of culture, but also of the role that technology plays in it. Starting from Gadamerian considerations on play, in fact, it is possible to see in culture the proper sphere of human existence, that “second nature” that is the environment or *habitat* in which it is inserted. This environment is

structured according to directions of meaning (language, *habitus*, artistic productions, etc.) and technological apparatuses (tools, complex technical devices, up to contemporary digital technologies), what Heidegger calls “Environmentality and Worldliness of the Dasein” (Heidegger, 1962).

IV. Systematic and historical themes of the research

The main systematic themes of the research – One of the main problems of contemporary philosophy is to explain the nature of events and their place in reality. For that, it is important to define which conceptual contexts are the ones in which the notion of event may be understood at all. These may include, for example, ideas about the concept of the “world”, especially since some approaches hold that events are not experienced within the horizon of the world, but rather the other way around: events themselves are “world-constituting”. The examination of the “nature” of events also directly affects how the idea of historicity is to be understood, in particular whether the latter is to be grasped as historical determination (embeddedness, the determinacy of the past), or, as exposure to events – underscoring thereby the history-constituting role of the future –, or both (and in the latter case, how). It is also debated whether or not the notion of event can serve as the basic concept of an ontology, and which characteristics of the event justify the decision to do so – a question to which the study of the phenomenality of events (i.e. the ways in which they manifest themselves) can contribute. While there are distinctive event-ontological approaches, others dispute their validity, arguing that events are not the determinants of Being and cannot be said to “exist”. It should also be pointed out that the very conception of man implied by some event philosophies collides in many respects with traditional views of the “who-ness” of man, and to this extent promises to outline a novel philosophical anthropology.

It is also noteworthy that the idea of mediality is closely related to the notion of event in the proper sense (as distinct from mere processes). Just as the latter, strictly speaking, does not have a cause and cannot be considered to be caused by an agent, so the medial involvement cannot be illuminated in

terms of activity and passivity (and conversely, the dilemma of the opposition between activity and passivity no longer arises in terms of mediality). For the idea of mediality brings into play the a-subjective dimension of human existence, in the sense of “immersing-fitting-belonging” participation in events (events that are “neither sacral nor profane”, but prior to their distinction), where the human being is not isolated as a sovereign agent, and certainly not as a subject resting on him- or herself. The ideas of the philosophy of events thus directly touch on the issues of subjectivity, selfhood, self-understanding, trauma, agency, certain issues of ethics, etc.

Thinking about events is most closely related to the problem of language, i.e., the way in which language can express events that occur beyond the scope of linguistic or non-verbal schematization, that is, event-like occurrences that take place without a triggering agent (e.g. middle voiced verbs, so-called impersonal sentences, *lekta* in Stoicism). This point is to be considered in the light of the fact that the influence of grammar on thinking has been emphasized by many (e.g. Nietzsche, Heidegger, Derrida).

The main historical hypotheses of the research – 1) In classical Greek culture and in the Hellenistic period, the so-called medial worldview was predominant. Not only the aforementioned peculiarities of the Greek language, but also a number of other, but as yet little researched, aspects bear witness to this. One example is a dissertation on the origins of Aristotle's doctrine of the “right middle”, which, by collecting the occurrences of the term *mesotes* in Greek poetry (epic, lyric, drama) and prose (historiography, oratory, philosophy, medicine), shows that this idea was a fundamental component of the vulgar morality of the Hellenes (Kalchreuter, 1911). Further examples are that an analysis of the names and narratives used in the *Odyssey* has led one author to talk about “Man in the Middle Voice” (Peradotto, 1990); that in his dialogue *Euthyphro*, Plato, defending Socrates’ “religiosity”, expresses the relationship of man to “what is higher than himself” through the extraordinary use of the middle voice (the short dialogue contains more than 250 middle verbs, cf. Nyíró, 2021); that the idea of mediality can be found in Aristotle’s doctrine of categories (cf. Benveniste, 1971b), as well as in Aristotle’s theory of tragedy (Romano, 2016); that the Stoics, in their dissatisfaction with Aristotle’s ontology of substance, ascribed a prominent status to events; etc. 2) The medial worldview is also discernible in several aspects of Christian medieval culture.

There is a vast literature on the middle voice in the New Testament (e.g. Cline, 1983). However, important insights can be drawn from the study of the notions of the event and of “medial experience” in Christian theology in general, and in the religious experience of Christian mystics in particular (e.g. on Eckhart: Lewin, 2011a; Lewin, 2011b). 3) The decline of the medial worldview is evidenced by a number of factors. One among the many possible ways of approaching this issue is to examine the history of the doctrine of categories developed after Aristotle and the way the concepts of activity and passivity have come to take an exclusive place in them, obfuscating the middle voice.

V. Issues to be clarified

1) *The fundamentally medial nature of human existence.* – Research here aims to develop a novel, “medial” philosophical anthropology by uncovering the a-subjective dimensions of human existence, the conditions of its self-transcending receptivity (openness, *pathe*) toward “what is to come” (the event) – an openness that is a kind of ecstatic in-between among the poles of its never fully attainable self, on the one hand, and the non-self, on the other –, and to elaborate the meaning of “subjectivity” suggested by its medial involvement as a “full-fledged agent being subjected to events”, as opposed to notions of “rational animal”, “thinking substance”, or a “self”.

2) *The medial conception of culture and the mediating role that technology plays in it.* – Research here intends to investigate this mediality of the human condition by developing the following points: i) The role of play in the formation of culture, as emerges from various studies of both anthropological (Huizinga 1949) and psycho-pedagogical (Winnicott, 1971; Dewey, 2024) nature; ii) The role of technique in this process of formation of the cultural environment as constitutive of the very process of hominisation (Leroi-Gourhan, 1964; Leroi-Gourhan, 1965; Stiegler, 2018; Simondon, 1958). Among the basic premises of this line of research are that culture is the proper sphere of human existence – that “second nature” that is the environment or *habitat* in which humans are inserted – and that this environment is structured according to directions of meaning (language, *habitus*, artistic productions, etc.) and technological apparatuses (tools, complex technical devices, up to

contemporary digital technologies), that is, the “Environmentality and Worldliness of the Dasein” (Heidegger, 1962). The general aim of this line of research is to vindicate the symbolic (i.e. medial, connective: from the Greek *symbolon*, “to connect”) character of cultural and technical objects, in order to claim the intrinsically human character of technique as an antidote to the possible alienating outcomes it can entail.

3) *Medial cultural techniques and the event.* – In its literary and cultural theoretical sense, the event and its mediation by cultural techniques is to be examined from historical, linguistic, political theoretical, biopoetical, etc., aspects. Research will focus in this respect on certain techniques of recording and representation of the event, the grammatical means for expressing and invoking the event, the biopoetics of the event as it is manifested in literary texts, the tensions between singularity and iterability, performativity and virtual embodiment of the linguistic event, natural history (*Naturgeschichte*) as a category of event in literature, and the very space-binding aspects of the event.

4) *The medial conception of culture in a historical perspective.* – Another aspect of this issue is that while play is a central concept for Huizinga, Nietzsche, Heidegger, Fink, Gadamer, Derrida, etc., the Enlightenment brought about a distrust of play. Kant subordinated “play” to “work”, and Hegel and Marx already spoke of the primacy of work. From Hegel onwards, the focus shifted from *homo ludens* to *homo laborans*. Research here will focus on the implications of this transition on the life of humans and their socio-cultural context nowadays (aspects of cultural identity, alienation, and reification), and more broadly, on the historical traces of the medial world-view of the ancients and its decline (among them the history of the doctrine of categories).

5) *The various concepts of the event (as they prominently figure in French philosophy) and the conceptual contexts in which they are made intelligible.* – The aim of the research in this regard is to develop a typology of event-philosophies, that is to say, i) to explore the conceptual history of the event in French thought; furthermore ii) to develop a philosophical interpretation of the concept of the event. The concept of the event is one of the most suitable concepts to transcend rigid metaphysical frameworks. The analysis of the phenomenon of the event contributes directly to the elucidation of the problem of mediality, since the event is par excellence a non-subjective (since it is independent of any

subjective intention) and non-objective (since it is something unexpected and subversive) process. iii) Another focus of research here is the strange and paradoxical temporality of the concept of the event. It is always only after the event has taken place that we know that an event has begun and that we have been part of it. The time of the event subverts the linear chronology, evoking retroactive and proactive time trajectories. iv) A further issue to be clarified is the compatibility or discrepancy of the elaborated concept of the event with the notion of “mediality” described here.

6) *The phenomenality of the event.* – This issue concerns the connection of the notion of event to the concepts of temporality, manifestation, and being (which in turn concerns both the self-affection of subjectivity, as well as the notion of a mind-independent world). This involves the two phenomenological concepts of protention and event that suggest a theory which accounts for our ability to be open to the future in at least two senses: To be open to the unforeseen character of events, and to be open to the appearing reality as something which exists in its own right despite our anticipatory stance. In order to develop these two different aspects of the event, research must yield 1) an elucidation of the subjectivity of the experience of the event. Here, one may additionally make use of Henri Maldiney’s idea that to be able to experience the event requires being able to overcome oneself (or to surpass one’s image of the world). Research must also inquiry into 2) the realism that is implicated by the idea that being appears on its own account (that the world we experience in the event is wholly independent of us). It is such a study of the phenomenality or the modes of manifestation of the event that may also decide about the question whether the notion of the event can or cannot serve as a basic concept of an ontology.

7) *The consequences of event-philosophies and especially of the medial notion of event for our understanding of the concept and modes of human responsibility.* – In that regard one may argue that responsibility – or more precisely a practice based on responsibility – is to be considered as the medium of events, effects, and activities, which in turn constitute a medium of the creation, “densification” and fulfillment of the person on both sides of responsibility relations. Research here is primarily interested in i) what kind of events and activities play a role in the creation and maintenance of this responsibility medium; ii) what ontological role it plays in the formation of our personhood; and iii) what kind

OVERVIEW

of forms and types of so-called alternate responsibility are produced by the nature of interpersonal relations.

Literature

- Agamben, Giorgio (2017): *The Use of Bodies*. Stanford: Stanford University Press.
- Benveniste, Emil (1971a): *Active and Middle Voice in the Verb*. In: Benveniste, Emil: *Problems in general linguistics*. Coral Gables: University of Miami Press. 145–151.
- Benveniste, Emil (1971b): *Categories of Thought and Language*. In: Benveniste, Emil: *Problems in general linguistics*. Coral Gables: University of Miami Press. 55–64.
- Chase, Alston Hurd – Phillips, Henry Jr. (1961): *A New Introduction to Greek*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Cline, George J. (1983): *The Middle Voice in the New Testament*. (Originally: The Significance of the Middle Voice in the New Testament. Digitized by Ted Hildebrandt, 2006.) Online: http://faculty.gordon.edu/hu/bi/ted_hildebrandt/new_testament_greek/text/cline-middlevoice/cline-middlevoice01.pdf (Accessed: 2024. 11. 21.).
- Dewey, John (2024): *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: Columbia University Press.
- Gadamer, Hans-Georg (2006): *Truth and Method*. London – New York: Continuum.
- Grondin, Jean (1999): *Hans-Georg Gadamer. Eine Biographie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Guattari, Felix – Deleuze, Gilles (1996): *Was ist Philosophie?* Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Györkösi Alajos (szerk.) (1994): *Latin–Magyar szótár*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Heidegger, Martin (1987): *Die Idee der Philosophie und das Weltanschauungsproblem (Kriegsnotsemester, 1919 winter)*. In: Heidegger, Martin: *Zur Bestimmung der Philosophie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. 3–117.
- Heidegger, Martin (1962): *Being and Time*. San Francisco: Harper.
- Huizinga, Johan (1949): *Homo ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kalchreuter, Hermann (1911): *Die Mesotes bei und vor Aristoteles. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde Einer Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Tübingen*. Tübingen: Druck von H. Laupp Jr.
- Kittler, Friedrich A. (1995): *Aufschreibesysteme 1800/1900*. München: Fink.
- Kulcsár-Szabó Zoltán et al. (szerk.) (2021): *Life After Literature. Perspectives on Biopoetics in Literature and Theory*. Springer.
- Leroi-Gourhan, André (1964): *Le geste et la parole. Technique et langage. Tome I*. Paris: Albin Michel.

- Leroi-Gourhan, André (1965): *Le geste et la parole. La mémoire et les rythmes. Tome II.* Paris: Albin Michel.
- Lewin, David (2011a): The Middle Voice in Eckhart and Modern Continental Philosophy. *Medieval Mystical Theology: The Journal of The Eckhart Society*, 20(8):28–46.
- Lewin, David (2011b): *The Middle Voice in Eckhart and Heidegger. Lecture given on the Conference: "Medieval Voices and Postmodern Theory" at the University of California, Santa Barbara, USA.* (Scanned)
- Nietzsche, Friedrich (1968): *The Will to Power.* New York: Vintage Books.
- Nietzsche, Friedrich (2001): *The Gay Science.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Nyíró Miklós (2020): *Medialitás, eseményontológia, gyakorlat. Hermeneutikai útkeresések.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Nyíró Miklós (2021): A középige jelentőségéről Platón "Euthüphrón" című dialógusában. *Erdélyi Múzeum* 83(4):1–14.
- Nyíró Miklós (2022): A „történet” ontológiájáról – Veress Károly Bevezetés a hermeneutikába című kötete kapcsán. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 26(1):81–97.
- Nyíró Miklós (2023): Claude Romano az események „fenomenálisáról”. *Erdélyi Múzeum*, 85(4):25–37.
- Peradotto, John (1990): *Man in the Middle Voice. Name and Narration in the 'Odyssey'.* Princeton: Princeton University Press.
- Romano, Claude (2009): *Event and World.* New York: Fordham University Press.
- Romano, Claude (2016): *There Is. The Event and the Finitude of Appearing.* New York: Fordham University Press.
- Simondon, Gilbert (1958): *Du mode d'existence des objets techniques.* Paris: Aubier.
- Stiegler, Bernard (2018): *La technique et le temps.* Paris: Fayard.
- Tózsér János (2009): *Metafizika.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wilding, L. A. (1986): *Greek for Beginners.* Oxford – London – Boston: Faber and Faber.
- Winnicott, Donald Woods (1971): *Playing and Reality.* London: Pinguin.

Kotics, József

Insecurity and Stigmatisation in Inter-ethnic Relations with the Roma

Abstract

In this study I apply a new interpretative dimension of inter-ethnic relations by focusing on the relationship between insecurity and stigmatisation in the case of an ethnic minority. It examines two aspects of insecurity in inter-ethnic relations with the Roma. At the level of local lifeworlds, insecurity appears on the basis of stigmatising distinctions, that is, the stigmatization of Roma people living in asymmetrical situations is a consequence of their divergent racial characteristics, economic strategies and lifestyles. The first section of the present paper investigates the compensatory mechanisms, coping and livelihood strategies that help Roma people belonging to the underclass to survive and endure this distressing situation. The second section focuses on the group of Roma who have achieved upward mobility through obtaining a degree, yet exist in a “state of in-betweenness,” characterised by uncertainty.

Keywords: insecurity in inter-ethnic relations, stigmatization, “present-oriented habitus”, Roma minority, „minority cultures of mobility”

I. Introduction

My paper thus sheds light on which dimensions the sense of insecurity appears in minority cultures in the context of inter-ethnic relations. It examines two aspects of insecurity in inter-ethnic relations with the Roma. At the level of local lifeworlds, insecurity appears on the basis of stigmatising distinctions, that is, the stigmatization of Roma people living in asymmetrical situations is a consequence of their divergent racial characteristics, economic strategies and lifestyles. On the one hand, this phenomenon can be described in terms of the endangerment of ethnic identity; on the other hand, in the case of Roma people from the lower strata of society, regarded as poor, anthropological research speaks of a “present-oriented habitus,” characterised by a disordered lifestyle, lack of vision and insecurity. The “present-oriented habitus” usually appears in

a sociological context. Those living in extreme poverty are viewed as a disaffiliated social group for whom deprivation leads to extreme insecurity. The first section of the present paper investigates the compensatory mechanisms, coping and livelihood strategies that help Roma people belonging to the underclass to survive and endure this distressing situation.

The second section focuses on the group of Roma who have achieved upward mobility through obtaining a degree, yet exist in a “state of in-betweenness,” characterised by uncertainty. Their belonging “neither here nor there” has created a state of “permanent liminality,” as a result of insecurity and a lack of full social acceptance. Therefore, it is clear to see that a sense of insecurity is an almost inseparable component of belonging to the Roma minority. Instability is a key element of Roma minority existence not only in the case of those belonging to lower groups of society but also for Roma individuals with a successful mobility trajectory (Durst et al., 2022a; Gulyás, 2021).

In general, insecurity may be considered an affective-cognitive state of human experience, characterised by a crisis of predictability of future prospects, decision-making, identity, sociability and agency.

Insecurity may also be understood, on the one hand, as a preliminary and constitutive condition which, in asymmetric inter-ethnic situations, decreases the power imbalances and economic-social inequalities that permanently destabilise inter-ethnic relations through various micro-level mechanisms such as everyday speech situations, routine actions and institutional practices (Borbély, 2014:191). On the other hand, it may be interpreted as a sudden disturbance of the stability of existence that demands an urgent reconstruction of existence. The present paper addresses only the former with regard to Roma inter-ethnic relations.

In my recently published book, I have pointed out that centuries of inter-ethnic coexistence practices with the Roma in East-Central Europe have been essentially based on asymmetrical relations (Kotics, 2023). Today, anti-Roma sentiment is still strongly embedded in Eastern European societies (Fosztó, 2023). This is the only way to explain why, despite the democratisation processes following the regime change, stigmatising distinctions against Roma people are still the prevailing attitudes in Hungarian society. In my view, the fundamental relations between the ethnic groups living together in Roma-non-

Roma ethnic coexistence situations are characterised by Eidheim's concepts of *dichotomisation* (mutual distancing), in contrast with ethnic coexistence situations in which Roma people are not present – yet, there are continuous efforts to build and maintain borders between the two ethnic groups, based not on opposition but interdependence and *complementarisation*. This latter phenomenon, which can only be observed in Roma-non-Roma relations, is crucial for the social integration of the Roma. The variety of encounter situations and the frequency and intensity of inter-ethnic interactions are basic conditions for structural integration. In the absence thereof, the oppositional relationship is maintained and preserved. Inter-ethnic relations based on opposition are not favourable for processes of cultural exchange, which are a vital aspect of the rapprochement of lifeworlds. As long as the relationship between Roma and non-Roma people is based on dichotomisation, stigmatizing distinctions are maintained and real social integration is available to few (Kotics, 2023).

Anthropological research has revealed that for Roma people living in poverty, the lack of opportunities for integration are mainly caused by the narrowing of mobility channels, which leaves the Roma underclass trapped in spaces undervalued by the majority, with little chance of escape. A significant proportion of these people live in segregation, often in ghetto villages and ghettoised areas (Virág, 2017; Kovai, 2017; Kotics, 2020).

Without adequate room for manoeuvre, people living in poverty adapt to the conditions enabled by their situation, as a result of which their aspirations for well-being and their level of needs are reduced to the bare minimum. “Present time orientation” (Lewis, 1968:30) or a “present-oriented habitus,” a term Judit Durst borrowed from Michael Stewart (Durst, 2006), is a direct consequence of this. The attitude of “survive today, it will work out somehow tomorrow” lacks any sense of perspective and advance planning. This, however, does not imply that this lifestyle is disorganised or spontaneous, it only indicates a lack of a long-term vision for the future. The main characteristics of this way of life are insecurity, unpredictability and permanent instability. Poor Roma people in Hungary today live in a “vacuum” in terms of relationships (Messing, 2006), as a result of which kinship ties play a crucial role in overcoming insecurity and endangerment of identity, which essentially means closing themselves off in their own kinship ties.

Some conceptions emphasise the role of networks and relationship capital in the interpretation of the phenomenon (Orbán – Szántó, 2005). Among the more recent research on social capital, Robert Putnam's and Michael Woolcock's conceptions need to be mentioned. They distinguish between three forms of social capital: bonding, bridging and linking social capital (Putnam, 2000; Woolcock, 2001). Bonding relationships are based on trust, reciprocity and solidarity and are relatively closed. Social progress and mobility, on the other hand, are facilitated by ties beyond social groups: these are the 'linking' and 'bridging' ties. The different types of ties have different functions: ties that bind – within the family, a close circle of friends or neighbourhood – serve primarily as a safety net. The balance between types of social capital is also crucial for an individual's network of relations. The predominance of 'bonding' relationships can limit the formation or maintenance of linking and bridging relationships (Messing, 2006:52).

The network model describes the social structure as a network of nodes and the connections between them. Drawing on Granovetter (1983:201–231), the scheme of strong and weak ties, which has gained paradigmatic importance in theoretical literature on the network of relationships, may be an obvious interpretive framework to use here. In certain situations, strong ties are needed. The perception of increased risk and a sense of insecurity enhances the value of strong ties, and strong solidarity allows for greater individual risk-taking. In the absence of other resources and in times of economic hardship, the family is the most secure line of defence against an adverse external environment (Angelusz – Tardos, 1988).

The central role of the family is also highlighted in the interpretation of post-socialist processes of transformation by the newly revived paradigm of familism in international and Hungarian theoretical literature. This model was first used by Edward Banfield to describe a mountain community in southern Italy after World War II (Banfield, 1958). More recent research points to familism as both an ideology and a social condition (Dupcsik – Tóth, 2008). The concept of familism as a social condition describes societies in which the general level of trust is low and in which, for this reason, family relationships remain the only ones that individuals can trust (Dupcsik – Tóth, 2008:309). In this conception, familism as a social condition does not derive from the intrinsic, but rather relative strength of family ties and "family-friendly

228

attitudes,” as other social ties are weak, rare, often coercive and, due to the mutual distrust of the participants, subject to the constant risk of destabilisation (Dupcsik – Tóth, 2008:309).

Closing off into the circle of the nuclear or extended family may be regarded a rational response to the situation, as it provides protection and security but it may also become a serious obstacle to expanding life opportunities.

Cecília Kovai’s innovative approach to the interpretation of Roma-Hungarian inter-ethnic relations and the increasing value attributed to family ties is especially noteworthy from the aspect of the present paper. Kovai is primarily interested in the basic nature of power relations between ethnic groups, which she describes with the notion of the Gypsy-Hungarian distinction, a fundamentally oppressive, hierarchical relationship in which “Hungarian” has hegemonic meanings and a dominant social position, due to economic dominance in particular. According to Kovai, the Gypsy-non-Gypsy distinction in Hungary is characterised by the intertwining of ethnicity and social class, the functioning of the “assimilation regime,” the significance of the social meaning of “Hungarian” and, in connection with all the above, the particular importance of kinship as a form of organisation among the Roma.

Kovai’s findings indicate that kinship networks and ties are paramount in these communities (Kovai, 2017). Similarly to other marginalised and ethnically stigmatised communities, prioritising kinship relationships derives from the structural position of the Roma. The stability and certainty of kinship ties compensate for the structural insecurity and institutional marginality that have characterised the social position of these Roma communities for generations. “The increasing value and importance of kinship ties is thus both a consequence of the class position of the Roma and, in conjunction with it, of the functioning of social relations that encourage assimilation, since the experience of being a Roma is confined to the ‘private’ sphere of kinship relations” (Kovai, 2017).

Kinship appears to be the most significant and stable social organisation in the Roma communities studied, as kinship networks are one of the primary economic resources and sources of identification. The priority and value of kinship ties are closely connected to the social situation of Roma people, since

informal kinship relationships are also a key element of subsistence strategies when they find themselves outside formal wage labour (Kovai, 2017).

Furthermore, Kovai argues that for those living in poverty, kinship networks are the bonds through which the existence of Roma people as a community can be experienced to the fullest. It needs to be stressed, though, that this “community” can only be created through fragmentation, as it automatically “produces” those Gypsies who are different, who are dangerous and impossible to identify with, who are outside kinship networks. Thus, the security provided by “one’s kins” comes with a very high cost: it provides protection but also creates distinctions among Roma kinship networks, with little to no passage between them.

On the other hand, in these Roma communities ethnicity does not function merely as a “tool” of exclusion due to existential insecurities. For “Gypsies,” once eliminating the barriers of forced assimilation, ethnicity may also be a source of strength and a secure grip that can counterbalance the disadvantages deriving from a vulnerable class position (Kovai, 2017). The mobilising power of ethnicity is determined by the constraints deriving from the pressure of assimilation based on the expansion of wage labour and by the room for manoeuvre offered by identity politics that emerges after the decline of wage labour (Kovai, 2017:20).

The links between a vulnerable structural position, marginality and the increasing value of kinship ties are not unique to Roma communities – they have been demonstrated by several studies with regard to groups living in a marginal position and having scarce resources, and among whom the role of kinship networks is crucial in the struggle for survival (Kovai, 2017:24) and the importance of identification with kinship and family roles likewise increases. The question is whether this also means that strong kinship ties are a basic element of living in these marginal groups. Research suggests that stable kinship ties function as an adaptive strategy among those living in a “culture of poverty” (Lewis, 1968), while other studies also call attention to fundamental modifications in their role under certain circumstances. These changes are the result of social processes triggered by the crisis and the economic conditions. The serious situation of the predominantly poor Roma in Hungary, however, has not been changed considerably by the social processes of the previous

decade; therefore, the vital role of informal kinship networks has not decreased either. Although kinship ties often weaken in the case of some individuals or families who have risen to a higher status and this also entails a change in social status and a weakening or abandonment of ethnic identification, these do not automatically involve the loosening of kinship ties – in fact, in many cases, it is the strength of these ties that facilitates gaining a higher social status.

II.

If Roma compensation mechanisms and opportunities for integration are considered not solely in terms of vulnerability and instability linked to poverty, features of individuals' mobility trajectories require a more profound investigation. **The mobility trajectories of Roma graduates can be seen as an individual model** for escaping precarity and stigmatisation. In what follows, I shall draw on the main findings of relevant theoretical literature to present observations on the patterns of the social mobility of Roma people due to their higher education and whether this may lead to the structural integration of upwardly mobile individuals.

Studies on Roma graduates clearly indicate that in Hungary today, inequality of opportunities due to origin does not decrease with entering into higher education. Due to a parallel upward shift in educational attainment, the gap between the Roma and non-Roma persists, at a higher level even (Durst et al., 2022a). Early Hungarian research on Roma graduates started in the first decade of the 2000s, was very limited in its scope⁵⁷ and focused predominantly on the process of becoming intellectuals (Kóczé, 2010; Kende, 2005). Characteristically, these studies did not apply quantitative and qualitative methods together – they were primarily interview studies with specific, narrow groups (Torkos, 2005; Lukács, 2013; Szabó -Tóth, 2004; Szabó-Tóth, 2008; Szabó-Tóth, 2012).

⁵⁷ Roma people who could take advantage of the rather limited opportunities for social mobility, managed to escape from their disadvantaged and socially deprived situation and were thus, in most cases, excluded from the focus of social sciences research. As yet, the identity and integration strategies of the Roma elite or successful Roma people have been an under-researched field (Cf. Kóczé 2010: 209).

II.1. Mobility trajectories of Roma graduates in contemporary research

Since the 1970s, social sciences research on the Roma has been analysed concerning the concept of ethnicity (Feischmidt, 2010; Brubaker, 2004; Jenkins, 1994).

The highly extensive Hungarian and international theoretical literature on the ethnic identity of Roma has recently been organised around the concepts of structural racism and intersectionality (Bonilla Silva, 1997; Acton, 2016; Kóczé, 2021). Critical race theory and intersectionality are present in Hungarian academic discourse owing to Angéla Kóczé's research (Kóczé, 2010; Kóczé, 2021). The concept of intersectionality draws attention to the phenomenon of multiple or cumulative discrimination and primarily examines the combined role of race, class and gender in the process of social inequality.

Regarding the nature of Roma ethnicity, there are characteristically different views among Hungarian researchers using the concept of structural racism. In several studies, Kóczé expresses her conviction that representatives of critical Roma studies should question the basic epistemological assumptions concerning the Roma (Kóczé, 2021). In this context, she also considers the use of the concept of ethnicity to be highly problematic. Róza Vajda shares a similar view when examining the consequences of a so-called cultural perspective that prioritises ethnicity over social inequalities and the discrimination that underpins them for the recognition of Roma. She sums up her opinion as follows: "Any attempt to investigate the development and anchoring of Roma identity by relying on social constructivist explanations inevitably makes the mistake of a simplistic and racist representation of the group (Vajda, 2018:17). In Vajda's view, the ethnicist approach is untenable because Roma ethnicity cannot be understood at all without accepting social inequality and its root cause, structural racism and discrimination, as determining factors (Vajda, 2018:17).

The concept of racialised minorities denotes social inequality perpetuated through the process of racialisation (Böröcz, 2022:129–150; Cf. Kóczé, 2021; Gulyás, 2021). In their research on the mobility of Roma graduates, Judit Durst and her colleagues regard the Roma as a racialised minority group "discriminated against and stigmatised by majority society due to their perceived origin" (Csepeli – Simon, 2004).

Durst et al. apply a new qualitative mobility research approach, “marginal mobility research,” which involves small-scale, case study-based examinations exploring the consequences of mobility through the personal experiences of mobile individuals. They do not view mobility as a normative goal to be achieved but focus on the complex process of mobility. They believe that individuals’ life chances and opportunities for acquiring status are affected by their origin and class position, and highlight their interconnections with the reproduction of social inequalities (Durst – Nyíró – Bereményi, 2022:18). They examine individual experiences of educational upward mobility by contextualising these experiences to demonstrate how typical they are to each individual. The aim of the investigation conducted by Durst et al. is to understand the diverging processes and outcomes of different mobility trajectories and how an individual’s social background affects their life chances and mobility trajectories (Durst – Nyíró – Bereményi, 2022:27).

Durst et al. find that belonging to a racialised (stigmatised and discriminated) Roma minority considerably impacts the individual’s subjective experience of mobility. Belonging to a visible, racialised minority group has severe psychological costs (Durst, 2020:31). The path of upward mobility for Roma graduates does not denote assimilation – it is a specific minority mobility trajectory leading to selective acculturation into the majority society (Durst – Bereményi, 2021). According to Durst et al., this minority mobility trajectory is not used primarily to achieve economic mobility – it helps Roma individuals mitigate the (emotional and psychological) price of social mobility by helping their marginalised community of origin (Durst – Bereményi, 2022:35).

Judit Durst and Ábel Bereményi identify three common elements in Roma graduates’ mobility trajectories: (1) the development of a Roma middle-class identity, which involves taking pride in being Roma; (2) the creation of grassroots Roma organisations and education programmes; and (3) the practice of giving back to the community of origin, which propels several upwardly mobile Roma towards a particular segment of the labour market, helping professions (Nyíró – Durst, 2018). Research findings indicate that minority mobility trajectories aid upwardly mobile Roma graduates in reducing the costs of changing class and making sense of their arduous journey of mobility (Durst – Bereményi, 2022:32). The research group led by Judit Durst studies first-generation Roma intellectuals with a specific focus on “how social

ascension through educational mobility and the concomitant movement between different social worlds influence the habitus” (Durst – Nyíró, 2021:21). Their primary research question is the following: “Under what conditions does the habitus become destabilised as a result of upward mobility?” (Durst – Nyíró, 2021:21). Durst and Zsanna Nyíró identify several factors that lead to a temporary or permanent destabilisation of habitus and claim that the typically temporary but sometimes persistent dislocation of habitus is particularly common among first-generation Roma graduates (Durst – Bereményi, 2022:33). Due to prejudice and discrimination against the Roma, the process of acculturation is more complex and difficult for upwardly mobile Roma people (Gulyás, 2021; Durst – Bereményi, 2022).

The study of Roma women intellectuals is an independent research area within research on Roma/Gypsy graduates in Hungary. Previous socio-demographic approaches predominantly analysed the child-birth traditions and reproductive patterns of Roma women (Janky, 2005). In this regard, Judit Durst, Anna Fejős and Zsanna Nyíró offer a completely new, comprehensive anthropological approach. Their study investigates the situation of Roma women along the lines of what Neckerman et al. call “minority cultures of mobility” (Neckerman et al., 1999). In their view, these cultural elements provide a strategy for achieving economic mobility in the social context of discrimination. (Durst – Fejős – Nyíró, 2016; Durst – Fejős – Nyíró, 2002; Durst – Bereményi, 2021; Nyíró – Durst, 2018).

In her doctoral thesis and research on Roma graduates, Klára Gulyás applies a complex, interpretative anthropological approach. Gulyás assumes that self-identified Roma intellectuals today do not have a uniform perception of their role, as their image of and relationship to it is thematised by the socio-cultural embeddedness of the individual, their personality, education, the nature of their work activity, their relationships network and all these factors together, which determine what each of them says about the roles they think could be assigned to being a Roma intellectual (Gulyás, 2021:11).

Gulyás also points out that the majority of respondents to the questionnaire assign roles to their intellectual role according to their qualifications and intend to perform the same roles as all other Hungarian intellectuals with similar qualifications. The respondents explicitly state that being of Roma origin and

identified as Roma by the majority society does not automatically mean that intellectual roles should involve tasks specifically related to Roma people. In their view, ethnicity alone cannot determine their intellectual role. Yet, owing to the serious social problems faced by Roma today, one-third of the respondents feel that as Roma graduates they have an intellectual role to play in helping Roma society. They intend to participate in the integration process not under pressure from the majority society but out of inner conviction: they regard their personal contribution to the modernisation of Roma society as a mission, a missionary activity (Gulyás, 2021:132).

Nearly one-third of the sample considers facilitating the integration of Roma society to be their mission and goal in life. Integration is the state's duty and Roma intellectuals should work in a job appropriate to their qualifications. The integration of Roma society and Roma intellectuals' tasks related thereto are not self-evident.

Two-thirds of the respondents are members or supporters of Roma civil society organisations, working towards Roma inclusion.

Institutions providing scholarships encourage young Roma people to choose intellectual careers where they inevitably come into contact with 'the Roma issues,' such as the fields of social sciences (sociologists, social workers, cultural anthropologists), and pedagogy (preschool, elementary school and secondary school teachers), where they are expected to play a role in segregated kindergartens and schools.

The majority society expects Roma graduates – mainly latently but at times openly – to actively contribute to solving the social 'problems' related to Roma people and, what is more, to address and solve hugely serious social problems.

Roma intellectuals tend to have a great urge to play a role in the rise and modernisation of 'their own people,' often irrespective of the field of education in which they obtained their degrees. This sense of mission has become a fundamental element in the intellectual role of Roma graduates.

"Regardless of their belonging to the Roma community, the respondents' experience of their identity is dominated by prejudice and self-perceived discrimination. Therefore, their identity is shaped by the negative attitude of the external social environment and the threat to their ethnic identity" (Gulyás, 2021:220). In Hungary, the experience of belonging to a stigmatised minority

is of such special importance only in the case of Roma people. The moral imperative of wanting to do something for the Roma is a top priority in Roma graduates' intellectual role and is formulated as a clear expectation by the majority society (Gulyás, 2021:220).

In Gulyás's view, the identity of Roma graduates is characterised by a state of "permanent liminality," which means that in the process of becoming intellectuals, as a result of the social/mobility process, they become distanced from their community of origin but do not become accepted members of the majority professional community and the wider majority community either. Consequently, they live in a state of permanent liminality, often accompanied by a traumatised state. Due to their degree, they are trapped between two cultures: they have left their community of origin as a result of social mobility and in most cases do not return there permanently. Turner's theory of liminality interprets ritual passages linked to transitional situations. In contrast, Roma graduates' in-between, liminal state has become permanent, hence Gulyás' term permanent liminality. For Roma graduates, social ascension in the majority society is only partially realised, leading to a serious identity crisis (Gulyás, 2021:221).

Sociological research demonstrates that in many cases, (especially stigmatised) middle-class minorities face similar problems due to their specific social position (Durst et al., 2016:202). This results from the fact that they belong simultaneously to a stigmatised group as minorities and the middle class as graduates. Neckerman and his fellow researchers seek to generalise these problems through their theoretical framework (Neckerman et al., 1999), described by Durst et al. as follows: "These cultural elements they represent knowledge, behavioural patterns and social practices that facilitate coping with the at times conflicting expectations of the two worlds middle-class minorities straddle: majority society and the minority group (of origin)" (Durst et al., 2016:202).

Durst et al. investigate the constructive effect of ethnicity on the development of female Roma women graduates' work preferences through minority cultures of mobility (Durst et al., 2016). In an earlier analysis, they found that "in the case of Roma women graduates, a significantly lower number of children as compared to their majority counterparts with similar educational

attainment is the result of not voluntary choice but the hidden cost of upward social mobility, and the difficulty of choosing a partner” (Durst et al., 2014).

The problems arising from the joint experience of a stigmatised minority status and middle-class existence were also observed in the research conducted by Gulyás. One of the key components of this phenomenon is the discrimination suffered by Roma graduates in their interaction with the majority society, as emphasised in the narratives. The other aspect appears at the level of contact with the community of origin as a result of their specific situation. Advocates of minority cultures of mobility refer to Roma graduates’ entrapment between two groups and the resulting difficulties as the hidden costs of upward social mobility for stigmatised minority graduates (Durst et al., 2016:209). Durst et al. go beyond this theory by not only noting the issue of hidden costs but also examining the strategies used by the interviewees “to overcome these difficulties and reduce the costs of mobility” (Durst et al., 2016:209).

Another such element is the phenomenon of “biculturalism,” which Durst et al. consider to be a response to the difficulties of maintaining contact with the community of origin. Gulyás also highlights the importance of Roma graduates’ ability to move between two cultures. The earlier practice of completely leaving behind the value system of their community of origin and consciously distancing themselves from it is no longer typical among young Roma graduates (Gulyás, 2021:222).

Relevant research clearly confirms that the vast majority of Roma graduates are engaged in work related to “the Roma issue,” either full-time or as volunteers (Kóczé, 2010). For Durst et al., the concentration of Roma graduates in this segmented part of the labour market, that is in the social, helping and rights-defender professions of the public sectors and civil society, is a crucial element of minority cultures of mobility (Durst et al., 2016:210).

Durst et al. assert that “as long as the Roma remain the most prejudiced and stigmatized minority group in Hungarian society, the adequate response of the majority of their middle-class members to this situation is working to improve the situation of ‘their own people,’ that is, to deal with ‘the Roma issue’” (Durst et al., 2016:208) According to Gulyás, there are two main reasons for this phenomenon. First, as Roma people, members of an excluded and oppressed minority, they are more sensitive to the problems of the Roma than members

of the majority society. Second, they feel a strong sense of moral obligation and responsibility towards their own marginalised community (Gulyás, 2021:222).

Gulyás's research results clearly refute the general findings on Roma intellectuals in theoretical literature which assume or find it verifiable that Roma intellectuals are in the process of distancing themselves from Roma society. "This would basically mean that successful Roma intellectuals who obtain a degree are assimilated into the majority society in exchange for their professional success, and as part of this process, they move away from their former community of origin and Roma culture no longer serves as the basis of identification for them" (Gulyás, 2021:223). Gulyás's findings also imply that the resulting loss of ethnic identity of successful Roma people reinforces the one-sided image of the Roma promoted by the majority society: there is no Roma middle class because graduates are assimilating, so the Roma are still regarded as those who are poor – a simplistic interpretation that her research disproves. The interviews revealed the difficulties faced by Roma graduates who want to take on the role of intellectuals. The sense of "not belonging either here or there" was highly characteristic of the interviewees. Yet, there is no sufficient proof that Roma graduates are moving away from their former cultural context. The findings Gulyás refuted were published in the early 2000s and focus on the first- and second-generation Roma intellectuals. Today, developing a positive self-image, rediscovering and proudly embracing their Roma identity shows an increasingly strong tendency in young Roma graduates' coping strategies with a threatened identity. In fact, they are forced to do so – denying or trying to hide their Roma identity does not lead to any results, since based on their racial characteristics, the majority society still considers them as Roma. In terms of the Roma graduates' norms of living, an acculturation process can indeed be observed. Nevertheless, this should be interpreted as a consequence of a process of social mobility/becoming middle-class citizens rather than as a conscious distancing from Roma identity (Gulyás, 2021:224).

Literature

- Acton, Thomas (2016): Scientific racism, popular racism and the discourse of the Gypsy Lore Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(7):1187–1204.
- Angelusz, Róbert – Tardos, Roland (1998): *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. 237–256. Budapest: Társi.
- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe: Free Press.
- Bereményi Ábel – Durst Judit (2022): *Jelentésalkotás mint társadalmi navigáció reziliens diplomás roma nőknél Spanyolországban és Magyarországon*. In: Durst, Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. 268–306.
- Bonilla Silva, E. (1997): Rethinking racism: Toward a structural interpretation. *American Sociological Review*, 62(3):465–480.
- Borbély, Sándor (2014): Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar-roma) etnikai összetételű határvidéki településen. *Erdélyi Társadalom*, 1:191–216.
- Boros Julianna – Bogdán Péter – Durst Judit (2022): *Roma kulturális tőke: első generációs diplomások és a tehetség gondozó oktatási programok szerepe a társadalmi mobilitás árának csökkentésében Magyarországon*. In: Durst, Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. 230–267. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without Groups*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Böröcz József (2022): Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában. *Replika* 2(25):129–150.
- Csepeli György – Simon Dávid (2004): Construction of the Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30(1):129–150.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga (20008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*. 51(4):307–328.
- Durst Judit (2002): A bordói „nem igazi cigányok”. Esettanulmány a parasztcigány identitásról. Online: http://beszelo.c3.hu/01/07_08/12DURST.htm (Letöltés: 2023. 12.18.).
- Durst Judit – Bereményi Ábel (2022): *”Úgy érzem, hazaérkeztem”: a mobilitás kisebbségi útja első generációs roma diplomásoknál*. In: Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. 307–336.

- Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. 189–229.
- Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.) (2022): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (2022): *Bevezető. Egyéni siker, kollektív kudarc: első generációs diplomások és a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmusa*. In: Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. 17–52.
- Durst Judit et. al. (2022a.): Racial glass ceiling: The glass ceiling and the labour-market segmentation of first-in-family Roma graduates in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 8(2):12–40.
- Durst Judit et. al. (2022b): *Rasszizált üvegplafon: rejtett akadályok és az első generációs roma értelmiségiek szegmentált munkaerőpiaci helyzete Magyarországon*. In: Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. 136–189.
- Durst Judit – Fejős Anna – Nyíró Zsanna (2016): „Másoknak ez munka, nekem szívügyem”. Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka- család konstrukcióinak alakulásában. *socio.hu*.
- Durst Judit – Bereményi Ábel (2021): *“I Felt I Arrived Home”: The Minority Trajectory of Mobility for First-in-Family Hungarian Roma Graduates*. In: Mendes M.M. – Magano O. – Toma S. (eds) *Social and Economic Vulnerability of Roma People*. Springer, Cham.
- Eidheim, Harald (1971): *Aspects of the Lappish Minority Situation*. Oslo: Norwegian University Press.
- Eidheim, Harald (1969): *When Ethnic Identity is a Social Stigma*. In: Fredric Barth (Ed.) *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo: Universitetsforlaget. 39–57.
- Feischmidt, Margit (2010): *Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek politikák az etnicitás kutatásában*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 7–29. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010).
- Fosztó, László. “Határtalan kirekesztés: A romák enikái szegregációjának társadalmi és kulturális kontextusairól. *Korunk*, 3:41–48.
- Gulyás, Klára (2022): *Diplomás romák/cigányok értelmiségi szerepei az Észak-Magyarország régióban*. In: K. Nagy Emese – Szabó-Tóth Kinga (szerk.): *Útkereső. Kutatások az Észak-Magyarországi régió felemelkedésért*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó. 180–199.

- Gulyás Klára (2021): *Magyarországi roma értelmiségiek szerepei a romák oktatási integrációjában és társadalmi felzárkózásában*. PhD disszertáció, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola. Fokozatszerzés éve: 2021.
- Granovetter, Mark (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited." *Sociological Theory*, 1:201–33.
- Janky, Béla (2005): *A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége*. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* 2005. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium. 136–148.
- Jenkins, Richard (1994): Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power. *Ethnic and Racial Studies*. 17(2):197–223.
- Kende, Anna (2005): Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi: Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek Kisebbsége: A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 376–409.
- Kóczé, Angéla (2010): Aki érti a világ hangját, annak muszáj szólania: Roma nők a politikai érvényesülés útján In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás: különbségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó. 208–224.
- Kóczé Angéla (2021): A romák rasszizálása és rasszista elnyomása. *Új Egyenlőség*. Online: <https://ujegyenloseg.hu/a-romak-rasszizalasa-es-rasszista-elnyomasa/> (Letöltés 2023. 11. 28.).
- Kotics, József (2023): *Patterns of Inter-ethnic Relations with the Roma in the Carpathian Basin: Stigmatising Distinction*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Kotics József (2020): *A cigány-magyar együttélés mintázatai*. Budapest: Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Lewis, Oscar (1968): *A study of slum culture. Backgrounds for la vida*. New York: Random House.
- Lukács J. Ágnes (2018): *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. Online: http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/lukacsjagnes.m.pdf (Letöltés 2023. 12. 17).
- Messing, Vera (2006): Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények között. *Szociológiai Szemle*, 2:37–54.

- Nyíró, Zsanna – Durst, Judit (2018): Soul work and giving back: Ethnic support groups and the hidden costs of social mobility. Lessons from Hungarian Roma graduates. *Intersections EEJSP*, 4(1):88–108.
- Orbán, Annamária – Szántó, Zoltán (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*. 2:55–70.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Szabó-Tóth Kinga (2004): Kiemelkedett cigányok etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. *Szociológiai Szemle*, 14(2):58–76.
- Szabó-Tóth Kinga (2008): *Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó-Tóth Kinga (2012): The Construction of Ethnic Identity of Successful Gypsies/Travellers. *Central European Political Science Review*, 13(48):108–124.
- Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó (2005): *A siker fénytörései*. Budapest: Sík Kiadó.
- Torkos Katalin (2005): *Két kultúra határán – cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón Magyarországon*. Ph.D. értekezés, Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Online: <http://hdl.handle.net/2437/79537> (Letöltés: 2024. 11. 22.).
- Vajda, Róza (2018): Az elismerés tétje. Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól. *Socio.hu*. 8(1):17–47.
- Virág, Tünde (2016): Spatial consequences of urban policies. Forming a Roma ghetto. *Socio.hu*. 6(4):3–21.
- Woolcock, Michael (2001): The Place of Social Capital. In Understanding Social and Economic Outcomes. *Canadian Journal of Policy Research*, (1):11–17.

Mikula, Zsolt

The impact of the ideal of motherhood on the development of professional social work in the United States. A non-standard approach to the historical development of social work

Abstract

The study examines the role of the ideal of motherhood and female emancipation in the development of social work, with a particular focus on the United States. Utilizing qualitative research methods, including contemporary literature reviews, historical analysis, and document review, the study explores the institutionalization process of social work. It reveals how women's emancipation movements contributed to the professional recognition and legitimacy of social work. The research findings indicate that care rooted in the ideal of motherhood and the historical transformation of female roles significantly influenced the development of social work. The evolution of American social work, grounded in the principles of human rights and equality, paralleled the increasing social and political engagement of women, which was also influenced by feminist movements.

Keywords: ideal of motherhood, female emancipation, social work, profession, human rights and equality

Absztrakt

A tanulmány az anyaság eszményének és a női emancipációnak a szociális munka fejlődésében betöltött szerepét vizsgálja, különös tekintettel az Egyesült Államokra. A tanulmány kvalitatív kutatási módszer mentén, többek között, szakirodalmi kortás publikációk, történeti elemzés és dokumentumáttekintés mentén vizsgálja a szociális munka intézményesülésének folyamatát, feltárva azt, hogy a női emancipációs mozgalmak miként járultak hozzá a szociális munka szakmai elismeréséhez és legitimációjához. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az anyaság eszményében gyökerező gondoskodás és a női szerepek történelmi átalakulása jelentősen befolyásolta a szociális munka fejlődését. Az amerikai szociális munka fejlődése az emberi jogok és az egyenlőség elveire építve párhuzamosan fejlődött a nők növekvő társadalmi és politikai azon szerepvállalási irányultságával, amelyet a feminista mozgalmak is befolyásoltak.

Kulcsszavak: anyaság eszménye, nőemancipáció, szociális munka, professzió, emberi jogok és egyenlőség

I. Early Social Care

During the historical development of social assistance, as early as the late 15th century in England, there were religious organizations and administrative units with ecclesiastical backgrounds that helped care for, nurse, and provide for the most vulnerable social groups (e.g., incapacitated poor, elderly, sick). Recognizing that long-term social support for the destitute and poor served the interests of the social elite and "regional community" led to the legal support for public funding of poor relief initiatives (Poor Law Amendment Act, 1842) and the statutory reinforcement of the Anglican Church's charitable role (Albert, 2017). Recognizing the potential for regional cooperation allowed for a division of labour between nearby settlements. This meant that the responsibility no longer fell solely on individual parishes but on alliances of towns and villages. This practical approach proved to be more rational, as these alliances could jointly maintain workhouses and support systems, making resource utilization and sharing more efficient (Hegyesi – Kozma, 1994).

"The social elite throughout history have never had an interest in endangering public safety with an army of destitute and beggars, so rulers (in this form, the state) and church also took part in the upbringing and education of children left without shelter and parental supervision, considering the higher aspects of prevention and elimination, in their own future interests" (Berzsenyi, 2015).

II. Institutionalization of Social Work

In Anglo-Saxon countries, the recognition of social responsibility and the development of self-awareness led to an increased demand for human-centred civil social initiatives. In countries representing liberal social values, voluntary civil organizations have been complementing state support and services to meet the need for social responsibility, thereby providing assistance to those in need. Today, this form of mutual state and civil assistance is known as the mixed

welfare model. In response to societal gaps, in 1869, wealthier volunteer citizens and officials of the Poor Law initiated the establishment of the first professional social workers' organization, the Charity Organization Society (COS).⁵⁸ In Europe, the backbone of the organisation was primarily made up of wealthy citizens (Szalai, 1971), while in the United States it was middle-class white women (Szalai, 1971; Kövér, 2020; Acsády, 2022). In parallel with the development of social work methodology, the main task of the organisation was to provide needs assessment by visiting social workers and to coordinate the process of assistance (Woodroffe, 1959). The later innovations introduced by COS contributed to the definition and further development of the social policy direction deemed necessary by the state and society by reviving social awareness (Szabó, 1999).⁵⁹

III. Women's Emancipation

The development of Western civilisation, the institutional modernisation of social work and the historical transformation of women's roles overlap significantly. By the late 18th and early 19th centuries, debates had developed between traditional conservative scholars and the reformist thinkers of the time about the education of women. Contemporary thinkers supporting the emancipation processes believed it was important to provide opportunities for women to pursue higher education, as women also had the right to surpass the traditionally accepted roles of housewife, mother, and wife (Wessely, 2004).⁶⁰ From a scholarly perspective, Acsády's (2020:139) general

⁵⁸ The primary aim of the Charity Organization Society (COS), founded in England, was to address the problems of the poor outside of workhouses. Initially, the organization fully accepted the principle of applying the "less eligibility" method.

⁵⁹ The early application of case studies revealed that the mechanism of providing assistance cannot be generalized but must be individualized in every instance. Due to the uniqueness of each case, it is crucial to examine the case from multiple dimensions. Stabilizing clients' situations requires different helping methods and interventions because of their varying living standards, life paths, life stages, and social statuses.

⁶⁰ The advocates and supporters of the women's movement were already consciously striving at that time to ensure that women could join institutional education on equal terms, recognizing that education is a fundamental prerequisite for the freedom to choose a profession and for participation in public and political life. Although the initial successes of personal initiatives were

OVERVIEW

formulation stands out as the most pertinent in covering the scope of the women's emancipation process, emphasizing how women can increasingly integrate and participate equally within specific societal contexts, domains, and positions where they were previously marginalized.

Theodor Gottlieb von Hippel's book on improving the civic status of women was interpreted by most contemporary intellectuals as formulating impractical proposals. According to Hippel, the inclusion of women in administration and business could increase efficiency. Contemporary Amalia Holst, who fought for women's intellectual education, reflected on the book's content as follows (Holst, 1802):

"We gratefully acknowledge the commendable zeal with which you stand by our cause; however, I do not share your opinion on this matter. I believe that such a complete transformation in civil relations would cause enormous confusion. And to the question of whether the two sexes will ever reach such a level of cultivation that this could occur without disadvantages, it is currently impossible to answer with a definite yes" (Wessely, 2004).

Another pioneer in the quest for women's equality was the German physician Dorothea Christiane Leporin. Her initial application was rejected by the University of Halle, but she was later admitted. After successfully defending her doctoral dissertation in 1754, she practiced as a physician while also fulfilling her traditional roles as wife and mother (Neimeyer, 1996:290). Despite the recognition of Dorothea's education and knowledge by many experts of her time, significant steps towards allowing women to pursue higher education or participate in scientific and public life on equal terms with men were either not taken or progressed very slowly. Proponents of women's literacy legitimized their demand by arguing that educated mothers and women could better educate and prepare the next generation (Perlmann & Shirley, 1990). In contrast to the rigid, hierarchical European mindset, American society was more flexible towards women's emancipation movements. For nearly three centuries, according to Michael S. Kimmel (2001), people migrated to America primarily in the hope of independence and self-reliance. However, 19th century industrialization significantly transformed existing dependencies, drastically reducing the number of

encouraging, the social perception and status of women (as wives, mothers, and housekeepers) did not significantly change until the early 20th century.

agricultural workers and independent artisans. Structural changes contributed to the gradual transformation of family relations and the social roles of men and women (Leach, 1980:123; Kimmel, 2001:61).

During World War II, the labour shortage in the United States primarily facilitated the emancipation of oppressed groups, particularly women. During the war, women worked in positions where they were both financially and morally recognized, opportunities they did not have before the war. Due to increasing wartime production needs and the shortage of male labour, companies increasingly employed women, initially as trained workers and volunteer nurses, and later in the service sector. Although the emancipation movement initially succeeded, the post-war years saw an ambivalent societal view of women.⁶¹ Conservative intellectual groups that did not support women's equality and autonomy ideals warned of the dangers of emancipation by reverting to historical roots, portraying working women with negative stereotypes such as infertile, sexually distorted, masculinized monsters (Douglas, 1977:228). Due to economic difficulties and social tensions, the emancipation processes that had come to the forefront under the compulsion of the war gradually slowed and then receded. However, the difference arising from gender identity (e.g. female soul, value system) contributed to the continued and even increased social recognition of female labour, particularly in helping and educational professions (e.g., nursing, social work, day-care, teaching).

IV. The Direction of Modern Social Work

Due to differing cultural environments, social structures, and the varying pace and direction of social development, the institutionalization of professional social work has evolved at different rates across nations. However, its historical roots can invariably be traced back to hierarchical religious organizations with strong masculine influences. Social work practice has its origins in religion and the charitable acts of believers, but as the

⁶¹ One reason for this was that many women who had taken on jobs, gained independence, and received salaries during the war rejected the notion of returning to the traditional, subordinate role of the American housewife once the war ended.

profession developed it has become increasingly secularised and distanced from the church. One reason for this may be the centuries-long exclusion of women from certain church roles, which led them to find other secular avenues for their vocation in the helping professions. Additionally, the environment of social work has become more complex over time. Social workers serve clients who may be religious or non-religious, and even among believers, only a portion may belong to a particular denomination. This diversity has required social workers to develop methods and tools suitable for all clients, regardless of religious affiliation.

While the mission of social work to assist those in need has fundamentally remained unchanged, the professional knowledge base and applied tools have undergone significant scientific advancements. As early as 1915, Mary Richmond emphasized the necessity of continuous theoretical development and scientific research to build and solidify the knowledge base of the profession. Richmond stressed that social work, as a profession requiring higher education, must become an integral part of scientific and theoretical discourse to ensure its long-term professional competence and development (Hegyesi – Kozma, 1994).

Today, social workers employ scientific methods and empirical research to effectively address complex social issues (Kozma, 2023). Over the past century, the characteristics of the relationship between social work and spirituality have also undergone significant changes. While spirituality previously found meaning almost exclusively within religious frameworks, it is now interpreted in a much broader sense (Gehrig et al., 2021). Social workers have recognized that spirituality can mobilize internal resources, regardless of the client's religious beliefs. This change allows social work to operate more broadly and effectively, considering individuals' diverse spiritual needs, independently of their religious affiliations (Kozma, 2023).

V. Foundations of Social Work in the United States

The cradle of modern professional social work is primarily considered to be the United States. The roots of American social work can be traced back to the volunteer-based Charity Organization Society (COS) in England and later to the Chicago Settlement movement, which organized itself from sociological workshops. The liberal philosophy of the Anglo-Saxon world carried the promise of freedom and equality of opportunity. However, as society became increasingly market-driven, the limitations of the liberal ideology also became evident, as it failed to address the plight of those disadvantaged and victimized by the market. The goal of social reform movements was to transcend liberal ideals and develop methodologies that enabled intervention in social problems (Szalai, 1971; Müller, 1992). Through the introduction of new poor relief methods, the organization played a significant role in shaping official social policy (Szalai, 1971).⁶²

Among those who played key roles in the development of social reform movements were many professionally open-minded individuals who recognized the successes of the women's emancipation movements. However, similar to the leader of the Baltimore COS movement, Mary Richmond, many social workers did not support the goals of the emancipation movements (Kövé, 2020:27).⁶³

VI. Social Work, Maternalism, and Feminism

In America, in the decades following the Second World War, economic and technological advancements spurred an increase in leisure activities (e.g. the

⁶² The casework methodology developed and implemented in the United States allowed for the exploration of the complex nature of poverty by visiting applicants for aid in their homes and conducting interviews with all family members.

⁶³ Emancipatory movements often espouse ideals and goals that align with the core values of social work. However, feminist movements typically advocate for goals that affect narrower segments of society, such as issues related to gender, race, and voting rights.

OVERVIEW

spread of household appliances) and higher female enrolment in education. Concurrently, there was a shift from traditional multi-generational family structures to nuclear families. Due to their pivotal role in social reproduction, culture increasingly became synonymous with women's influence. This shift facilitated greater female participation in diverse societal roles such as philanthropy, education, and librarianship (Trachtenberg, 1982:145). These developments collectively bolstered women's autonomy, expanded female employment opportunities, and fostered the acceptance of modern female identities alongside traditional roles in public perception.

A critical realization in the development of social work was that women, due to their moral, biological, psychological, and emotional inclinations, were much closer to caregiving and nurturing services than men. Consequently, the social recognition of motherhood as a 'profession' increasingly gained affirmation and acceptance. These societal changes resulted in women-mothers assuming greater responsibility for the professional management of children's socialization (Douglas, 1977), leading to the situation by the end of the 19th century where it was primarily women who were raising boys to manhood (Rotundo, 1983:32). The spread of this societal mindset allowed for an increasing number of women to enter helping professions such as child protection, social work, education, and nursing. Based on the aforementioned concepts, social work can be understood as a form of professionalization emerging through the discourses of motherhood / maternal roles (e.g. casework with children and families) (Kövé, 2020). In the United States, women involved in the Settlement-COS movements gained significant authority as experts in motherhood and child welfare, thereby establishing the foundation of the social work profession. Moreover, they formed a natural political identity, enabling them to organize wide-ranging political and social actions and movements in the future. This unique theoretical and practical discourse on maternalism and social work facilitated the legitimization of social work in the Western world, primarily in the United States (Kövé, 2020).⁶⁴ As a result of this process, women became effective actors not only at

⁶⁴ According to Ágnes Kövé's formulation (2020:26), white women from the upper and middle classes framed their movement proposals and activism between 1890 and 1930 within an idealized rhetoric of motherhood. During this period, they appealed to the state for the protection

250

the family and community levels but also in the broader social and political spheres, influencing public policy and promoting social change (Acél – Szikra, 2012). According to Ife (2001), the roots of human rights-based social work are closely intertwined with liberal feminism.⁶⁵ His theory suggests that this interactive process, based on mutual support between social work and liberal feminism, significantly contributed to the foundation of modern social work and the strengthening of women's roles. The core principles of human rights-based social work include respect for human dignity and rights,⁶⁶ which are closely aligned with the ideals of liberal feminism.⁶⁷ Liberal feminism emphasizes individual rights and the importance of equal treatment, which also play a central role in social work practice.⁶⁸ According to Ife (2001), these principles are integrated into social work practice, ensuring that professionals employ approaches that promote equality and the protection of human rights.⁶⁹

By the early 20th century, social work had gradually begun its path to professionalization, with advocacy and political-scientific-public participation efforts increasingly replacing previous charity-based activities. Ágnes Kövér (2020) notes in her study that these efforts aimed not only to eliminate political inequalities but also to pursue targeted reforms that could directly improve the living conditions of poorer families.

of poor and working women, seeing maternalism as essential to womanhood, symbolized by the 'maternal instinct'.

⁶⁵ Gender equality means that women enjoy the same rights and opportunities as men, which is particularly important in social work. Social workers engage with individuals and groups marginalized by society, supporting them in asserting their rights and advocating against discrimination.

⁶⁶ Various feminist perspectives have contributed to the development of social work and shaped its practice. Lay and Daley (2007) note that many women in the field of social work, while not identifying as feminists overtly, often subconsciously support feminist principles.

⁶⁷ Ensuring equal citizenship rights means that all individuals, regardless of gender, have equal opportunities to participate in society and access services. Social workers often play an intermediary role in ensuring that these rights are respected, especially for marginalized groups.

⁶⁸ The fight against discrimination is crucial in social work. Social workers need to be aware of various forms of discrimination experienced by their clients and actively work towards eliminating them. This includes combating gender-based discrimination as well as other intersectional forms, such as ethnic, religious, and economic discrimination.

⁶⁹ Initiatives that contributed to the establishment of social work institutions and the development of its theory aimed to integrate marginalized populations and address the elimination of unjust processes.

From the 1960s onwards, feminist philosophers pointed out that the oppression of women stems from patriarchal social structures, legislation, and culture. Conceptual frameworks derived from the patriarchal system do not provide the cognitive tools needed for women and other marginalized groups to make sense of their experiences in the world. Nancy Hartsock (1983a) argues that traditional patriarchal structures create conceptual frameworks that exclude women and other marginalized groups from the knowledge-creation process. These frameworks convey a worldview that does not reflect the realities and experiences of the marginalized, making it difficult for them to find their place and voice in this narrative.

In contrast, new theoretical frameworks equip marginalized groups with cognitive tools that enable them to become active knowledge creators, bringing new perspectives and deeper understanding to scientific and social discourse (Hartsock, 1983b). Women's emancipation cannot be complete until they have adequate access to cultural and social representations and can participate in building support systems according to their needs and visions. According to Horkai et al. (2013), social-cultural representation is a form of content expression and designation through which individual consciousness relates to the reality presented by society and institutions. This process also works in reverse, as society manifests behavioral patterns and communication forms that become visible through social representation. The social status and cultural patterns of the group that adopts and creates the conceptual framework play a significant role in this process. The same theory may appear in different interpretations across different social groups (within the context of this paper, in the patriarchal social-cultural field) (Horkai et al., 2013).

VII. Direction of modern social work in the United States

During the period between the two world wars, university training in professional social work based on psychology began in the United States of America on the initiative of social organizations, and the code of ethics for the

profession was established.⁷⁰ The practice-oriented university courses, grounded in the science of psychology, led to a continuous expansion of the range of people utilizing social workers' services (Szabó, 1999).⁷¹ Responding to the needs of the increasingly broad social strata affected by poverty and war, practical applications of mental health approaches began to gain prominence alongside community activities, case management related to poverty, school-based casework, healthcare case management, and child welfare tasks.

The social and professional recognition of the effectiveness of social work significantly contributed to the fact that by the end of the 20th century, social workers handled 50% of mental health casework in the United States (Morris, 2000). Due to the socio-political direction of a capitalist market economy and a residual welfare system, the primary focus of North American social work today is on the mental health management of accidental and normative crises (Szabó, 1999).⁷² As a result of changes in social and structural institutional systems and the methodological and practical development of the profession, the social service system is continually evolving, contributing to the presence of social work in various social and market segments.

Two key factors have played the most important roles in the favourable development of North American social work:

- Close relationships between professional advocacy organizations (e.g. National Association of Social Workers [NASW], Clinical Social Work [CSW]) and social policy.
- The problem-solving educational model accepted as the basis of university training.

⁷⁰ In the United States, the dominant practice model of social work has been oriented towards psychological and therapeutic approaches

⁷¹ One of the defining factors directing social work towards psychoanalysis in the United States has been the need to align with allied professions and establish social work as a respected qualitative profession. This necessitated the development of a common conceptual framework and language to facilitate dialogue with allied professions, such as psychiatrists and psychologists in hospitals, and within emerging investigation and counseling systems in child welfare institutions.

⁷² Since the 1980s, social workers specializing in mental health have provided a wide spectrum of assistance alongside psychologists in addressing individual and societal issues. However, the expansion of practice-based social work towards psychology in the early 1990s created significant conflicts of interest in the relationship between psychology and social work.

VIII. Summary

The interpretation and methodology of social care has undergone significant changes due to societal changes and economic transformations (e.g. industrialization, urbanization, state responsibility) throughout history. Despite the fact that the process of social assistance spans several centuries, professional social work is considered a relatively young scientific field. The scientific community holds divided views regarding the profession of social work.⁷³ The nature, methods, practice, client support, and priority direction of social work largely depend on the differing political, economic, cultural, and social contexts of countries (e.g., social norms, values, traditions, regulations, institutional systems and legal background).

Women have primarily been suited for successfully applying their practical knowledge within professional frameworks as experts in child welfare and aid for the needy due to characteristics stemming from their gender identity.⁷⁴ The increasing social recognition of their charitable activities and the successes of early women's emancipation movements have also facilitated this. Social care, built on the ideal of motherhood, has continuously adapted to social needs over the past 70 years in response to societal changes.⁷⁵ Despite the fact that Theodor Gottlieb von Hippel's book on improving the civic status of women was interpreted by most contemporary intellectuals as formulating impractical proposals, Hippel's early hypotheses have been validated. Due to Western modernization and changes in various

⁷³ According to numerous authors, despite the high level of professional knowledge and specialized skills in social work, it has often been categorized not as a fully-fledged profession but rather as a semi-profession or a care profession (Etzioni, 1969; Hodson – Sullivan, 2012; Kleisz, 2005). On the other hand, others argue that professionalization is a process through which a professional activity evolves into a distinct field with well-defined theoretical and practical knowledge, a scientific background, and its own ethical frameworks (Kornbeck, 1988). Professionals in the helping fields provide services with a social function, driven by a commitment to public welfare stemming from their professional identity.

⁷⁴ As part of the process of women's emancipation, women sought to assert themselves not only in traditional roles as mothers and wives but also in broader aspects of life, such as education, science, and politics.

⁷⁵ Social work is increasingly integrating with other fields such as healthcare, education, and employment policy, allowing for the early detection of issues and more effective intervention.

spheres of society, the role of women has undergone significant transformations over the past 200 years.

Efforts to reduce gender inequality, regulate educational and labour market conditions, and the political and social support for "motherly thinking" have enabled women to play an active role in the professionalization of social work.

Literature

- Acél Zsófia – Szikra Dorottya (2012): *A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika*. In: Adamik Mária (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Budapest: ELTE TáTK. 42–75.
- Acsádi Judit (2022): A szociális munka feminista elmélete és gyakorlata a 20. század elején: A Feministák Egyesületének hozzájárulása intézmények alapításához és új megközelítések kidolgozásához. *Sic Itur Ad Astra*, 77:135–158.
- Albert-Lörincz Csanád (2017): *Szociális alapok és jóléti perspektívák térvesztése*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 65–69.
- Berzsenyi Emese (2015): A társadalmi gondoskodás és tanítás történelmi előképei. *Iskola kultúra*, 25(9):100–112.
- Douglas, Ann (1977): *The Feminization of American Culture*. New York: Alfred A. Knopf. Underlining Edition.
- Etzioni, Amitai (1969): *The Semi-Professions and Their Organizations. Teachers, Nurses, Social Workers*. New York: Free Press.
- Gehrig Rainer Bernhard – Opatrný Michal – Birher Nándor – Baumman Klaus (szerk). (2021): *Spiritualitás, etika és szociális munka*. Erasmus+. 25–35.
- Hartsock, Nancy C. M. (1983a): *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*. New York: Longman.
- Hartsock, Nancy C. M. (1983b). *The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism*. In: Harding, Sandra G. – Hintikka, Merrill B. (szerk.): *Discovering Reality*. Boston: D. Reidel Publishing Company. 283–310.
- Hegyesi Gábor – Kozma Judit (1994): *A szociális munka áttekintés*. In Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Budapest: 3 SZ. 13–38.
- Hodson, Randy – Sullivan, Teresa A. (2012): *The Social Organization of Work*. Belmont: Wadsworth.
- Holst, Amalia (1802): *Ueber die Bestimmung des Weibes zur höheren Geistesbildung*. Ludolf Holst (republished Berlin: ALA Verlag, 1983).
- Horkai Anita – Nagy Éva – Pálvölgyi Miklós – Vingender István (2013): *Egészség és társadalom*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Ife, Jim (2001): *Human Rights and Social Work: Towards Rights-Based Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kimmel Michael Scott (2001): A maszkulinitás jelenkori „válsága” történelmi perspektívából. *Replika*, 43-44:55–77.

- Kleisz Teréz (2005): *A népművelés és a szociális munka szakmá sodása az angolszász és magyar met szetekben*. Debrecen: Doktori érekezés. Online: <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/9d7a9d6c-fac8-4fb4-aeaf-892af8355471/content> (Letöltés: 2024. 11. 22.).
- Kornbeck Jacob (1998): Researching social work professionalisation in the context of European integration. *Social Work in Europe*, 5(3):37–45.
- Kozma Judit (2007): A szociális munka professzionalizáció a jóléti államokban II. *Kapocs, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet folyóirata*, 6(3):36–77.
- Kozma Judit (2019): *A szociális munka alapjai*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK.
- Kozma Judit (2023): Szociális munka – Spiritualitás – Egyházak. A szerkesztő előszava a külö nszámhoz. *Párbeszéd*, 10(külö nszám):1–14.
- Kövér Ágnes (2020): Egy elhallgatott történet: A feminizmus és a szociális munka összefonódó diskurzusai. *Esély*, 31(1):24–49.
- Lay, Kathy – Daley, James G. (2007). A critique of feminist theory. *Advances in social work*, 8(1):49–61.
- Leach, William R. (1980). *True Love and Perfect Union: The feminist reform of sex and society*. New York: Basic Books.
- Morris, Robert – Hopps, June Gray (2000): *Social Work at the Millennium*. New York: The Free Press. 58–59.
- Niemeyer, Beatrix (1996): *Ausschluss oder ausgrenzung? Frauen im umkreis der Universitäten im 18. Jahrhundert*. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (szerk.): *Geschichte der mädchen und frauenbildung*. Frankfurt: Campus Verlag. 275–294.
- Perlmann, Joel – Shirley, Dennis (1990): When did New England women acquire literacy? *The William and Mary Quarterly*, 48(1):50–67.
- Rotundo, Anthony E. (1983): Body and soul: Changing ideas of American middle-class manhood, 1770–1920. *Journal of Social History*, 16(4):23–28.
- Szabó Lajos (1999): *A szociális esetmunka kialakulása és elméleti háttére*. Veszprém: Szociális Munka Alapítvány. 12–15.
- Szalai Julia (1971): A szociális munka néhány jellemzőjéről. *Alkohológia*, 2(4):171–182.
- Hippel, Theodor Gottlieb von (1979): *On improving the status of women*. Detroit: Wayne State University.
- Trachtenberg, Alan (1982): *The incorporation of America: Culture and society in the gilded age*. New York: Hill and Wang. 145.
- Wessley Anna (2004): *Nőkérdés a 18. század végén*. In: Helmich Dezső – Szántó Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság. In memoriam Bertalan László*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. 185–192.

OVERVIEW

Müller Wolfgang (1992): *Hogyan vált a segítségnyújtás hivatássá?* Budapest: T-Twins Kiadó.

Woodroofe, Kathleen (1959): The charity organisation society and the origin of social casework. *Historical Studies: Australia and New Zealand*, 9(33):19–29.

Online Resources

Poor Law Amendment Act (1842): Online:
<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/5-6/57/enacted> (Letöltés: 2024. 11. 22.).

Mokrainé Orosz, Angéla

Quality and Human Resources

Absztrakt

Egy szervezet minden tevékenysége, folyamata és erőforrása a minőség fogalmához kapcsolódik, mindegyiket a minőség szempontjából határozzák meg és értékelik. Jelen dolgozat célja, hogy megközelítse a minőség és az emberi erőforrások közötti sajátos kapcsolat leírását, továbbá rámutasson ezen összefüggés vállalati folyamatokra gyakorolt hatásának fontosságára.

Kulcsszavak: minőség, emberi erőforrások, vállalati folyamatok, vállalati stratégia

Abstract

All the activities, processes and resources of an organization are linked to the concept of quality, all are defined and assessed in terms of quality. The aim of the present essay is to approach the description of the specific relationship between quality and human resources, also to point out the importance of the impact of this interrelationship on the corporate processes.

Keywords: quality, human resources, corporate processes, corporate strategy

I. Introduction

Quality and human resources are concepts that are often defined separately, but both are essential conditions for ensuring the adequacy of organisational functioning. While the concept of quality is theoretical, that of human resources can be formulated in pragmatic terms. These two, seemingly different concepts interact with each other, since both have a fundamental influence on the other and they influence all other related concepts, organisational activities and processes. It is this interplay that I would like to point out in this essay, as well as focus on the crucial importance of quality

human resource management as a prerequisite and a key to the success of any organisation.

Starting from displaying the different definitions of quality, I intend to approach the description of the specific relationship between quality and human resources, in order to point out the importance of the impact of this relationship on the business environment, and to substantiate it with my practical experience in the last part of the present essay.

II. The concept of 'quality'

All the activities, processes and resources of a company are linked to the concept of quality, all are defined and assessed in terms of quality, nothing can be dissociated from it. This is why many eminent researchers and professionals have devoted a great deal of attention to defining the concept of quality, using different disciplinary approaches according to the sector or industry in which they operate. The concept of quality can be defined in different ways from different angles.

'Quality' interpretations:

Tenner and De Toro (2005) define quality as meeting the needs of customers. According to them, 'quality' is a fundamental business strategy for creating products and services that meet customers' expectations.

David Garvin (1988) examines quality from different aspects in his book entitled "Managing Quality", as presented below:

- Transcendental approach: quality is not a definable concept; it can be recognised when it is visible, i.e. when it is met in practice.
- Product-based approach: quality is an assessment of the presence or absence of a set of characteristics that are defined in relation to a product.
- Production-based approach: The extent to which a product produced by a product manufacturing company using its existing facilities in a given environment meets predefined product specifications.

- User-based approach: Quality is the realisation of the customer's needs and expectations, the satisfaction of their needs.
- Value-based approach: Offering a product to the consumer at an affordable price and at an acceptable cost to the producer, which defines predefined specifications for the product.
- Standard-based approach: Quality is a property of a product, indicating its conformity to the requirements of a standard. (Garvin 1988: 40-46)

The the sixth chapter of his book, Ross (1995) analyses the importance of quality in business processes. According to the business process-based concept of quality, all processes in an organisation contribute directly or indirectly to quality. Corporate quality management has moved away from traditional output measurement towards continuous process improvement and repair. (Ross 1995:133–134) Rather than final product control, it is defined as the continuous improvement of quality, cost-effectiveness and productivity.

III. Quality and corporate processes

In the present essay, I would like to interpret the concept of quality from a new aspect, starting from the standard and production-based approach, but in a more complex way, based on the processes and activities of the company, from the perspective of human resources.

The production of a product or the provision of a service requires a coordinated operation of company processes. If any of these processes is not performed to the required standard, this will be reflected in the characteristics of the final product. It is not enough to look only at the means and conditions of production, as understood in the production approach, but the process of ensuring the good quality of the end product must be started well in advance. Under the standards-based approach, the requirements of the standard must be met. Standards set expectations for certain company processes (e.g. ISO standards), but also other processes to ensure the operation of the company. In order to ensure consistent quality expectations for processes, quality needs to be addressed in a broader spectrum, taking a slightly more comprehensive approach, from the design process to the sale of the final product or service.

Table 1:

Company processes and human resources

<i>Processes</i>	<i>Responsible: Human resources</i>
<i>Strategic planning</i>	<i>Owner or management</i>
<i>Operational functioning</i>	<i>Levels of management and administration</i>
<i>Work of corporate units</i>	<i>Management and employees</i>

Human resources are responsible for the quality of all processes and activities, the owner or management is responsible for strategy, the different levels of management and administration are responsible for operational functioning, and the work of the company's units is the responsibility of the employees in addition to management, i.e. the company's human resources staff. (Table 1).

The corporate strategy is the basis for the quality expectations to be fully ensured, as it sets the long and short-term objectives of the company, and operational planning outlines and details the process of achieving them. The strategy of the company's units and the operational objectives for specific areas should be developed accordingly. If the quality of the corporate strategy or a sub-strategy is inadequate, the quality of the company is not assured. If the quality of the product is good (product-based approach), but the marketing and sales strategy is inadequate to find a sufficient number of target customers, the corporate objectives will not be met and the quality of the company's operations will not be acceptable. Conversely, when the marketing and sales strategy is good but the production strategy is inadequate, the technology is not up-to-date or the means of production are not provided at the right time and place or at the expected quality, the corporate plans and objectives cannot be met. Ensuring good quality in all processes is necessary to successfully achieve corporate objectives, that are planned in the corporate strategy.

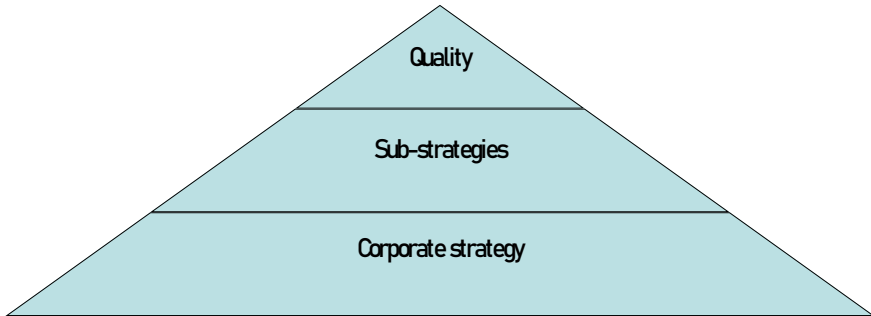

Figure 1. The relation between quality and strategy

In the event of inadequate quality of any process or activity in any unit, the company's objectives may not be met to the extent expected and the quality of the product or service may not be assured. Therefore, the quality of the strategic decision that permeates all corporate processes and its consistent assurance at the operational levels should be emphasised. According to Ross (1995:90), most successful companies owe their progress to a quality-based strategy achieved through formal structured planning (Figure 1).

The organisational structure should be designed according to the profile of the company and the company process system should be designed according to the scope of activities. To ensure the quality of a company's product or service, the quality of all company processes must be ensured. It is also very important that all employees in the organisation are made aware of the quality requirements and are expected to comply with them consistently. This means achieving a high level of quality in internal communication.

Ross (1995:166–7) mentions a study by Peter Drucker which found that a very small proportion of employees could define quality and what their company was doing to improve it. This underlines the need to ensure quality management at all levels of the organisation, with human resource management playing a keyrole.

The development of quality management has come a long way since the early 19th century, with the importance of the role of 'quality' in all walks of life becoming increasingly clear and the processing, treatment, management and application of the concept of 'quality' gradually accelerating from the 1960s onwards.

IV. Human resources – corporate processes

Another concept that is relevant to all business activities and processes, and at the same time a prerequisite for its practical feasibility, is human resources.

People are at the heart of everything, and so we must also underline the quality of human resources. No matter how good the means and conditions of production are, if the quality of human resources is poor, i.e. if they do not have the right skills and experience, and if the management of existing company knowledge and performance is not up to the required standard, the objectives set will not be achieved. This requires an appropriate level of corporate human resource management.

Human resources are one of the four basic factors of production in companies, alongside financial resources, manufacturing processes and the market (M1-money; M2-man; M3-manufacturing, M4-market).

In addition to its similarities with other resources and factors, it also has special features that cannot be replaced by anything else. These are as follows:

(1) Unlike ordinary resources, human resources are not depleted, but can be relied upon over the long term, and their performance can be enhanced through training, development and motivation programmes.

(2) In order to ensure efficiency, the utilisation of human resources must be structured in a planned and continuous way, since capacities that are not used in time cannot be used or stored later.

(3) The third characteristic to be emphasised is innovativeness, since human resources can create new solutions and innovations, depending on sufficient motivation and personal qualities, which can greatly contribute to the development of the organisation.

(4) Decision-making also distinguishes human resources from other material and conceptual resources. People can make decisions to contribute to the organisation's activities or to leave it if they are not satisfied in their jobs.

(5) Human resources add value to the company because they are a resource of the organisation and contribute to the achievement of the company's objectives over a long period of time, but they are not part of the capital in a financial sense (Gyökér, 2002).

While human resources add value to a company because they are a resource of the organisation and contribute to the achievement of the company's objectives over a long period of time, they are not capital in the financial sense. According to Irén Gyökér, human resources are not a financial asset but different quality issues, that are selection, training and development, the utilisation of their work, communication, performance and motivation (Gyökér, 2002).

It is a quality issue which is highly dependent on the overall culture of the company, the organisational system, processes and management methods in place and the values of the stakeholders that determine them. It is the values set by the owners that define the vision and mission of a company, which in turn defines the corporate strategy. This value system, together with the corporate strategy, forms the basis for the quality expectations of the company's activities and processes.

V. Quality and human resources

Human resources are at the heart of all organisational activities, since it is people who design processes, ensure that they run according to plan, monitor, improve, etc., and are the overarching and decisive element of a company's activities. Human resources are directly related to, and even determine, other resources. A high level of human, professional, theoretical and practical competence is therefore a prerequisite for the achievement of corporate objectives, for the development of the organisation, for its constant renewal and for its adaptation to the expected and unexpected environmental impacts. However, this can only be ensured if human resources are a priority in the life

of an organisation and are not treated as a 'necessary evil' (e.g. when any austerity measures are introduced, the first thing to do is to reduce the financial resources to be spent on human resources, cut staff numbers and so on). If the human resources strategy is inadequate, it is natural that the more qualified, more experienced and thus higher quality skilled workforce will look for further opportunities in other companies, perhaps abroad, and the company will face a decline in the quality of its human capital, which will make it more difficult to run the organisation and will slow down progress considerably.

Investing in human capital does not pay off in the short term, it is a long-term strategy that can be achieved through careful planning and continuous improvement. If the human capital strategy is right, the financial resources and energy invested in it will pay off handsomely, albeit in the long term.

Ensuring a quality human resource starts with the selection and recruitment of the workforce, but thereafter attention must also be paid to its continuous development and motivation. Selection is already based on competency-based tests designed by specialists and psychologists to assess the individual's personal qualities. The requirements for a vacant post are analysed not only in terms of professional skills, but also in terms of the human qualities that are essential for the given position and the suitability for the post. In addition to further training and possible participation in higher education, continuous development also requires an emphasis on ensuring knowledge transfer, so that the professional knowledge acquired by individuals becomes a corporate 'public good', which can mean an exponential increase in the results of teamwork.

In his chapter on "Total quality oriented human resource management", Ross underlines the key role of human resources in determining the overall quality of the whole environment, which is essential to support the achievement of strategic objectives. This role involves not only ensuring that the principles of TQM are applied throughout the organisation, but also that best practice in quality management is implemented within individual processes and functions. It also means the continuous improvement and development of departments (Ross, 1995).

It is the human being who is indirectly responsible for quality in all areas of company activities. Corporate sub-strategies must be defined in accordance

with the overall corporate strategy. The quality sub-strategy, together with the human resources strategy, should be an important part of the predefined corporate strategy, as they have an impact on the other sub-strategies, on all corporate activities and thus on corporate performance. It is therefore human resources that define quality expectations, ensure their achievement, monitoring and improvement. It is also the human being who is responsible for the quality of human resources, and the two concepts therefore interact. Only high quality human resources can ensure the quality of a company's processes and activities and the quality expected by the business environment, and therefore the role of human resources is crucial to the functioning of any company.

The interaction between human resources (HR) and quality (Figure 2) therefore plays a decisive role

- a) in defining corporate strategy,
- b) in the operation of company processes at an appropriate level and
- c) in the company's external and internal communication system.

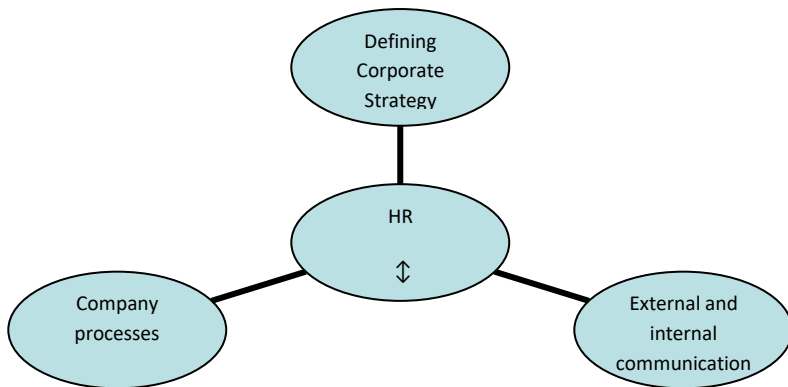

Figure 1. Human resources and quality

In light of the above ideas, I would define the concept of quality in terms of human resources as follows:

Quality is an attribute that can be formulated in relation to a given activity, process, product or service that is defined, planned, created, controlled, improved and developed by humans.

VI. Linking human resources and quality in practice

The ideas described above were formulated not only on the basis of the theoretical background processed but also following the experiences I gained during my work. I would like to justify the definition of quality in terms of human resources by presenting some detailed practical activities.

The development of quality management systems evolved in parallel with the development of resources, namely human resources management, and this was also felt in company practice.

The previously well appreciated substantial difference between quality management systems, which could be detected between TQM systems and ISO 9001:1994, has been significantly reduced with the advent of ISO 9001:2000. Organisations have also increasingly adopted the latter.

A long-established large steel company in Northern Hungary, where I worked for 4 years as deputy director of human resources, implemented the ISO 9001:2000 quality management system standard to ensure quality, with human resources as a key element. Regular internal and external audits were carried out to verify the quality compliance of all processes and the management of resources.

The complex and wide-ranging remit of the Human Resources Directorate included not only administrative duties but also the quality assurance of the human resources needs of the company as a whole. In addition to the preparation and analysis of regular reports on salary and staff management - monthly, quarterly, half-yearly and annual - the human resources policy measures implemented have helped to improve the quality of the workforce

through quality exchanges, the renewal of the new selection process, training and the introduction of new elements in the compensation system, including the introduction of an incentive system based on employee performance appraisals.

In order to ensure the quality of human resources, I will now briefly describe some of the measures we put in place to ensure the quality of our human resources, which led to improvement in quality even in a short-term.

VII. Selection

Hiring and firing both involve costs, which we tried to minimise as much as possible to ensure the right quality of workforce.

Recruitment and selection was a systematically planned process, as the supply of the right number and quality of staff was key for the company, as the production lines required specialised skills. As a manufacturing company, around 87 % of the workforce was manual workers. Candidates for jobs advertised widely - job centres, local newspapers, internet, recruitment agencies - mostly for manual work, were first screened on the basis of the CVs sent in, as is usually the case with other companies. However, once we had selected the candidates who had the right qualifications and experience for the job, we put them in the hands of a professional manager (or team of managers) who tested their skills in a series of practical exercises, in line with the professional level of the advertised job. Not only did he question them about their theoretical knowledge and practical experience, but he also had them do a series of mock tests. We also used the so-called Assessment Centre (AC) to select the best possible candidates for the physical type of jobs.

VIII. Training, Development

For a company to be successful, it is essential not only to have regular professional training and education, but also to have cooperation between departments, which is ensured by the implementation of the processes

included in the quality management system. However, a communication failure between employees working in three different production units of a large company hindered this. In order to promote a harmonised cooperation and an optimal communication flow between the departments, a training course for middle managers was organised with the help of the university, which led to a quantifiable improvement of the company's results.

IX. Performance management

In order to achieve the company's goals and ensure quality, it is essential to motivate employees, manage group and individual performance, and coordinate their work. Therefore, we have developed a well-thought-out, consistent incentive system based on the quantity and quality of performance, thus expanding the compensation system.

We introduced a performance appraisal system based on the daily evaluation of individual employees' work, which was integrally linked to the compensation system. The company's management set monthly targets for its various production units. The quality of the work of individual employees was assessed daily by their line manager and then aggregated at group and finally at departmental level on a monthly basis. The work of the employees was assessed in a consistent and harmonised manner, based on quantitative and qualitative criteria. If the unit achieved the set results, the groups within the unit received individual bonuses from the set budget, according to the basic salary and hours worked, and indices based on daily performance evaluation. This motivated the employees to work as hard as possible every day, as they received feedback on the quality of their work, and on the other hand, they also strove to achieve the goals at the organizational level, as only then was it possible to receive the bonus. (Mokrainé, 2010).

The reward system was first introduced only at one production organizational unit, modified based on experience, and only then extended to the entire company: in addition to production units, it was also applied in background organizations (finance, management, human policy, trade) in accordance with the given specifics. The introduced performance evaluation

system worked very well, resulting in improved production standards, less scrap, satisfied customers and more enthusiastic employees. (Figure 3).

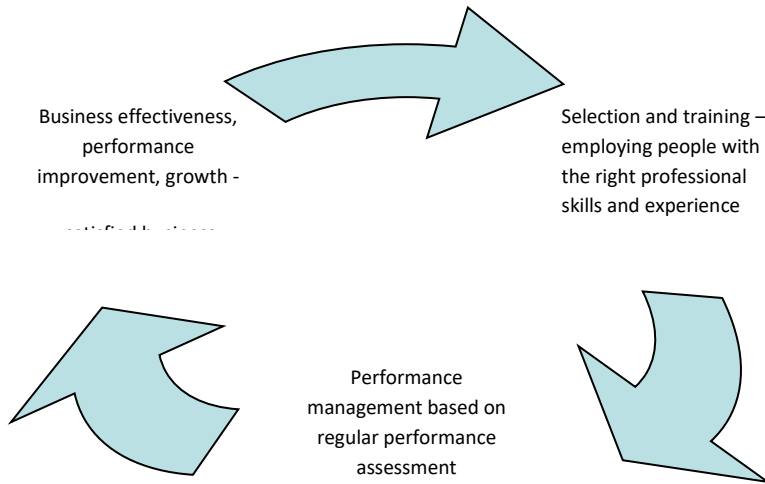

Figure 3. The quality link between business performance and human resources

Figure 3 shows that by selecting the right workforce for the company's specifics and managing employee performance thoughtfully, the company's effectiveness and growth is assured, allowing for further staff expansion and development, to the delight of the organisation's stakeholders.

X. Summary

In the first part of the present essay, I summarised the definitions of quality from different perspectives, and then, starting from some approaches, I defined 'quality' from a new aspect, that of human resources. I then highlighted some of the practical experiences I had gathered in the course of my work to date, which support the close link between quality and human resources. Defining quality

OVERVIEW

in terms of human resources is the best way of approaching its content, since it is human beings who create, control, improve and develop all the things, processes and activities in their environment, i.e. it is humans who define and assess quality.

Literature

- Garvin, David A. (1988): *Managing Quality: Strategic and Competitive Edge*. Harward Business School: Free Press.
- Gyökér, Irén (2002): *Humánerőforrás-menedzsment*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Hammer, Michael – Champy, James (1993): *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*. New York: Harper Collins Publishers.
- Mokrainé Orosz, Angéla (2010): A Performance Evaluation System in Use. *Pécs: Spring Wind 2010 konferenciakötet*. 339–344.
- Spitzer, Dean A. (2007): *Transforming Performance Measurement: Rethinking the Way We Measure and Drive Organizational Success*. USA: AMACOM.
- Ross, Joel E. – Total Quality Management (1995): *Text, Cases and Readings*. Florida: St. Lucie Press.
- Tenner, Arthur – DeToro, Irving (1998): *BPR vállalati folyamatok újraformálása*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Tenner, Arthur – DeToro, Irving (2005): *Teljes körű minőségmenedzsment TQM*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

Fazekas Csaba

Dokumentumgyűjtemény a magyarországi cigányság történetének kutatásához

Jakab Attila, a szakmai köznyelvben csak „Páva utcaként” emlegetett Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány munkatársa terjedelmes forrásgyűjteményt rendezett sajtó alá, amely a közelmúltban munkahelyének gondozásában, igényes kötetként látott napvilágot (Jakab, 2024). Témaválasztását tekintve – sajnos – egyáltalán nem veszítette el aktualitását, hiszen a társadalmi előítéletek működésének nemcsak szociológusok által meg-megújuló erőfeszítésekkel elemzett jelene, hanem bizony nagyon tanulságos múltja is van. A kötet címe a cigányságról alkotott kép két világháború közötti bemutatását ígéri az olvasónak, s utóbbi, ha csak bele-beleolvas akár az elemző fejezetekbe, akár a terjedelmes forráskiadványba, nem fogja csalódás élni, számára bizonyára ismerős, illetve új információkkal egyaránt gazdagodva teheti le a könyvet. Hogy aztán újra és újra érdemes legyen belelapoznia, hiszen a felületes olvasás is meggyőzhet arról, hogy milyen keveset is tudunk erről a velünk élő népről, múltjáról, megítéléséről, kitörési kísérleteiről, a sokat emlegetett társadalmi integráció majd száz évvel ezelőtti korlátairól és útkereséséről.

A *Bevezetés és a Kutatástörténeti összefoglaló* című fejezetekben a szerző egyfajta számvetésre tett kísérletet, megpróbálta – ha csak vázlatosan is – áttekinteni a cigányság történetére vonatkozó historiográfiát. Áttekintése megerősítette azt a több átfogó tanulmányból (különösen Dupcsik, 2009-es monográfiájában is rögzített) megállapítást, miszerint rendszeres és tudományos cigánykutatások igazából csak az 1990-es évektől kezdődtek. Nem lebecsülve a 20. század korábbi korszakainak vonatkozó eredményeit, az összkep mégis azt sugallja, hogy korábban a cigányság viszonyait, múltját és aktuális jelenét nem elsősorban társadalomtörténeti szempontból, egy etnikai kisebbségre irányuló kutatási témának tekintették, hanem egy megoldandó közbiztonsági probléma velejárójaként. Az 1970-es évektől rájuk irányuló figyelem is a társadalmi beilleszkedés, az egyre jobban megnyilvánuló elszegényedés szociográfiai vonatkozású érdeklődésében nyilvánult meg, a rendszerváltást követő történeti feldolgozások középpontjába pedig az 1944-es roma holokauszt (Pharrajimos / porajmos) és az ahhoz vezető folyamatok

kerültek. (Elsősorban Karsai, 1992 emelhető ki.) Jakab Attila nem feledkezett meg a számos cigányság-történeti konferencia és forráskiadvány tanulságainak összegzéséről sem, de saját kötetének kiindulópontjaként kijelölt konklúziója így is meggyőző, miszerint a nagy általánosságok mellett részletgazdag esettanulmányokra és dokumentum-gyűjtésekre van szükség „egy átfogó és a forrásanyagra támaszkodó, társadalmilag kontextualizált magyarországi cigányságtörténet” megalkotásához (Jakab, 2024:14).

A szerző tisztában volt azzal, hogy a cigányság múltja és jelene számos sajátosságot mutat fel egyéb etnikum- vagy kisebbségtörténeti megközelítésekhez képest. Saját célkitűzését jelen kötetében a cigányságról alkotott múltbeli kép megrajzolásában jelölte meg, és abból a szempontból ez bizonyosan fontos vállalás, hogy leginkább ez a megközelítés hordozza a jelen számára megfogalmazható tanulságot. A rendszerváltás, majd az ezredforduló utáni Magyarországon a kívülálló, többségi társadalomra, sőt, időnként a politika egyes szegmenseire is a cigányságot illető (sztereotípiáktól terhelt) kép megalkotása volt jellemző, kis túlzással, a roma népességről „mindenkinek” volt és van valamilyen, részben személyes tapasztalatokból általánosított „képe” – jogos tehát az igény, hogy megismerjük, mennyiben tért el ez a kép a mintegy évszázaddal korábbiól.

Terjedelmes fejezetet szentelt az 1919 előtti cigányság-képek kialakulásának és változásainak (Jakab, 2024:15–51). A cigány népcsoport 14–15. századi feltűnésétől, első okleveles megörökítéseitől, a vándorló életmódot folytató és létszámában gyarapodó, szervezetlen közösség rendszabályozására, letelepítésére irányuló 18. századi uralkodói kísérleteken át a 19. századi, már a sajtót is „tematizáló” ügyek felderítéséig hosszú történeti ív rajzolható. A modernizáció korában már jól regisztrálható a többségi társadalomnak a cigányokról alkotott képe: szinte kizárólag vándorló, „kóbor” életmódot folytatnak, alapvetően bűnözésből élnek, semmilyen, a többségi társadalomban rögzült erkölcsi elvet nem tisztelnek; ravasz és a hiszékenységet mindig kihasználó emberek zárt közösségeiként jellemezték a cigányokat, akikkel szemben csak kemény hatósági szigorral lehet fellépni.

A Horthy-korszak általános összefoglalását tartalmazó fejezetben (Jakab, 2024:51–94) ez a korábban kialakult kép összességében nem változott, de az állam által alkalmazott módszerek tulajdonképpen igen. Jakab Attila bemutatása alapján egyértelműen megállapítható, hogy a „cigánykérdés” kezelése pontosan beleilleszkedett a Horthy-rendszer kisebbségekkel kapcsolatos általánosságaiba. A cigányok szabályozását alapvetően – hasonlóan például a vallási kisebbségekhez – nem társadalmi jelenségként, problémaként, hanem kizárólag az állam rendjére potenciális veszélyt hordozó, rendszeti-közbiztonsági ügyként kezelték, a szabályozást egyértelműen a

Belügyminisztérium által kiadott rendeletek útján kívánták megvalósítani, amelyek tartalma minden esetben korlátozásokat, szankciókat foglaltak magukba. Az állam (és ezzel párhuzamosan a magyar társadalom) nem látta a cigányság által jelentett integrációs problémákat, így azok megoldásán sem sokat gondolkodott, például a foglalkoztatottság, a szociálpolitika vagy az oktatás- és iskolaügy vonatkozásában. Kizárólag az együttélés szabályai ellen folyamatosan vétő, ezért korlátozásokra, büntetésekkel sújtandó csoport tagjaiként kezelték a cigányokat.

A kötet következő nagy fejezetét a Horthy-korszak cigánypolitikájának, a társadalom által alkotott cigányság-képeknek a sajtóban megjelenő formáiról és változásairól szóló szövegrészek alkotják kronologikus (a két világháború közötti korszak általános periódus-határainak megfelelő) bontásban: az 1920-as évek bethleni konszolidációja (Jakab, 2024:95–109); a harmincas évek (Jakab, 2024:109–132); az első zsidótörvénytől a német megszállásig terjedő időszak (Jakab, 2024:132–158), valamint a Sztójay-kormány és a nyilas diktatúra időszaka (Jakab, 2024:159–166), utóbbiban már egyértelműen valamiféle „végső megoldás” (a cigányok kitelepítése, munkatáborokba zárása, kényszerítése, gettósítása stb.) iránti igény, és a büntető intézkedésekkel kapcsolatos helyeslés hangjai domináltak. A szerző hosszú idézetekkel, jól megválogatott, reprezentatív szövegekkel mutatja be mit gondoltak a cigányokról egykorúan, és a sajtótermékek kiválasztása is sokoldalúnak mondható. A szerző nemcsak a nagy példányszámú országos lapokból szemezgetett, hanem a helyi (a lakosság által sokat olvasott) újságokból, de magazinokból, az egyházi és a – mondjuk úgy – „szakmai” sajtóból is, utóbbi esetben gondolok például a nagyon is illetékes *Csendőrségi Lapok* írásaira. Tudósítások, olvasói levelek és publicisztikai elmélkedések egyaránt bemutatásra kerülnek Jakab Attila kötetében, a műfaji sajátosságoknak megfelelően tált cigányság-képekből pedig tanulságos összkép rajzolható.

A szerző külön fejezetet szentelt a cigányzenészek „sajátságos társadalmi csoportjának” (Jakab, 2024:167–188), ez az eljárása nagyon is indokolt. Ugyanis alighanem ez volt az egyetlen olyan foglalkozási csoport, amelyet a társadalom többsége által vallott „cigányságképben” is el lehetett különíteni. Nemcsak életmódjában, társadalmi megbecsültségében különböztek a cigányzenészek a cigány többségtől, hanem olyan elemek miatt is, mint hogy például sajátos kulturális misszió képzete tapadt hozzájuk (a magyar kultúra populáris vonulatának nemzetközileg is ismert része), vagy az, hogy egyedül ők voltak képesek nemzetiségi alapon hatékony önszerveződés létrehozására. A cigányzenészek elkülönülése és elismertségük nem enyhítette, inkább fokozta a sikeres zenei pályát befutni nem képes cigány többséggel szembeni

sztereotípiákat, amit az is erősített, hogy a hatóságok is így kezelték őket. (Jakab, 2024:187)

A kötet elemző tanulmányait záró konklúzió (Jakab, 2024:189–293) soraiból érdemes kiemelni azt a megállapítást, miszerint „a Horthy-korszakban a cigánykérdés alapvetően közrendészeti és népegészségügyi problémaként jelentkezett, de a politikai életben csupán perifériális szerepet kapott”. (Jakab, 2024:190) A terjedelmes sajtóanyagból, a társadalom és a politika véleményét visszatükröző cikkekből valóban ez a kép rajzolódik ki, miszerint alig fogalmazódott meg olyan elképzelés, amely a cigányságot a magyar nemzeti közösségbe integrálható, vagy asszimilációra egyáltalán potenciálisan képes csoportként jelenítette volna meg, az erre irányuló (szak)politikai elképzelések, tervezetek stb. teljes hiányáról nem is beszélve.

A kötet terjedelmes részét alkotja a szerző sajtóból való gyűjtése, vagyis olyan cikkeknek a laponkénti felsorolása, amelyek valamilyen módon a cigánykérdéssel, cigányság-képpel kapcsolatosak. (Jakab, 2024:195–242) Jakab Attila már korábbi publikációiban is bizonyította, hogy különös érzékkel és munkabírással képes a korabeli sajtóanyag tematikus feldolgozására sajátos kisebbségi kérdések esetében, például a zsidóság, vagy a kisegyházak vonatkozásában (ld. Jakab, 2017; Jakab, 2021). Hozzá kell tenni, a teljesség igényével fellépő vállalkozásban bőven találkozhatunk olyan sajtótermékekkel is, amelyek (egyelőre) nem férhetők hozzá digitalizált adatbázisokban, így még inkább inspirálóak lehetnek a téma iránt érdeklődő, tájékozódási pontokat, forrásokat kereső olvasók számára.

Az ilyenkor megszokott szakirodalmi tájékoztató és ajánló (Jakab, 2024:242–271) is igen terjedelmes, a jelen munkához felhasznált szakirodalmon kívül jó eséllyel a magyarországi cigányság-kutatás összefoglaló bibliográfiájaként is tekinthető.

A kötetet 31 jól megválogatott forrásközlés zárja (Jakab, 2024:274–395), mely időben két irányban is „kilóg” a Horthy-korszakból, korábbi, illetve későbbi szemelvények is közlésre kerültek. Tematikai sokszínűség jellemzi ezt a válogatást is, tudósítás, riport, a cigánykérdés megoldását célzó „szakértői” javaslat egyaránt közlésre került, az olvasó számára különösen érdekes lehet Móricz Zsigmondnak a *Nyugatban* 1932-ben megjelent beszámolója (Jakab, 2024:314–324).

Jakab Attila eredeti dokumentum-szövegekben gazdag, szakmai szempontból jól megalapozott monográfiája különösen azért fontos, mert a Horthy-korszak cigányság-képe folyamatosan arra készítet, hogy összehasonlítsuk kortárs cigányság-képünkkel, a hasonlóságok és különbségek egyaránt elgondolkodtatóak és tanulságosak, e súlyos és sokrétű társadalmi probléma megoldását célzó útkeresésekhez nyújt fontos háttérrel.

Irodalom

- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jakab Attila (2017): *A Jehova Tanúi Egyház és magyarországi történetük 1939-ig*. In: *A magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 17–163.
- Jakab Attila (2021): *„Az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja.” A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején. (1938–1942)*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.
- Jakab Attila (2024): *„... föl kell ébreszteni bennük ... az emberi méltóságukat...” Cigányságkép a Horthy-korabeli sajtóban (1919–1945)*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.
- Karsai László (1992): *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó.

Szerzőink

- BÁNYAI Emőke (Budapest, 1961): Szociológus, szupervízor, szociálismunka-oktató. 2006-ben szerezte doktori fokozatát az ELTE-en szociológiából (szociálpolitika szakirány): az intenzív családmegtartó szolgáltatásokat vizsgálta dolgozatában. Egyetemi oktatói munkája mellett szupervizorként támogatja különféle gyermekvédelmi intézményekben dolgozó szociális munkások tevékenységét. Kutatási területe: gyermekvédelem, a családok megerősítése.
- CSEPELI György (Budapest, 1946): 1971 óta tanít az ELTE-n. Közel 25 éve a Miskolci Egyetemen másodállású egyetemi tanár. Több neves külföldi egyetem vendégprofesszoraként tartja számon. Rangos tudományos folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja, a magyar Szociológiai Társaság elnöke. Érdeklődési területe a szociálpszichológia, a többség-kisebbség viszonyának vizsgálata és az információs társadalom.
- FAZEKAS Csaba (Debrecen, 1968): PhD. habil., történész, 1992 óta a Miskolci Egyetem oktatója, jelenleg a BTK Alkalmazott Társadalomtudományi Intézetének docense.
- FEKETE Sándor (Debrecen, 1976): Irodalomtudományi PhD-vel rendelkezik, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének adjunktusa. Eddig több tucatnyi tanulmánya jelent meg, kutatási témái közé tartozik a társadalomtudományok és az irodalom összefüggései, kapcsolata.
- GYUKITS György (Budapest, 1961): szociológus, 1992-től Miskolci egyetem, adjunktus, kutatási terület: egészségszociológia, romológia, szegénység.
- HAVASI Virág (Budapest, 1973): Szociológus, közgazdász, jogász. 2009-ben szerezte doktori fokozatát a DE-en közgazdaságtudományból: az értékrend és életminőség összefüggéseit vizsgálta dolgozatában. Egyetemi oktatói munkája mellett közösségfejlesztőként is aktív szerepet vállal. Kutatási területe: érték- és attitűdkutatás, fenntartható fejlődés, környezetszociológia.
- ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária (Miskolc, 1960): A Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar dékánja, valamint a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék tanszékvezetője.
- K. NAGY Emese (Hatvan, 1957): A Miskolci Egyetem BTK Tanárképző Intézet igazgatója. Agrármérnök, okleveles mérnök-tanár, angol nyelvtanár, a neveléstudomány habilitált doktora. A tehetséggondozásban, a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatásában és a tanárképzésben, -továbbképzésben vállal szerepet. Fő innovációja a Komplex Instrukciós Program, amely a Stanford Egyetem Complex Instruction módszerének a hazai megformálását, fejlesztését, innovációját és terjesztését jelenti. Az általa kiépített hálózatba (www.komplexinstrukcio.hu) közel 200 intézmény tartozik.
- KISS Daniel (Cuautitlán (Mexikó), 2000): A Miskolci Egyetemen szerezte meg történelem alapszakos bölcsész, és okleveles politológus diplomáját. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktoranduszhallgatója és a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének mesteroktatója.
- KOTICS József (Bonyhád, 1960): Kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens a ME BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetében. Kutatási területei: történeti antropológia, gazdasági antropológia, roma kultúra antropológiája, az empirikus kultúrakutatás módszertanának elmélete, modernizációelméletek, mentalitástörténet, paraszti polgárosodás, történeti életmódtípusok, a nő szerepe a tradicionális és modern társadalmakban, tiszazugi arzenes gyilkosságok, multikulturalitás, etnicitás, asszimiláció kutatás.
- KÖREI László (Tiszaölk, 1987) Magyarország hivatalos diploma-sebességrekordere. Főállásban a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézet oktatója, valamint a Mentálhigiénés és Esélyegyenlőségi Központ vezetője. Vendégoktatóként a Miskolci Egyetem - BTK-ATTI oktatója a politológus és coach képzésben. Kutatási területei közé tartoznak: politikatudományon belül a reziliens helyi kormányzás vizsgálata, valamint az egyéni, munkahelyi és szervezeti mentálhigiéné megközelítései.

- MOKRAINÉ Orosz Angéla Alkalmazott nyelvész angol specializációval, angol-matematika szakos tanár, menedzser –humán menedzser szakiránnyal, valamint MBA végzettséggel rendelkezik. PhD tanulmányait a Miskolci Egyetem „Vállalkozásmélet és gyakorlat” doktori iskolájában végezte, az abszolutóriumot 2012 decemberében teljesítette. 2012 óta a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója, 2018-tól az Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék vezetője, mesteroktatója. A Fordító és tolmács MA, valamint a szakfordító képzésben vesz részt, többek között olyan kurzusokat vezet, mint gazdasági és jogi szakfordítás, fordítástechnika, terminológia, gazdasági alapismeretek, protokoll, nemzetközi szervezetek. Kutatási területei a szakfordítás, szakmai terminológiák, valamint a teljesítménymenedzsment.
- NYÍRÓ Miklós (Várpalota, 1960): 28 éve tanít a Miskolci Egyetemen, jelenleg habilitált egyetemi docens az Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézetében, főképp filozófiai, illetve a kultúráközvetítéssel kapcsolatos kurzusokat vezet. 2004-ben szerezte doktori fokozatát a hermeneutikai filozófia témakörében írt dolgozatával. Érdeklődési területei: filozófiai hermeneutika, (neo)pragmatizmus, 19-20. századi kontinentális filozófiatörténet.
- PÓCSI Orsolya (Debrecen, 1973): A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Tanárképző Intézet tanársegédje, doktori fokozatát 2019-ben szerezte az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolájában. *Tudományterülete* a pszichológia, szociológia és a gyógypedagógia.
- SZABÓ-TÓTH Kinga (Miskolc, 1974): 1998 óta tanít a Miskolci Egyetemen, docens. 2005-ben szerezte doktori fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájában, 2020-ban habilitál a Debreceni Egyetemen. 2008 júliusától (féléves kihagyással) vezeti a Miskolci Egyetem ATTI-t. Kutatási területe a családszociológia és a kisebbségsszociológia.
- SZAMOSI Barna, PhD. (Miskolc, 1983): adjunktusként dolgozik az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézetében (2015-). Emellett posztdoktori ösztöndíjjal kutat a Central European University budapesti kampuszán (2023-25) a Leviathan ERC projekt keretében a Center for Ethics and Law in Biomedicine Intézetben. Kutatási területe az orvostudomány története és a biopolitika metszetében helyezkedik el, jelenleg az államszocializmus alatti időszakban vizsgálja az eugenikai hagyaték szerepét a reprodukciós medicina fejlődésében.
- SZEMERE Alexandra: A *BME GTK Filozófia és Tudománytörténet Tanszék* megbízott oktatója, egyetemi tanársegéd. 2014 óta tanít érveléstechnikát, meggyőzőestechnikát és nyilvános kommunikációt. Kutatásokat végez oktatásfejlesztés és érveléstechnika területén, melyek keretein belül különböző vitákat elemez (tudománytörténeti, tudományos, közéleti és oktatásmódszertani). Mindezek mellett vitakultúra-fejlesztő, érvelési- és meggyőzőési készségeket, valamint prezentációs technikákat fejlesztő tréningeket tart.
- UDVARVÖLGYI Zsolt András (Vác, 1973): Egyetemi tanulmányait történelem (1996) és szociológia szakon (1998) az ELTE-n végezte, majd 1998-ban a CEU-n is diplomát szerzett Central European History MA szakon. Doktori (PhD) disszertációját 2009-ben védte meg a Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában („Meskó Zoltán egy politikusi pályakép”). 2023-ban habilitált teológiából az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. Főbb kutatási területei: az iszlám vallás jelenléte Magyarországon, ill. Európában; Germanus Gyula író, orientalista élete és munkássága; korai magyar szélsőjobboldali pártok. 2021. 09. 15-től a ME BTK ATTI főiskolai tanára.
- ZÁRUG Péter Farkas: (Marosvásárhely, 1975) politológus, PhD, a Miskolci Egyetem adjunktusa, 1998-tól a Bölcsészettudományi Kar oktatója, főbb kutatási területei a magyar rendszerváltozás, pártok-pártrendszerek, és az Orbán-rendszer strukturális viszonyai